

POLSKA AKADEMIA NAUK
INSTYTUT HISTORII NAUKI, OŚWIATY i TECHNIKI

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII

TOM V

KARTOGRAFIA FORTECZNA

POD REDAKCJĄ
ANDRZEJA TOMCZAKA

WARSZAWA 1991

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII

tom V

Materiały z konferencji zorganizowanej przez:

INSTYTUT HISTORII NAUKI OŚWIATY i TECHNIKI
ZESPÓŁ HISTORII KARTOGRAFII

INSTYTUT HISTORII i ARCHIWISTYKI
UNIWERSYTETU MIKOŁAJA KOPERNIKA w TORUNIU
TOWARZYSTWO NAUKOWE w TORUNIU

POLSKA AKADEMIA NAUK

INSTYTUT HISTORII NAUKI, OŚWIATY i TECHNIKI

KARTOGRAFIA FORTECZNA

pod redakcją Andrzeja Tomczaka

Warszawa 1991

Opracowanie redakcyjne: Dorota Kozłowska, Wiesława Werner

WYDAWNICTWO IHNOiT PAN

Adres redakcji: 00-330 Warszawa
Pałac Staszica – Nowy Świat 7 2, pok. 1
telefon: 26-5 231 wew.1 48

© Copyright by
IHNOiT PAN, 1991 r.

ISSN 0138-0850

Skład komputerowy: IHNOiT PAN

Druk. WOW Zam. 407/Dz. G./81.

SPIS TREŚCI

Przedmowa (Andrzej Tomczak)	VII
Edward Schnayder – Bogusław Krassowski – wspomnienie	1
Janusz Bogdanowski – Mapy dawnej twierdzy Kraków ze szczególnym uwzględnieniem map warstwicznych	1 4
Krzysztof Biskup – Plany pruskich fortyfikacji nowożytnych na ziemiach polskich XVIII–XX w.	27
Mieczysław Stelmach – Plany twierdzy Szczecin	41
Eckhard Jäger – Festungskartographie in Graudenz 1 807. Vermessungsaktivitäten der hessischen Belagerer und der Preussichen Verteidiger	7 0
Wojciech Trzebiński – Plany Twierdz Księstwa Warszawskiego w zbiorach Bibliothèque du Génie i Archives du Génie w Paryżu	90
Jan Berger – Plany fortyfikacyjne Pragi z końca osiemnastego i pierwszej połowy dziewiętnastego wieku	1 08
Maria Lewandowska – Plany twierdz na obszarze b. zaboru rosyjskiego w archiwach państwowych	1 22
Stanisław Alexandrowicz – Twierdze w dorzeczu Wisły i Niemna na mapach topograficznych	1 38
Tadeusz Marian Nowak – Fortyfikacje Kamieńca Podolskiego w XVIII w. w świetle zabytków kartograficznych	1 57
Edmund Szczepański – Średniowieczne fortyfikacje Jeleniej Góry w zachowanych przekazach kartograficznych i ikonograficznych	1 67
Zenon Hubert Nowak, Andrzej Tomczak – Jerzy Fryderyk Wilhelm Rüdiger i jego plany Torunia i Chełmna z drugiej połowy XVII w.	17 2
Ilustracje	1 81

CONTENTS – SUMMARIES

Preface (A. Tomczak)	XII
Janusz Bogdanowski – Maps of the Old Fortress of Cracow with particular consideration for the earliest contour maps	25
Krzysztof Biskup – Plans of the Prussian Fortifications on Polish Lands in the XVIII-XX c.	40
Mieczysław Stelmach – Plans of the Szczecin Stronghold	68
Eckhard Jäger – Festungskartographie in Graudenz 1807. Vermessungsaktivitäten der hessischen Belagerer und der Preussichen Verteidiger	70
Wojciech Trzebiński – Plans of Strongholds of the Warsaw Duchy (in Paris collection)	102
Jan Berger – Fortification Plans of Praga at the turn of the XVIII and XIX c.	120
Maria Lewandowska – Plans of the Strongholds on the Territory of the former Russian Annexed Territory kept in the State Archives	137
Stanisław Alexandrowicz – Russian Strongholds in the Vistula and Niemen Basins on topographic maps	154
Tadeusz Marian Nowak – Fortifications of Kamieniec Podolski in the XVIII c. as seen in the light of cartographical monuments	165
Edmund Szczepański – Medieval Fortifications of Jelenia Góra (in the preserved cartographical and iconographical pictures). Informative Note	171
Andrzej Tomczak, Zenon Nowak – Georg Friedrich Wilhelm Rüdiger and his Plans of Toruń and Chełmno of the second half of the XVIII c.	180
Illustrations	181

Przedmowa

Niniejszy, piąty z kolei tom serii noszącej tytuł *Z dziejów kartografii* zawiera pokłosie XII Ogólnopolskiej Konferencji Historyków Kartografii, która odbyła się w dniach 16-17 X 1987 r. w Toruniu w siedzibie Toruńskiego Towarzystwa Naukowego.¹ Konferencję przygotował Zespół Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki, Oświaty i Techniki kierowany od lat przez Juliana Janczaka, przy współpracy Instytutu Historii i Archiwistyki Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Poświęcono konferencję kartografii fortecznej. Tematyka taka występowała sporadycznie już wcześniej na podobnych sesjach, może najwięcej w Poznaniu w r. 1980, gdzie wśród referatów poświęconych planom miast były i takie, które nie omijały kartografików fortecznych. Nigdy jednak aż do r. 1987 kartografia forteczna nie stała się wyłącznym problemem oddzielnej konferencji.

Tymczasem wiadomo, że dzieje samych fortyfikacji splotły się blisko z dziejami kartografii. To właśnie potrzeby w dziedzinie budowy fortyfikacji wpływały na powstawanie rozlicznych kartografików, a z kolei postępy w rozwoju kartografii ułatwiały planowanie i wznoszenie fortyfikacji. W miarę postępów w jednej i drugiej dziedzinie zrodził się ten rodzaj materiałów kartograficznych, któremu możemy umownie nadać nazwę „kartografii fortecznej”. Od pewnego momentu w dziejach już nie można sobie wyobrazić budowy nowych fortyfikacji bez wcześniejszego przygotowania odpowiedniej dokumentacji. Coraz częściej zaczęto też zdejmować pomiary już istniejących umocnień. Oczywiście w obrębie szeroko rozumianej „kartografii fortecznej” znalazły się nie tylko kartografika w ścisłym tego słowa znaczeniu, ale także rozmaitego rodzaju rysunki techniczne, to co nazywamy dziś dokumentacją techniczną.

Na konferencji toruńskiej przedstawiono referaty poświęcone tej właśnie szeroko rozumianej „kartografii fortecznej”. Autorzy referatów różnie jednak do tej tematyki podeszli. Tylko w jednym referacie zajęto się bliżej charakterystyką planów i rysunków fortecznych, jako pewnego specyficznego rodzaju kartografików. Uczynił to Krzysztof Biskup w odniesieniu do dziewiętnasto- i dwudziestowiecznych materiałów z obszaru zaboru pruskiego. Pozostałe referaty i komunikaty prezentowały materiały kartograficzne twierdz na ziemiach polskich spoczywające w określonych zbiorach albo materiał dotyczący jednej twierdzy z różnych zbiorów. Niektórzy autorzy pokazywali jak gdyby dzieje twierdzy w świetle kartografików, inni charakteryzowali bliżej same kartografika. Niekiedy przedstawiano materiał kartograficzny powstały w następstwie działań oblężniczych jakiejś twierdzy.

W sumie więc większość referatów posiadała charakter źródłoznawczy: bardziej one zestawiały i opisywały źródła do dziejów twierdz, niż do dziejów samej kartografii. Pośrednio jednak wszystkie referaty i komunikaty wniosły dużo informacji także do dziejów kartografii.

Planując konferencję starano się by jej tematyka objęła możliwie różne okresy w dziejach, a także dotyczyła różnych ziem polskich (w XIX w. – różnych zaborów). Cel ten, jak się wydaje, udało się osiągnąć. Oczywiście jednak nie można było podczas jednej konferencji choć w przybliżeniu wyczerpać tematu. Poszczególne referaty i komunikaty sesji toruńskiej należy traktować jako swego rodzaju sondaż w całokształcie problemu „kartografii fortecznej”.

Niniejszy tom prezentuje niemal wszystkie referaty i komunikaty ogłoszone na konferencji toruńskiej. Opuszczono wypowiedź Romana Marchwińskiego *Ikonografia zamków warmińskich*. Umieszczając ten temat w programie sesji chciano przypomnieć typ źródła bliskiego kartografikom zwłaszcza w okresie staropolskim. Referent uznał jednak kształt swego wystąpienia za niedojrzały do publikacji.

Nie zamieszczono również tekstów Tomasza Niewodniczańskiego. Ten zasłużony zbieracz poloników kartograficznych przedstawił swoje najnowsze odkrycia i zdobycze oraz podał informacje o postępach prac nad sporządzeniem katalogu „Imago Polo-

niae”. Wiadomości te znalazły się w publikowanych już gdzie indziej tekstach.²

W 1987 r. zmarł Bogusław Krassowski, wieloletni członek Zespołu Historii Kartografii. Tekst wygłoszonego w Toruniu przez Edwarda Schnaydra wspomnienia o zmarłym otwiera publikowany tom. Należy dodać, że uzupełnieniem niejako tego tekstu jest wydrukowany w „Polskim przeglądzie kartograficznym” wykaz publikacji B. Krassowskiego, opracowany przez Jerzego Ostrowskiego przy współudziale Stanisława Alexandrowicza.³

Uczony krakowski Janusz Bogdanowski dał przegląd materiałów kartograficznych ilustrujących rozwój Krakowa jako twierdzy na przestrzeni wieków, szczególnie jednak w XIX w. (*Mapy dawnej twierdzy Kraków ze szczególnym uwzględnieniem pierwszych map warstwicznych*).

Krzysztof Biskup z Gdańska w sposób ogólny scharakteryzował materiały kartograficzne powstałe w związku z pruskimi fortyfikacjami na ziemiach obecnej Polski od XVIII do XX w., przeprowadził systematyzację tych materiałów, dał ich opis techniczny, a także podał ogólną informację o stanie ich zachowania w rozmaitych zbiorach europejskich (*Plany pruskich fortyfikacji XVIII-XX w. na ziemiach polskich*).

Niejako specyfikacją pewnych generalnych stwierdzeń poprzedniego referatu w odniesieniu do jednej twierdzy stało się opracowanie Mieczysława Stelmacha. Archiwista szczeciński zestawiał mianowicie w sposób przeglądowy zachowane w różnych zbiorach plany twierdzy Szczecin od czasów najdawniejszych po likwidację tej twierdzy w drugiej połowie XIX w. (*Plany twierdzy Szczecin*).

Innego rodzaju próbą egzemplifikacji wywodów Krzysztofa Biskupa jest referat Eckharda Jägera z Lüneburga (RFN). Autor opisał kartografika powstałe w związku z oblężeniem twierdzy Grudziądz przez regimenty heskie sprzymierzone z Wielką Armią Napoleona walczącą wówczas przeciw Prusom i Rosji. Prezentowany materiał kartograficzny był wytworem obu działających przeciw sobie stron. (*Festungskartographie in Graudenz 1807*).

Referaty o materiałach kartograficznych dotyczących twierdz w Polsce centralnej zainaugurował Wojciech Trzebiński z Warszawy. Referent przeprowadzał w swoim czasie w zbiorach paryskich kwe-

rendę źródeł kartograficznych do budowy miast polskich i w oparciu o jej wyniki dał przegląd kartografików dotyczących twierdz Księstwa Warszawskiego spoczywających obecnie w Archives du Génie i w Bibliothèquede l'Inspection général du Génie w Paryżu (*Plany twierdz Księstwa Warszawskiego w zbiorach paryskich*).

Jan Berger, również z Warszawy, przedstawił plany fortyfikacji Pragi z czasów powstania kościuszkowskiego, czasów pruskich, Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego zachowane w różnych zbiorach polskich i obcych (*Plany fortyfikacyjne Pragi z przelomu XVIII i XIX w.*).

Bardziej ogólną, przeglądową informację dała w swym referacie Maria Lewandowska z Warszawy. Autorka przedstawiła mianowicie stan zachowania planów twierdz z lat 1815-1915 z obszaru Królestwa Polskiego w zbiorach archiwów polskich podległych Naczelnemu Dyrektorowi Archiwów Państwowych (*Plany twierdz na obszarze b. zaboru rosyjskiego w archiwach państwowych*).

Stanisław Alexandrowicz z Torunia pokazał przydatność map topograficznych o różnej skali z XIX i początków XX w. do badania fortyfikacji na ziemiach zaboru rosyjskiego (*Twierdze rosyjskie w dorzeczu Wisły i Niemna na mapach topograficznych*).

Kilka referatów względnie komunikatów tyczy planów niemal wyłącznie z okresu staropolskiego. Tadeusz Marian Nowak z Warszawy zajął się kartografiami osiemnastowiecznymi pokazującymi fortyfikacje Kamieńca Podolskiego (*Fortyfikacje Kamieńca Podolskiego z XVIII w. w świetle zabytków kartograficznych*). Edmund Szczepański z Jeleniej Góry dał dosyć ogólną informację o planach i przekazach ikonograficznych pokazujących dawne fortyfikacje tego miasta (*Średniowieczne fortyfikacje Jeleniej Góry w zachowanych przekazach kartograficznych i ikonograficznych*). Wreszcie Zenon Hubert Nowak i Andrzej Tomczak z Torunia przedstawili usystematyzowany dorobek kartograficzny (plany dwóch miast: Chełmna i Torunia) autorstwa Jerzego Fryderyka Wilhelma Rüdiger (*Jerzy Fryderyk Wilhelm Rüdiger i jego plany Torunia i Chełmna z drugiej połowy XVIII w.*)⁴

Referaty i komunikaty w niniejszym tomie publikowane są w kolejności, w jakiej były wygłoszone na konferencji toruńskiej.

Andrzej Tomczak

1. Zob. H. Robótka, *XII Ogólnopolska Konferencja Historyków Kartografii w Toruniu*, „Zapiski Historyczne”, t. 53, 1988 z. 3-4, s. 146.

2. T. Niewodniczański, *Eine zweite Auflage der Polenkarte von Waclaw Grodecki (Basel 1570). Notizen zu einem sensationellen Kartenfund in der Harvard University*, *Speculum* 2/1986, s. 93; toż w innej wersji złożone do druku w „Polskim przeglądzie kartograficznym; tenże *Imago poloniae - Some comments on the methodology and arrangements (Paper presented at the 12th International Conference on the History of Cartography, Paris, 6th-12th September 1987)* osobna odbitka.

3. S. Alexandrowicz, *Dr Bogusław Krassowski 21 II 1934 - 30 I 1987*, „Polski przegląd kartograficzny”, t. 19, 1987, nr 4, s. 193; załączony tam *Wykaz publikacji dra Bogusława Krassowskiego* nie posiada adnotacji kto go sporządził.

4. Tekst tego komunikatu został również opublikowany w RFN - zob.: Z. H. Nowak, A. Tomczak, *Georg Friedrich Wilhelm Rüdiger und seine Stadtpläne von Thorn und Kulm aus der zweiten Hälfte des 18 Jahrhunderts*, „Nordost-Archiv - Zeitschrift für Kulturgeschichte und Landeskunde”, Lüneburg, Heft 89/1988, s. 1.

Preface

This volume, being the fifth of the series *On the History of Cartography*, contains the results of the XII ALL-Poland Conference of Historians of Cartography, held in Toruń, on October 16-17, 1987, in the residence of the Toruń Scientific Society.¹ The conference was organized by a Team of scholars involved in the History of Cartography at the Institute of History of Science, Education and Technology headed, since years, by Julian Janczak. The co-organizer of the meeting was the Institute of the History and Archives of the Mikołaj Kopernik University. The conference was devoted to fortress cartography. This subject was dealt with earlier during similar session and, among them, at the meeting held in Poznań, in 1980, where among papers about city plans also those dealing with the problems of fortress cartography were discussed. However, never before 1987, fortress cartography was the only subject of a separate conference.

As it generally known, the history of fortresses has been closely interrelated with the history of cartography. Thus the needs in the field of construction of fortresses often inspired cartographers, while the progress in development of cartography made both planning and construction of fortifications easier. In the course of progress in both fields, there originated that kind of course of progress in both fields, there originated that kind of cartographical materials that may be called „fortress cartography”. Since a certain moment in the history, the preparation of the respective documentation has become necessary for building new fortifications. Also surveying of the already existing fortifications became more and more frequent. Naturally, the largely understood „fortress cartography” embraced not only strictly cartographic materials but

also various kinds of technical drawings, called today the technical documentation.

The papers presented at the Toruń meeting dealt with this largely understood „fortress cartography”. This subject has, however, been approached by the authors differently. Only one paper discussed more closely the character of plans and fortress drawings as a specific kind of cartographic works. Its author, Krzysztof Biskup, discussed the XIX and XX centuries, materials relative to the Prussian annexed territory. The remaining papers and communications presented either the cartographic materials concerning fortress on the Polish lands and kept in definite collections or the materials relating to one particular fortress that are kept in different collection. Some authors analyses the history of a fortress as seen in the light of cartographic presentation, others characterized the cartographic material itself. There were also papers in which the cartographic materials, elaborated after a siege of a given fortress were presented.

Reassuming, the majority of papers were of source character since they listed and described the source material relative to the history of fortresses rather than discussed the history of cartography itself. However, indirectly, all the papers and communications provided much information on the history of cartography, too.

The organizers of the conference wished that its programmed would embrace various historical periods and refer to different Polish lands of the XIX century i.e. to different partitioned territories. That goal has – it seems – been achieved, although the topic could not be discussed comprehensively during one conference. Eventually, particular papers and communications of the Toruń session should be seen as a sui generis preliminary exploration through the complex problem of „Fortress cartography”.

This volume presents nearly all the papers and communications read at the Toruń conference. There has been omitted the communication of Roman Marchwiński on *Ikonomia zamków warmińskich* – (Iconography of the Warmia castles). Its insertion in the programmed was aimed at indicating the kind of the source relative to cartographical works, especially in the old-Polish period. However, according to the author's opinion, the shape of his

contribution was not fitting for publication.

Also the texts of Tomasz Niewodniczański were not included in the volume. Their author, a known collector of Polish cartographical monuments, discussed his recent findings and gains and informed on the progress in preparing the catalogue of „Imago Poloniae”. That information has already been published elsewhere.²

The volume has been opened with the text written by Edward Schnayder to commemorate Bogusław Krassowski, a many-year member of the Team of the History of Cartography, who died in 1987. It should be added that the list of Krassowski's publications (prepared by Jerzy Ostrowski in cooperation with Stanisław Alexandrowicz)³ has been published in „Polski Przegląd Kartograficzny” (Polish Cartographical Review) and it may be considered as supplement to the commemoration text.

Janusz Bogdanowski, a scholar of Cracow, has presented a review of the cartographic materials illustrating the development of Cracow, as a stronghold, during centuries, and particularly in the XIX century (*Mapy dawnej twierdzy Kraków ze szczególnym uwzględnieniem pierwszych map warstwicowych* – Maps of the old stronghold of Cracow with special regard to early contours maps).

Krzysztof Biskup of Gdańsk has characterized in general the cartographic materials concerning Prussian Fortifications on the lands of present Poland, in the period from the XVIII to XX century. The author systematized those materials and gave their technical description as well as the information on their preservation in various European collections (*Plany pruskich fortyfikacji XVIII – XX w. na ziemiach polskich* – Plans of Prussian fortifications of the XVIII – XX c. on the Polish lands).

Some general statements of the above mentioned paper may be referred to one specific stronghold being subject of the contribution of Mieczysław Stelmach, an archivist of Szczecin, who discussed the plans of the Szczecin fortress throughout centuries up to the 2nd half of the XIX century i.e. to its liquidation (*Plany twierdzy Szczecin* – Plans of the Szczecin Fortress).

Another attempt to exemplify the argumentation of Krzysztof Biskup was the paper of Eckhard Jäger of Lüneburg, BRD). The author described cartographic works prepared in connection with

the siege of the Grudziądz stronghold by Hessian regiments allied with the Great Army of Napoleon then fighting against Prussia and Russia. The cartographic material presented in the paper had been produced by the two fighting sides (*Festungskartographie in Graudenz 1807*).

The paper of Wojciech Trzebiński of Warsaw has inaugurated discussion of cartographic materials concerning fortresses in Central Poland. The author had made inquiry into cartographic sources at Archives du Génie and Bibliothèque de l'Inspection général du Génie in Paris with respect to the construction of Polish cities and, on this basis, he presented cartographic works concerning strongholds of the Warsaw Duchy (*Plany twierdz Księstwa Warszawskiego w zbiorach paryskich* – Plans of the strongholds of the Warsaw Duchy in Paris collections).

Jan Berger of Warsaw presented the plans of the Fortifications of Praga of the times of the Kościuszko Insurrection, Prussian plans, those of the Warsaw Duchy and of the Polish Kingdom – as are kept in Polish and foreign collections (*Plany fortyfikacyjne Pragi z przełomu XVIII i XIX wieku* – Fortification plans of Praga on the turn of the XVIII and XIX c.).

A more general information has been given by Maria Lewandowska of Warsaw, who discussed the present state of preservation of the plans of strongholds of the years 1815-1915, in the area of the Polish Kingdom – which are kept in the collections of the Polish archives, subject to the General Director of the State Archives (*Plany twierdz na obszarze b. zaboru rosyjskiego w archiwach państwowych* – Plans of strongholds on the territory of the former Russian annexed area in the state archives).

Stanisław Alexandrowicz of Toruń indicated in his paper the utilization of topographic maps, of various scales (of the XIX and early XX c.) in the studies of the fortifications on the Russian annexed territory (*Twierdze rosyjskie w dorzeczach Wisły i Niemna na mapach topograficznych* – Russian strongholds in the basins of the Vistula and Niemen rivers on topographic maps).

Some papers and communications dealt almost exclusively with the old-Polish period. Tadeusz Marian Nowak of Warsaw analyses cartographic works of the XVIII century showing the fortifi-

cations of Kamieniec Podolski (*Fortyfikacje Kamieńca Podolskiego z XVIII w. w świetle zabytków kartograficznych* – Fortifications of Kamieniec Podolski of the XVIII c. as seen in the context of cartographic monuments). Edward Szczepański of Jelenia Góra gave a general information on plans and iconographic materials showing old fortifications of that town (*Średniowieczne fortyfikacje Jeleniej Góry w zachowanych przekazach kartograficznych i ikonograficznych* – Medieval fortifications of Jelenia Góra as kept in cartographic and iconographic monuments). Zenon Hubert Nowak and Andrzej Tomczak of Toruń presented systematized cartographic achievements of Georg Friedrich Wilhelm Rudiger (plans of two towns: Chełmno and Toruń (*Jerzy Fryderyk Wilhelm Rudiger i jego plany Torunia i Chełmna z drugiej połowy XVIII w.*⁴ – Georg Friedrich Wilhelm Rüdiger and his plans of Toruń and Chełmno of the second half of the XVIII c.)

Papers and communications of this volume are published in accordance with the sequence of their presentation at the Toruń meeting.

1. see H. Robótka, *XII Ogólnopolska Konferencja Historyków Kartografii w Toruniu (XII All - Poland Conference of the Historians of Cartography in Toruń)*, „Zapiski Historyczne” vol. 53, 1988, fasc. 3-4, p. 146.

2. T. Niewodniczański, *Eine zweite Auflage der Polenkarte von Waclaw Grodecki (Basel 1570). Notizen zu einem sensationellen Kartenfund in der Harvard University*, *Speculum* 2/1986, p.93; another version in print, in „Polski Przegląd Kartograficzny” (Polish Cartographical Review). T. Niewodniczański, *Imago Poloniae – Some comments on the methodology and arrangements (Paper presented at the 12th International Conference on the History of Cartography, Paris, 6th-12th September 1987)*, separate offprint.

3. S. Alexandrowicz, *Dr Bogusław Krassowski 21.II. 1934 - 30.I.1987*, „Polski Przegląd Kartograficzny” (Polish Cartographical Review) vol.19, 1987, no. 4, p. 193. Annex *Wykaz publikacji dra Bogusława Krassowskiego* (List of publications of Dr. Bogusław Krassowski), author unknown.

4. The text of that communication was also published in BRD, see: Z.H. Nowak, A. Tomczak, *Georg Friedrich Wilhelm Rüdiger und seine Stadtpläne von Thorn und Kulm aus der zweiten Hälfte des 18 Jahrhunderts*, „Nordost-Archiv – Zeitschrift für Kulturgeschichte und Landeskunde”, Lüneburg, Heft 89/1988, p.1.

Edward Schnayder
Kraków

Dr Bogusław Krassowski (1934 – 1987) – historyk kartografii polskiej i Polski.

Zdumiewał energią i zapałem – powściągliwym i dalekim od egzaltacji. Zdumiewał tym bardziej, że stały one w jaskrawym przeciwieństwie do jego kondycji fizycznej, zwłaszcza w ostatnich latach, kiedy to coraz częściej zapadał na zdrowiu i kiedy się wyraźnie czuło, że się spieszy z robotą, bo instynktownie uświadamia sobie, że czas jest już bliski... Był na naszym małym, historyczno-kartograficznym poletku klasycznym wprost przykładem supremacji ducha nad mdłym ciałem.

A jeżeli prawdą jest, że człowiek rzeczywiście odzwierciedla cechy również i swojej ściślejszej ojczyzny, jaką jest miejsce urodzin (w jego wypadku Warszawa) i szczepu, który go wydał (był Bogusław prawie że rdzennym Mazurem), to „Boguś”, jak zwaliśmy go w kręgu kolegów i przyjaciół, całym swoim życiem i czynami świetnie także ilustrował prężność swojego nieujarzmionego miasta i zadziernego plemienia, najbardziej dynamicznego ze wszystkich polskich plemion, które m.in. w znacznej przeciwieństwie mierze opanowało i utrzymało wschód starej Rzeczypospolitej.

Niezbędne chronologiczne rusztowanie tego niebanalnego, bujnego żywota: urodził się Bogusław, jak się rzekło, w Warszawie 21 II 1934 r. jako jedyne dziecko Czesława Szczypiora, technika-elektryka, Warszawiaka, oraz pochodzącej z Kozienic Stanisławy z domu Kowalczyk, dyplomowanej pielęgniarce, inteligentów w pierwszym pokoleniu. Po różnych perypetiach szkolnych zaczął

chodzić do sławnego warszawskiego gimnazjum im. króla Stefana Batorego. Wkrótce jednak młodego, choć nierzadko chorującego człowieka porwał – jak to nieraz bywa w jego wieku – sport, ściślej lekka atletyka. Miał w niej dobre wyniki i rokował nawet wielkie nadzieje. Przerwał naukę i zaczął występować w barwach m.in. KS „Ogniwo”, a później w Centralnym Wojskowym Klubie Sportowym „Legia”. Jednocześnie jednak pracował dorywczo w różnych instytucjach, również i w Instytucie Geologicznym. W r.1954 założył w Komorowie pod Warszawą Ludowy Zespół Sportowy (LZS) i w tym samym roku ukończył również kurs instruktorski wychowania fizycznego. Pracował potem w warszawskiej Radzie Wojewódzkiej Zrzeszenia Sportowego LZS jako trener lekkiej atletyki.

W latach 1955–57 odbył służbę wojskową, a potem imał się pracy – i to fizycznej – w różnych miejscach. Równocześnie jednak uzupełniał szkołę średnią. W r.1959 ożenił się z Ireną Krassowską z Komorowa, pracującą w dziedzinie wzornictwa przemysłowego. Nie mieli dzieci. Dwa lata później, w 1961 r., ukończył liceum ogólnokształcące w Pruszkowie pod Warszawą i rozpoczął studia historyczne na Uniwersytecie Warszawskim. Ukoronowała je praca magisterska pt. „Działalność służby geograficznej Wojska Polskiego w okresie II wojny światowej”, napisana w 1968 r. pod kierunkiem Stanisława Herbsta, znakomitego historyka m.in i polskiej wojskowości. Praca ta wyróżniona została III nagrodą w konkursie im. Aleksandra Zawadzkiego. Od lipca 1960 r. podjął pracę w Służbie Topograficznej Sztabu Generalnego Wojska Polskiego, kontynuatorce wspaniałych tradycji międzywojennego Wojskowego Instytutu Geograficznego. Pozostał w niej aż do października r. 1973, pod koniec na stanowisku starszego kartografa, zajmując się m.in. porównywaniem map ze zdjęciami lotniczymi. Mawiał później z dumą, że to właśnie zajęcie wyostrzyło jego spostrzegawczość. I w istocie można było obserwować z podziwem, jak błyskawicznie umiał wyłapywać minimalne nawet i zdawać by się mogło niedostrzegalne różnice w wyglądzie pozornie identycznych starych map – już na samej tej tylko drodze ustalając bezbłędnie nowe ich warianty i edycje. Od r. 1963 był członkiem PZPR. Później, po przejściu do Biblioteki Narodowej, wchodził stale do

egzekutywy jej organizacji partyjnej, a przez pewien czas był nawet jej pierwszym sekretarzem.

W okresie pracy w Służbie Topograficznej nie zerwał jednak kontaktu z uczelnią, uczęszczając na seminarium Stanisława Herbsta. Dnia 14 IV 1973 r. obronił tam pracę doktorską pt. „Polska kartografia wojskowa w latach 1918–45”, wydaną w całości w r. 1974 przez Wydawnictwo Ministerstwa Obrony Narodowej. Był już jednak ostatnim, niestety, doktorantem profesora, który zmarł przed obroną jego pracy w 1973 r.

Od 1 XI 1973 r. przeszedł do Biblioteki Narodowej jako kierownik jej Zakładu Zbiorów Kartograficznych. Na tym stanowisku, odziedziczonym po Zofii Haczewskiej, pozostał niezmiennie aż do swej przedwczesnej śmierci na niedomogę serca w dn. 30 I 1987 r. Pochowany został 5 II 1987 r. na warszawskim komunalnym Cmentarzu Północnym na Wólce Węglowej.

I ten właśnie ostatni okres jego życia będzie tu najważniejszym przedmiotem naszych wspomnień, bo w nim najpełniej rozwinął skrzydła i okazał cechy swojej osobowości.

Naukowe zainteresowania skupiły się u Niego wyłącznie na historii kartografii polskiej i Polski dotyczącej. Jej też pozostał wierny aż do końca. Będziemy je tu omawiać, rozpatrując poszczególne obszary jego kartograficznych zauroczeń. Pierwszym z nich (również i chronologicznie) były dzieje polskiej kartografii wojskowej. Wszystko zaczęło się, jeśli nie liczyć pracy magisterskiej, od skryptowego zarysu dziejów tej dziedziny ojczystej kartografii, który opracował w r. 1972, jeszcze w czasie pracy w Zarządzie Topograficznym. Jeżeli skrypt był, z natury rzeczy, kompilacją, to całkowicie samoistna była wspomniana już wyżej praca doktorska o rodzimej kartografii wojskowej w okresie 1918–45. Poświęcił ją Bogusław międzywojennemu Wojskowemu Instytutowi Geograficznemu (WIG), ukazując przekonywująco całą jego – nie wyolbrzymiając – sławę i chwałę. WIG bowiem, utworzony w r. 1919 w Warszawie i bazujący początkowo na kartograficznym dorobku mocarstw zaborczych, zdołał od ok. r. 1930 przystąpić do nowego, samodzielnego zdjęcia topograficznego Polski i – startując w kraju bardzo wyniszczonym zarówno I wojną światową, jak i zaraz potem wojną 1919–20 roku, a następnie wielkim globalnym kryzysem

gospodarczym – osiągnął jeszcze przed wybuchem II wojny w rekordowo szybkim czasie poziom światowy. Wypracował przy tym własny, oryginalny styl swoich map zarówno pod względem odwzorowania, szaty graficznej, jak i nawet papieru mapowego i stworzył to, co nazwać można „polską szkołą kartografii topograficznej”.

Z fascynacją kartografią WIG-u łączy się ciekawa metodycznie praca „Analiza zasięgu polskich map topograficznych...”, w której – studiując wydane i zaplanowane przez tę instytucję topograficzne mapy taktyczne w skali 1 : 100 000 i szczegółowe w skali 1 : 25 000 dla obszarów Polski a w wypadku mapy taktycznej również i obszarów ościennych – dowiódł bez wątpliwości, że zachodni kierunek strategiczny został opracowany znacznie bardziej szczegółowo i wszechstronnie niż kierunek wschodni. Te więc również materiały kartograficzne wskazują niedwuznacznie na to, że wbrew częstym i popularnym osądom, polskie władze wojskowe przygotowywały przed wojną plany zarówno obronne jak i zaczepne wyraźnie wobec hitlerowskich Niemiec, a nie Związku Radzieckiego.

Z kolei po okresie międzywojennym zaczął się Bogusław zajmować konsekwentnie polską kartografią militarną czasu II wojny światowej. Napomknął o niej wprawdzie już w pracy doktorskiej, ale ta wojenna kartografia była tam jednak tylko marginesem przy wypełniającej prawie całą książkę historii WIG-u. Tak więc zabrał się przede wszystkim do opracowania kartograficznej działalności Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie i Armii Krajowej – bo zarówno Wojsko Polskie w ZSRR, działające u boku Armii Czerwonej, jak i komunistyczna partyzancka Gwardia, a później Armia Ludowa w kraju – nie przejawiały żywszej aktywności na tym polu.

Bogusław wykazał, że już w październiku 1939 r. powołano na nowo do życia WIG we Francji, który po jej klęsce w czerwcu 1940 r. przeniósł się do Anglii. We Francji znajdował się on dopiero w fazie rozruchu, ale w Anglii jego praca ruszyła pełną parą. Wydano więc wtedy np. plany ważniejszych miast polskich w skali 1 : 25 000 oraz opublikowano pełne pokrycie kraju w skalach 1 : 100 000, 1 : 300 000 i 1 : 500 000. Również przy dowodzonym przez gen. Władysława Andersa II Korpusie Polskim już w czasie jego początkowego pobytu na Środkowym Wschodzie utwo-

rzono 12-tą Kompanię Geograficzną, która najpierw sporządzała z przedwojennych wzorców mapy dla polskich szkół w tym rejonie, później zaś – przesunięta wraz z całym korpusem do Włoch – wytwarzała właściwe mapy wojskowe dla armii polskiej i wojsk sprzymierzonych. Bogusław uzyskał bogate materiały do tego okresu z londyńskiego Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Władysława Sikorskiego. Zaczął je już wstępnie opracowywać dla planowanej całościowej i w pełni udokumentowanej monografii o kartograficznych pracach Polskich Sił Zbrojnych na Zachodzie, którą traktował jako ewentualną przyszłą pracę habilitacyjną. Niestety, nie danym mu było jej ukończyć.

W osobnej, gruntownej rozprawie, znacznie rozszerzającej i prostującej jego poprzednie wypowiedzi na ten temat, poruszył również wojenno-kartograficzny casus bez precedensu. Walcząca w kraju podziemna Armia Krajowa utworzyła bowiem przy swojej Komendzie Głównej specjalną Służbę Geograficzną, występującą pod kryptonimem „Schronisko”. W warunkach bezprzykładnego niemieckiego terroru okupacyjnego zorganizowała w samej „paszczy lwa”, w Warszawie, konspiracyjne zakłady kartograficzne, które w latach 1942–44 wydały ponad 100 tytułów map (w nakładach dochodzących jednorazowo do 500 egzemplarzy) z terenu Polski w tradycyjnych skalach międzywojennych 1 : 25 000, 1 : 100 000 i 1 : 300 000. Bogusław dowiódł, że AK była jedyną partyzantką w okupowanej przez Niemców części Europy, która nie tylko posługiwała się mapami zdobycznymi czy też pochodzącymi ze zrzutów lotniczych, ale uruchomiła ich własną produkcję i to z takim powodzeniem, które przeszło oczekiwania największych nawet optymistów.

Gdyby więc nie opuścił nas tak wcześnie to dałby na pewno m.in. kompletny obraz polskiej kartografii wojskowej także lat 1939–45. A nie ulega wątpliwości, że w tym zakresie był najbardziej powołanym i kompetentnym człowiekiem w kraju.

Zawsze zresztą pochłaniała go ta domena kartografii. Przejawem tego było choćby zorganizowanie w r. 1980 w Białymstoku konferencji pt. „Dzieje polskiej kartografii wojskowej i myśli strategicznej”. Urządził ją jego Zakład wspólnie z Ośrodkiem Badań Historii Wojskowej Muzeum Wojska w Białymstoku oraz Komisją Historii Wojskowej Zarządu Głównego Polskiego Towarzystwa Hi-

storycznego. Konferencji towarzyszyła wystawa. Doczekała się ona nie tylko dwóch katalogów pióra Bogusława, ale cała w ogóle konferencja dorobiła się przede wszystkim tomu referatów i dyskusji, który został opublikowany w redakcji Bogusława Krassowskiego i Jadwigi Madej i w którym zamieścił On także swoje dwie prace.

W tym samym kręgu zainteresowań leży też pożyteczny katalog *Mapy topograficzne ziem polskich 1871-1945*, hojnie wyposażony w skorowidze arkuszowe poszczególnych pozycji. Pomyślany jako swoiste uzupełnienie i kontynuacja *Centralnego Katalogu Zbiorów Kartograficznych w Polsce* (choć bez jego jakże przydatnej lokalizacji oddzielnych obiektów w odpowiednich kolekcjach) liczy na razie tylko jeden tom – *Polskie mapy topograficzne wydane w latach 1918-45*, który opracował wspólnie z Małgorzatą Tomaszewską.

Cofając się w czasie, zainteresował się Bogusław kartografią topograficzną i planami miast Królestwa Polskiego (1815-30). Zajmowały się nią wówczas dwie niezależne od siebie i konkurujące ze sobą komórki polskiej wojskowej służby topograficznej: Sztab Kwatermistrzostwa Generalnego oraz Korpus Inżynierów Wojskowych. W ich działalności, stojącej na europejskim poziomie, frapowała Bogusława zwłaszcza *Topograficzna Karta Królestwa Polskiego* oraz mapy okolic, a także plany samej Warszawy. Tę pierwszą, opracowaną w 60 arkuszach w jednolitej skali 1 : 126 000 ukończył sztab rosyjski w r. 1843, już po upadku Powstania Listopadowego. Na niej wzorowały się nieraz w sposobie rysunku i znakach umownych późniejsze zdjęcia rosyjskie (i to nie tylko Królestwa Kongresowego) zwłaszcza w tej samej skali. Wszechstronnie i sumiennie analizując mapę – opierając się na precyzyjnych oględzinach najbardziej typowego a zarazem najczęściej unacześnianego jej arkusza tj. arkusza Warszawa – wysunął Bogusław zupełnie nową, ryzykowną i jak dotąd kontrowersyjną tezę, że mapa Kwatermistrzostwa miała nie 2, jak przyjmowano dotąd, ale 5 a może 6 czy nawet 7 wydań. A jako faksymile do swego opracowania opublikował wydanie, określone przez siebie jako czwarte. Rodzimej natomiast Warszawie, głównie doby Królestwa Polskiego, poświęcił też jedną współautorską pracę, która wraz z poprzednią o podobnej tematyce (wydaną również we współpracy)

objęła plany stolicy nie tylko krytycznie omówione, ale i zaopatrzone w faksymilowe podobizny, od r. 1655 do 1831.

Celowo dopiero tutaj uwydatniamy kolosalną rolę prawdziwej i zbawiennej w skutkach odskoczni, która umożliwiła Bogusławowi wszechstronne i intensywne rozwinięcie działalności w dziedzinie historii kartografii. Był nią Zakład Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Narodowej w Warszawie. Zakład stanowił jego podstawowy warsztat pracy i bazę źródłową. Wkrótce też po objęciu Zakładu ożywił jego funkcjonowanie – do niespotykanych dotychczas rozmiarów. Najpierw walnie przyczynił się już do samego tylko pomnożenia tej bazy. Powiększył zasoby z ok. 25 500 egzemplarzy zbiorów właściwych, przejętych od poprzedniczki (stan z 31 XII 1973) do imponujących ok. 63 000 (w tym zbiorów reprodukcji – mikrofilmów negatywowych oraz fotografii i kserokopii, głównie rzadkich poloników spoza granic kraju, ale bez dubletów, zbiorów zabezpieczonych i zbiorów produkcji własnej) na dzień 31 XII 1986, a więc na miesiąc przed śmiercią. W tym zasobie ok. 70% stanowiły mapy polskie lub Polski dotyczące. A wszystko to działa się – zresztą i za jego powojennych poprzedników – w mieście totalnie zniszczonym przez Niemców, gdzie trzeba było zaczynać niemal od zera. Przecież Dział Kartografii Biblioteki Narodowej, utworzony w r. 1932, a więc dopiero cztery lata po powstaniu samej Biblioteki (1928) i który w kwietniu 1939 miał łącznie 12 094 obiekty, stanowiąc najbogatszy w owym czasie zbiór kartograficzny w kraju, po wojnie w 1945 r. liczył mizernych 539 map i atlasów.

Zasoby powiększał wprost lawinowo. Napływ bieżącej produkcji krajowej miał wprawdzie zapewniony przez przysługujący Bibliotece Narodowej ogólnopolski egzemplarz obowiązkowy (od r. 1969 nawet podwójny – bo i użytkowy i archiwalny), ale uzupełniał go energicznie drogą kupna i darów od mecenasów, których umiał wyszukiwać i zjednywać. I tak głównie dzięki jego zabiegom wyrósł niemal niepostrzeżenie największy z pomiędzy nie tylko bibliotecznych, ale i wszelkich ogólnodostępnych, zbiorów kartograficznych w kraju. Gromadził go nie tylko przez zbieranie oryginalnych map i atlasów ale i ich reprodukcji, zwłaszcza mikrofilmów, fotografii i kserokopii. I choć jakościowo nie dorównuje on jeszcze nietkniętym

przecież praktycznie przez wojnę zbiorom krakowskim (zwłaszcza bibliotek Jagiellońskiej i Czartoryskich), to jednak już teraz zawiera wiele cennych a niekiedy unikatowych i nierzadko wręcz egzotycznych pozycji. Niech mi wolno tu będzie przywołać osobiste wspomnienie. Otóż nie zapomnę zdumienia i słów dr Helen Wallis, naówczas kierowniczki Oddziału Zbiorów Kartograficznych Brytyjskiej Biblioteki w Londynie, wyrosłej ze sławnego Brytyjskiego Muzeum, jednej z najcenniejszych i najsłynniejszych księżnic całego globu (także i w zakresie kartografii) – że ona takich map w swoich zbiorach nie posiada. Zdarzyło się to podczas oglądania dwóch rękopiśmiennych wczesnohinduskich kolistych map świata, o treści filozoficzno-mitologicznej, które Bogusław pokazał na wystawie w r. 1982.

Nie trzymał bowiem swych zbiorów pod korcem, ale chętnie je pokazywał publicznie. Zdołał urządzić dwie wielkie wystawy: starych map Polski w r. 1977 oraz – wspomnianą już – najcenniejszych zbiorów kartograficznych Biblioteki Narodowej, otwartą w związku z pierwszą w Polsce XI Konferencją Międzynarodowej Asocjacji Kartograficznej, która odbyła się w Warszawie w r. 1982.

Biblioteka Narodowa jest, co trzeba tu dopowiedzieć, centralną biblioteką państwa i z tej racji ustawowo matkuje innym księżnicom kraju. Również i w sferze kartografii – nazwijmy ją – bibliotecznej. Nie mogło więc i tu zabraknąć aktywności Bogusława. W r. 1977 zorganizował I Ogólnopolską Konferencję Bibliotekarzy-Kartografów (precyzyjniej powinno to brzmieć: bibliotekarzy kartograficznych) – a więc opiekunów map w bibliotekach całej Polski. Asystowała jej nadmieniona już wyżej wystawa starych map kraju. Dla branżowców konferencja ta była pierwszym w ogóle forum nie tylko towarzyskim (również, zresztą, potrzebnym), ale – i to przede wszystkim – wymiany doświadczeń oraz – co jeszcze ważniejsze – projektowania niezbędnych wspólnych ogólnopolskich poczynań. Z goryczą trzeba stwierdzić, że na tym pierwszym zjeździe wszystko się skończyło, przynajmniej jak na razie, a środowisko popadło w letarg. Może przyczyną tego było również i to, że główny animator tego ruchu, Bogusław, był bibliotekarzem bardzo nietypowym. Nie miał zupełnie serca dla technicznej strony swego zawodu. Mierzyły go więc np. wszelkie instrukcje, zarządzenia i normy, interesował

go tylko obiekt i jego badanie. Dla tych właśnie naukowych badań, a nie tylko dla schematycznego i lakonicznego bibliotecznego opisu katalogowego, dla ustalania historii poszczególnych map, odtwarzania ich współzależności, filiacji, różnic w treści, technik wykonania itp. – a wszystko to nie w oderwaniu a, przeciwnie, na możliwie najszerszym tle odnośnego etapu procesu dziejowego – stworzył warsztat w kierowanym przez siebie Zakładzie.

Sześć-osobowy zespół rozwijał pod jego kierunkiem coraz żywszą działalność naukową. Bogusław wciągnął w nią, niekiedy z uszczerbkiem dla rutynowych czynności usługowych Zakładu, wszystkich swoich współpracowników, i to nie tylko do opracowywania drukowanych katalogów ale i do ogłaszania samodzielnych prac badawczych. Zorganizował też od początku r. 1979 regularne seminarium zakładowe pt. „Historia polskiej kartografii”, na którego posiedzeniach referaty wygłaszali nie tylko pracownicy Zakładu, ale i zaproszeni historycy kartografii z Warszawy, a nawet spoza niej.

Nie mogło też zabraknąć Bogusława w Zespole Historii Kartografii, i to od początku jego istnienia od r. 1975, przy Instytucie Historii Nauki, Oświaty i Techniki PAN. Był jednym z najaktywniejszych członków tego najważniejszego, kierowniczego ciała zbiorowego planującego m.in. rozwój polskiej historii kartografii. Brał również udział w organizowanych przez ten zespół od r. 1975 corocznych ogólnopolskich konferencjach historyków kartografii, występując na nich nierzadko z własnymi opracowaniami i zawsze czynnie uczestnicząc w dyskusjach.

Zabłysnął także jako wydawca – redaktor. Trzeba wprawdzie, nie bez zazdrości, zaznaczyć, że miał po temu najlepsze (i jedyne w swoim rodzaju) warunki techniczne w kraju, przynajmniej jeśli chodzi o biblioteki. Biblioteka Narodowa – jako wyjątek – posiada bowiem swoją własną, niezależną i stale unowocześnianą drukarnię. Nic by to jednak nie pomogło, gdyby nie charakteryzująca Bogusława uporczywość, stanowczość i siła przebiccia. Opierając się na tej bazie poligraficznej uruchomił dwie nieregularne serie wydawnicze. Pierwsza, „Studia i Materiały z Historii Kartografii”, poświęcona jest, jak to ściśle wykląda sam już jej tytuł, dziejom mapoznawstwa. Dotąd wyszło 6 jej zeszytów. Zapoczątkował serię

w r. 1982 zeszyt przynoszący pokłosie wspomnianej już wyżej białostockiej konferencji z r. 1980. Stanowiąc, jak na razie, naukową trybunę pracowników Zakładu „Studia” coraz szerzej otwierają swe łamy dla całego środowiska.

Druga seria zainicjowana przez Bogusława w r. 1978, dla uczczenia 50-lecia Biblioteki Narodowej – „Zabytki Kartografii Polskiej” – pomyślana została jako namiastka „Monumenta Poloniae Cartographica”. Owo wielkie i ambitne przedsięwzięcie naukowe – podjęte między wojnami przez Karola Buczka pod patronatem i sumptem Polskiej Akademii Umiejętności, a którego jedynym i smętnym świadectwem uratowanym z okupacyjnego potopu, jest pierwszy, do tego nie ukończony, zeszyt – miało być podstawowym krajowym kartograficznym wydawnictwem źródłowym. Poprzez faksymilia i towarzyszące im tekstowe objaśnienia najważniejszych dzieł miało ono dać możliwie pełny obraz, zwłaszcza starej, kartografii polskiej i Polski dotyczącej. Ponieważ po wojnie nie udało się, niestety, przywołać do życia „Pomników”, więc Bogusław, nie oglądając się na innych, zapoczątkował „Zabytki” w formie luźnych numerów, których 7 już wyszło. Każdy z nich obejmuje faksymile wybranego zabytku wraz z zeszytem objaśnień. Wszystkie faksymila wykonywane zostały za życzliwą zgodą i przy współpracy wojska przez warszawskie Wojskowe Zakłady Kartograficzne Zarządu Topograficznego Sztabu Generalnego Wojska Polskiego. Jest to niewątpliwie półśrodek w stosunku do „Monumentów” – ale jest. Najpoważniejszym mankamentem, i to jedynie technicznym, „Zabytków” jest zła, niestety, jakość ich podstawowego elementu tj. faksymilów. A jednak nie podobna tu wreszcie nie przypomnieć, że „Studia” i „Zabytki” stanowią aż 2/3 wszystkich seryjnych wydawnictw krajowych poświęconych wyłącznie dziejom kartografii.

Wspomniane już prace i czynności były tylko wstępem i zaprawą do prawdziwego, wielkiego dzieła życia Bogusława, jakim w ostatnich jego latach stało się *Imago Poloniae*. Poświęcił mu niemal bez reszty serce i umysł. W ostatniej naszej rozmowie telefonicznej, parę tygodni przed zgonem, westchnął znacząco: „żeby tylko dociągnąć do jej końca” – co nie stało się już jego udziałem.

Ideę *Imago*, której pełen patosu tytuł można by przełożyć jako „Wizerunek Polski”, powziął i obdarzył nazwą pod koniec lat 70-

tych dr Tomasz Niewodniczański z Bitburga (RFN, okręg Eifel), największy dziś i najbardziej energiczny emigracyjny zbieracz starych map Rzeczypospolitej. Niewodniczański, sam dysponujący świetnym zbiorem wynoszącym obecnie ponad 2 000 egzemplarzy, umyślił najpierw opublikowanie obszernego, analitycznego katalogu tej kolekcji, potem ambitnie poszerzył jego zasięg na całość kartografii Polski sprzed r. 1800. Tak wielkiego zadania nie mógł się jednak podjąć sam. Potrzebował sprzymierzeńców. I wiernego socjusza znalazł właśnie w Bogusławie, który od r. 1978 pełen entuzjazmu rzucił się w ten nowy wir pasjonującej go pracy.

Ustalono wspólnie zakres – bez przesady bezprzykładny w dotychczasowej historii światowej kartografii. Ta zamierzona, jak głosi jej podtytuł, „Encyklopedia kartografii ziem dawnej Polski” objąć ma bowiem możliwie wszystkie drukowane mapy Polski historycznej (do r. 1800) i jej części ale bez „małej” kartografii, tj. bez planów miejscowości, bitew i fortyfikacji – przechowywane nie tylko we wszystkich ważniejszych zbiorach krajowych, ale też i w najbardziej liczących się obcych. Ma zawierać w sobie wszelkie rodzaje map, a więc luźne mapy samoistne, mapy mieszczące się w atlasach, mapy jako załączniki do tekstów i wreszcie mapy znajdujące się w tekstach. Dla sporządzania jednolitych poprawnych katalogowych opisów wszystkich tych map zaprojektował Bogusław oryginalną i niesłychanie drobiazgową instrukcję. Jej celem było umożliwienie sporządzania opisu tekstowego ułatwiającego identyfikację badanych obiektów i to bez uciekania się do pomocy wglądówek czy też nawet faksymile.

I choć bez takiego katalogu naprawdę nie sposób już na dłuższą metę prowadzić dalej badań nad dziejami starej kartografii Polski, to jednak nie był on jedynym i najważniejszym celem imprezy *Imago*. Koroną jej miało być napisanie nowej, opartej na zupełnie datą nieznanym, obszernym materiale, historii kartografii przedrozbiorowej Rzeczypospolitej. Historii napisanej już „po Buczku”. Z tym dumnym zadaniem, które kusiło Go najbardziej, zdążył się już Bogusław wstępnie zmierzyć. We wprowadzeniu do nadmienionego już katalogu wielkiej wystawy z r. 1982, urządzonej przez Bibliotekę Narodową z okazji warszawskiej międzynarodowej konferencji kartograficznej, dał, skromny wprawdzie objętościowo,

zarys tej historii, oryginalnie jednak łącząc w nim ocenę ówczesnej produkcji katrograficznej z jej uwarunkowaniami i – jakbyśmy to dziś określili – zapotrzebowaniami społecznymi, politycznymi czy wręcz wojskowymi. Uzupełnił tę syntezę nowymi przemyśleniami, które znalazły się w jego pracy opublikowanej w r. 1984 na podobny temat *Czynniki inspirujące rozwój polskiej kartografii od XV wieku do końca II wojny światowej*. Tak więc szlak do prawdziwie wielkiego, nowego i samodzielnego ujęcia został już przetarty.

Do pracy (zupełnie zresztą fundamentalnej dla całego przedsięwzięcia) nad rejestracją zabytków dla *Imago* zorganizował Bogusław zespół krajowy. Brał w nim udział cały jego Zakład, a także wytypowani pracownicy najważniejszych oddziałów zbiorów kartograficznych, głównie uniwersyteckich bibliotek Krakowa i Wrocławia (tu ponadto uczestniczyło Ossolineum i uniwersytecki Instytut Geograficzny) oraz dwaj zaproszeni uniwersyteccy historycy kartografii, doc. Stanisław Alexandrowicz i doc. Jan Szeliga.

Rejestracja, a więc katalogowanie, szła (i idzie) równocześnie na dwóch obszarach: w kraju i zagranicą. Na drugim z nich działał (przede wszystkim w najważniejszych zbiorach Zachodniej Europy i USA) dr Niewodniczański poprzez finansowanych przez siebie cudzoziemskich współpracowników. Natomiast jego własne wysmienite zbiory katalogował głównie właśnie Bogusław, jeżdżąc regularnie co roku do Bitburga. Nie oszczędzał się przy tym zupełnie. Pędził nas też do pracy i doglądał skrupulatnie. Rezultaty, co trzeba podkreślić z niekłamana dumą i radością, nie dały na siebie długo czekać. Jak to zwykle bywa, na szeroko rozkołysanej fali prac dokonano również wielu zaskakujących niekiedy odkryć (i to nie tylko map interesujących bezpośrednio *Imago* – a więc nie jedynie drukowanych i sprzed 1800 r.) Dokonano ich nawet – co bardzo pocieszające – na miejscu, w kraju tak przecież nieźle już spenetrowanym a równocześnie tak zniszczonym i złupionym. Najbardziej spektakularne, przynajmniej na razie, wydaje się wydobywanie światła dzienne w paryskich Archives nationales zupełnie dotąd nie znanej wielkiej rękopiśmiennej mapy całej Polski, sporządzonej w XVII w. przez samego Mikołaja Sansona. Bogusław zamierzał ją opracować sam i wraz z faksymile wydać w „Zabytkach”.

Przeliczył się też co do tempa robót nad całym *Imago*. Zebrał

już wprowadzić ponad 3 000 opisów pierwodruków map oraz wszelkich możliwych ich wydań i wariantów, z których znaczna część była jego autorstwa. Sądził, że całość zamknie się jakimś 5-u, a może nawet 6-u tys. pozycji i że uda się przygotować wydawnictwo w ciągu mniej więcej 3 lat. A tymczasem końca pracy ciągle jeszcze nie widać. Dlatego zaczął zebrane materiały porządkować i wydawać kolejno w „Studiach” nie czekając aż zbierze się je wszystkie w jedną całość i wyda w wysnionym przez Niego parotomowym prawdziwym katalogu, na pięknym papierze, z wglądówkami przy każdej pozycji i faksymilami ważniejszych z nich. Dwa ostatnie zeszyty „Studiów” zapoczątkowały tę właśnie fazę pośrednią krajowego *Imago*. Jeden z nich, poświęcony obrazowi Polski na mapach osiemnastowiecznych oficyn kartograficznych Augsburga i Norymbergi, był jego autorstwa. Był też ostatnią jego drukowaną pracą.

Za wszystkie osiągnięcia odznaczono Bogusława Złotym Krzyżem Zasługi, Odznaką Zasłużonego Działacza Kultury, Złotą Odznaką „Za Zasługi w Dziedzinie Geodezji i Kartografii”, a także Brązowym Medalem „Za Zasługi dla Obronności Kraju”.

Odszedł od nas o wiele za wcześnie. W kwiecie wieku i w pełni sił intelektu. Miał w krótkim życiu trzy pasje: w młodości – sport, potem – psy (najpierw hodował owczarki a następnie sznauclery, z których jeden dostał nawet tytuł „mistrza świata”), a wreszcie – dzieje map. Pisał je językiem nie miódopłynnym, a charakterystycznie chropawym. Takim, jakim był on sam: niepokorny i zadziorny, ambitny i zdający sobie sprawę ze swej wartości a przy tym bez ustanku, a jakże po męsku, chcący się sprawdzić w stawianiu czoła rzucanym samemu sobie wyzwaniom. Sądzę, że najlepszym hołdem nas wszystkich dla Bogusława będzie, jeżeli doprowadzimy do szczęśliwego i owocnego końca *Imago Poloniae*, jego ostatnie i największe naukowe wyzwanie życia.

Janusz Bogdanowski
Kraków

Mapy dawnej twierdzy Kraków (ze szczególnym uwzględnieniem pierwszych map warstwicowych)

„Arte et marte praecedit
labor, saequitur honor”.¹

Prawdziwy rozwój kartografii związał się nierozdzielnie z rozwojem nowożytnej fortyfikacji. Nowa technika wojenna stała się podstawą kunsztownego formowania twierdz. Ona właśnie sprawiła, iż tylko z pomocą geometrii można było podjąć próbę stawienia jej czoła. Kierunki ostrzału, rozmieszczenie dział, eliminacja groźnych pól martwych były możliwe do wyznaczenia i rozwinięcia lub unicestwienia, tylko z pomocą cyrkla, linii i kątomierza od teoretycznego wykresu na papierze zaczynając. Nim jednak zdołano opanować tę nową geometryczną dziedzinę „architectura militaris” już jasnym się stało, iż nawet najidealniejszy wykres planu twierdzy może stać się bezwartościowym bez dopasowania go do konkretnych warunków terenowych.² (ryc. 1).

Na tej drodze formowała się jedność pomiędzy inżynierią wojskową a kartografią. Dopiero umiejętność ich wiązania stwarzała podstawy prawdziwej sztuki obronnej wyrażającej się w „architectura militaris” czy też jak to z czasem nazwano fortyfikacji. Stwierdzenie zawarte w łacińskiej maksymie „cocor montis aedificando sequitur” – by za kształtem miejsca następowało budowanie, znalazło tu bodaj najpełniejszy wyraz w żelaznej konsekwencji przygotowywania pola walki.

Charakterystycznym jest, iż w miarę przemian środków walki od procy i łuku do szybkostrzelnej armaty, a w ślad za tym ich donośności, postępowało szybko przechodzenie od drobnej skali architektonicznej (kształtu strzelnicy), do makroskali tektonicznej uformowania równi ogniowej na przedpolu tradytora.³ Tak też gdy w średniowieczu wystarczał poglądowy rysunek urządzenia obronnego to w XIX stuleciu dopiero mapa warstwicowa mogła pozwolić na rozmieszczanie elementów obronnych. Toteż między tymi biegunami stosunku do miejsca obrony i walki pomieścić można całą historię przemian systemów, szkół i manier obronnych następujących po sobie w ciągu wieków.⁴ (ryc. 2)

Gdy w systemie wieżowym XII–XIII w. wystarczało umieszczenie tejże wieży w odpowiednio niedostępnym, a jednocześnie dającym rozległy widok miejscu, to już system basztowy XIV–XV w. stworzył potrzebę ciągłego obwodu zabezpieczającego wzajemny ostrzał poszczególnych elementów tak zamku jak miasta obronnego. System bastionowy XV–XVI w. stworzył wprawdzie podstawy do sprostania potędze artylerii ogniowej, lecz nie rozwiązał groźnego problemu licznych pól martwych. Sprostaniu tej potrzeby dopiero system bastionowy XVI–XVIII w. w oparciu o niemal czysto geometryczne konstrukcje narysów, zrazu szkół włoskich, by uzyskać pełne powodzenie w szkole staroholenderskiej. Niemniej wprędce okazało się jak już wspomniano, iż idealny geometryczny narys fortyfikacji jest iluzją, wobec trudności dostosowania go do konkretnych warunków, które niesie teren. Toteż poczynając od manier szkoły nowoholenderskiej Coehorna poprzez dość rozpaczliwe w swej masywności maniere Vaubana w szkole francuskiej, aż po załamanie się systemu bastionowego i wprowadzenie systemu kleszczowego (Montalembert) trwały w XVIII w. zmagania zmierzające do scalenia twierdzy z konkretnymi właściwościami terenu.⁵

Właśnie też one odbywały się na płaskiej planszy, coraz dokładniejszych podkładów kartograficznych. Dopiero twierdza systemu poligonalnego i fortowego ześrodkowanego XIX w. rozwiązała ten problem. Jednak na jakże krótko. Już bowiem u schyłku tego stulecia przełom w technice wojennej jaki stworzyła nowoczesna artyleria, spowodował konieczność jeszcze ściślejszego wtopie-

nia się w rzeźbę terenu systemem fortyfikacji zrazu fortowej grupowej, a na koniec rozproszonej XIX i XX w.⁶ I to właśnie umożliwiła precyzyjna mapa warstwowa.

Na takim tle rysują się dopiero wyraźnie zarówno ogólne okresy w kartografii wojskowej, jak też szczegółowe w odniesieniu do każdej z twierdz.

Tak też w stosunku do Krakowa, będącego w całych swych dziejach lepiej lub gorzej uformowaną twierdzą, wyróżnić można cztery główne fazy rozwojowe: średniowieczny (XIII–XVI w.) i nowożytny (XVII–XVIII w.), dalej twierdzy, a raczej obozu warownego kleszczowego (XVIII–XIX w.) oraz twierdzy fortowej (XIX–XX w.).⁷ O ile dwa pierwsze od strony kartograficznej stanowić będą raczej tło, o tyle okres przełomu XVIII i XIX w. stanowi właściwą podstawę do stworzenia autentycznej, jednej z najpotężniejszych, znakomicie wtopionych w jakże trudny teren europejskich twierdz przełomu XIX i XX w. Wraz z tym zaś rysuje się osobny rozdział w kartografii fortecznej.

1. Kartografia oraz ikonografia średniowieczna i nowożytna

Ze średniowieczem wiążą się jedynie jakby wtórne materiały, obejmujące przede wszystkim widoki Krakowa jako warownej stolicy kraju, prócz jedyne, niepełne zresztą planu datowanego na wiek XV. Niemniej nawet ten zasób materiałów daje pewne pojęcie o relacji pomiędzy topografią a umocnieniami miasta. Zarówno po części fantastyczny widok Schaedla jak mniej znany Kulmbacha stwarzają tę samą wizję trzech warownych miast.⁸ Krakowa z zamkiem wawelskim na skale i Kazimierza, dla których Wisła stanowi ważny element biernej obrony, oraz Kleparza pozbawionego tego waloru. Potężnie rozbudowane mury miejskie, gęsto umocnione basztami i wieżami bramnymi dopełniają obrazu. Tło stanowią wzniesienia Pogórza i skaliste urwiska Jury Krakowskiej.

Czasy nowożytne prócz kilku znakomitych panoram miasta z przełomu XVI i XVII w. nie inaczej jak w średniowieczu, choć w sposób już realistyczny przedstawiają zespół warownych miast. Co jednak ciekawe, choć nie rzucające się w oczy i stąd z reguły pomijane w interpretacji widoków, to obecność pierścienia wałów ziem-

nych z barbakanami i własną fosą, wysuniętymi już przed mury. Mimo mniej ciekawego dla historyka sztuki ujęcia Lautersacka, tu właśnie choć schematycznie są one lepiej widoczne.⁹ Więcej, widać tu również ziemne obwarowania bastejowe wzniesione przez Zamoyskiego (1587) włączające do miasta Garbary. Wiek XVII przynosi całą serię nie tylko widoków, ale też planów z okresu potopu szwedzkiego. Widać na nich, choć schematycznie, niemniej wyraźnie i trafnie zaznaczaną szczególną rzeźbę terenu. Tu już w pełni odczytuje się bezpieczne i niebezpieczne strony miasta. Jasnym wtedy staje się, iż dostęp do niego najdogodniejszy jest od północy. Stąd też najpotężniej tu właśnie rozbudowane są fortyfikacje, co przy tym charakterystyczne, tworzące trzy wyraźnie chronologicznie nawarstwione linie średniowieczne systemu basztowego, dalej nowożytne, po części bastejowe i bastionowe, wreszcie będące naówczas dyskutowaną nowością – przy tym najsilniej jakby rozbudowane – systemu kleszczowego na kształt gwiazdy osłaniające miasto od północnego zachodu, północy i wschodu.¹⁰ Informacja ta jest nader istotna wobec braku innych danych o tych fortyfikacjach. Trudno mówić o potwierdzeniu ich istnienia w początku XVIII w. na weducie z tego czasu, niemniej rzecz ciekawa, iż ich postać jakby się tu powtarza. Toteż znów wobec braków innych przekazów można przypuszczać, iż jest to, bądź przynajmniej po części autentyczna wizja, bądź też osnuta na reśtkach siedemnastowiecznych fortyfikacji, tylko koncepcja umocnienia miasta.¹¹ Pamiętać bowiem należy, iż tu właśnie wybrany podówczas król August Mocny zobowiązał się do budowy nowych fortyfikacji, na realizację czego brak dziś dowodów. Sprawa pozostaje więc nierozstrzygniętą dotąd zagadką. Doszukiwanie się bowiem śladów tych fortyfikacji w projekcie umocnień Krakowa „kawalera” Choisy z doby Konfederacji Barskiej wydaje się sprawą nader wątpliwą.¹² Wszystko to pozostaje pod znakiem zapytania mimo szeregu śladów w planie miasta, w tym szańców na Pogórzu, widocznych w ćwierć wieku później na planie Mosano i Chavanne.¹³

2. Okopy Kościuszki, niezrealizowane plany obwarowań ze schyłku XVIII w. i Wały Akcyzowe.

Przełom w kartografii Krakowa przynosi koniec XVIII w. Ostatni plan wojskowy (nie licząc tzw. Kollatayowskiego) wykonany w przedrozbiorowej Rzeczypospolitej, to zaginione dzieło z r. 1767 Bakałowicza. Był to dokładny plan miasta i okolic wykonany dla celów wojskowych. Związany nadomiar w jakiś sposób z zamierzeniem ufortyfikowania miasta, z czego zrealizowano jedynie fortyfikacje Wawelu wzniesione od strony Wisły. Z planem tym wiąże się również pewna zagadka. Otóż wiele zdaje się wskazywać, że jest on identyczny z tzw. *Situations Plan...* z końca XVIII w. znanym z kilku wersji.¹⁴ Po raz pierwszy podano tu tak dokładnie zarówno rzeźbę terenu (metodą kreskową), jak również elementy pokrycia. Jest to również plan, na którym naniesiono fortyfikacje obozu warownego Kościuszki (wiosna 1794 r.) wzniesione systemem kleszczowym. Wypada tu zaznaczyć, iż dająca się po części odtworzyć w oparciu o nie ukończone badania Herbsta, koncepcja tych obwarowań zaskakuje swą śmiałością.¹⁵ Można ją określić mianem trójkąta warownego znanego też z późniejszych koncepcji napoleońskich (Warszawa-Serock-Modlin). W tym wypadku ośrodek insurekcji opierając się o granice Prus i Austrii posiadałby ośrodki w Krakowie, Krzeszowicach i Skale, z linią osłonową wzdłuż Doliny Prądnika oraz co najciekawsze z obozem armii powstańczej w Bosutowie. Przebieg i stopień realizacji umocnień samego miasta zawiera również szereg nie wyjaśnionych elementów. Na tych bowiem planach przedstawiają się one jako raz ołówkiem jedynie, raz tuszem naniesiony tylko odcinek północno-wschodni. Co osobliwsze, widok oblężenia Krakowa przez Prusaków wykonany przez Stachowicza¹⁶, podaje natomiast prawie pełny obwód fortyfikacji kleszczowych od Lubicza – na wschodzie, po Półwsie Zwierzynieckie – od zachodu. Znajduje to zresztą potwierdzenie na późniejszych planach poczynając od tzw. „Senackiego”. Nietrudno tu stwierdzić, iż Okopy Kościuszkowskie składały się przynajmniej z odcinka osłaniającego miasto od zachodu, a więc wzgórz Sikornika i wspomnianej linii od północnego wschodu (Krowodrza – Lubicz). Natomiast ich dopełnienie od strony zachodniej, a więc względnie bezpiecznych rozlewisk Rudawy (Czarna Wieś), oraz

wschodniej, zatem wiślick na Grzegórkach tworzyły tzw. Wały Akcyzowe pochodzące już z pocz. XIX w.¹⁷ Tak więc pozostaje nie wyjaśnioną do dziś tajemnicą sprawa częściowego tylko ich wykreślenia na wspomniane przynajmniej trzy wersje mapy (*Situations Plan*) z końca XVIII w.

Po zajęciu Krakowa przez Austriaków niemal od razu (bo w r. 1798) wrócono do polskiej koncepcji konieczności ufortyfikowania Krakowa, co ciekawsze, posługując się nie planem Mosanó i Chavanne z 1796 r., lecz kolejną wersją domniemanego planu Bakałowicza. Przygotowanie koncepcji nowego „obozu warownego” podjął markiz (skądinąd generał francuski na służbie austriackiej) Chasteler, w trzech wariantach (ryc. 3). Zwracają przy tym uwagę, zwłaszcza wariant II będący jakby skorygowaną wersją planu Choisy, ciasnego otoczenia miasta narysem bastionowym, oraz wariant III będący z kolei po części powtórzeniem szerokiej koncepcji kleszczowych¹⁸ Okopów Kościuszki ze wzmocnieniem fortami od północy i rozwinięciem umocnień na Pogórze. Szczególny aspekt tych rozważań stanowił rewers w archiwum miejskim na plan Bakałowicza, nigdy nie zwrócony miastu przez markiza Chastelera.

Na tych nie zrealizowanych pomysłach jakby zamiera na niemal 50 lat problem twierdzy krakowskiej. Niemniej Okopy Kościuszkowskie adaptowane na Wały Akcyzowe służą Krakowowi jako policyjne już raczej zabezpieczenie w dobie Rzeczypospolitej Krakowskiej, stanowiąc wraz z Milicją swoistą „twierdzę” Republiki znaną z szeregu planów. Stąd też nazwa – „miasto Kraków w obrębie okopów”; dodać wypadnie – opatrzonych dziesięcioma bramami „rogatkami” (Rog. II-IX)¹⁹ (ryc. 4).

3. Obóz warowny i nowoczesna twierdza w XIX-XX w.

Odzicie koncepcji budowy twierdzy ok. 1850 r. natychmiast po zagarnięciu przez Austriaków Rzeczypospolitej Krakowskiej, wiąże się od razu z warstwicowymi mapami Krakowa. Raz tylko tzw. Plan Kocziczki będący tylko mutacją wcześniejszych krakowskich, posłużył do wykreślenia jednej z późnych wersji (ok. r. 1860) twierdzy²⁰ (ryc. 5). Poza tym całe projektowanie po-

czynając od ok. r. 1850 odbywało się już na, śmiało rzec można, nowoczesnych podkładach warstwicowych.

Najstarsze z nich to pierworisy map pochodzące z lat pięćdziesiątych.²¹ Kilka z nich zachowało się w Kriegsarchiv w Wiedniu. Nie ulega wątpliwości, iż wszystkie oparto na tym samym podkładzie wykonanym między r. 1849 a 1851, w skali około 1 : 20 000.²² Odznacza się on dużą dokładnością i bez wątpienia posłużył jako podstawa do późniejszych drukowanych już map znanych z okresu ok. 1895–1905. Pierworisy te przedstawiają różne warianty zewnętrznego pierścienia fortów. Przynajmniej dwa z nich ukazują rdzeń twierdzy obejmujący dawne Okopy, ze wzmocnieniem na Podgórzu, ze zrealizowaną w tym okresie cytadelą na Wawelu (do dziś zachowaną).²³ Zgodnie z zasadą tzw. obozów warownych Rogniata, rdzeń posiada na czterech głównych kierunkach dojścia do twierdzy tzw. forty reditowe. Są to: zachowane do dziś forty Kościuszko, Lunety: Warszawska i Grzegórzecka oraz wieża Maksymiliańska (św. Benedykta) na Krzemionkach. Druga wieża i Fort Krakus nie zachowały się.²⁴ Reszta fortów w liczbie prawie trzydziestu prezentuje się jako szczególnego rodzaju budowle z basztą-reditą pośrodku, przypominające żywo tegoż rodzaju dzieła wzniesione nieco wcześniej we Lwowie i Weronie²⁵ (ryc. 6). Nie zostały one jednak w Krakowie zrealizowane, a w ich miejsce usypiano ok. 1855 r. w pośpiechu, wobec groźby wojny, ziemne szańce typu FS (1–33), widoczne na planie z r. 1859.

Już inaczej przedstawia twierdzę mapa również warstwicowa (tzw. „szpiegowska”) z r. 1859.²⁶ Naniesiono tu nowy rdzeń noyau z charakterystycznym pierścieniem fortów reditowych – bastionów. Oznaczono też wszystkie ziemne szańce. Na tym niestety urywa się seria znanych, a dokładnych map twierdzy.

Łukę tę wypełniają poniekąd plany katastralne, na których naniesiono w 1864 r. nie zrealizowany zarys fortyfikacji rdzenia.²⁷ Dalej idą mapy z r. 1880 i 1881, lecz już w skali 1 : 75 000 na domiar wykonane w technice kreskowej, z miejscami tylko oznaczonymi warstwicami²⁸ (ryc. 7). Przedstawiają one twierdzę z ukończonym już rdzeniem fortów reditowych z lat 1864–67, z okresu panowania systemu fortowego ześrodkowanego.²⁹ Widoczny jest nowy zewnętrzny pierścień fortów artyleryjskich z rzadka je-

szcze rozmieszczonych poza pierścieniem szańców FS w odległości ok. 7 km. od śródmieścia Krakowa.³⁰

Dopiero kolejna modernizacja twierdzy w duchu systemu fortowego, grupowego, przynosi nowy obraz twierdzy z przełomu stuleci naniesiony na precyzyjny znów podkład warstwicowy z dokładnym kotowaniem wysokości odniesionych do poziomu Adriatyku.³¹ Przedstawia on pełny w istocie i ostatni ze znanych kartograficzny obraz twierdzy. Mapa ta wydana była w skalach 1 : 10 000 i 1 : 25 000 z tego samego podkładu. Znane są obecnie trzy jej mutacje wydane w niewielkich odstępach czasu od ok. r. 1895 do 1905. Drobne zaś różnice dotyczą nawet bardziej przemian miasta niż twierdzy (ryc. 8, 9 i 10).

Nieznane są natomiast mapy z okresu ostatniej modernizacji twierdzy ok. 1910 r. Jej konsekwencji nie ukazują również niestety mapy w skali 1 : 25 000 z okresu międzywojennego.³² Tylko niektóre zresztą jej arkusze (np. Bieńczyce) posiadają wrysowane stare forty, a inne są ich pozbawione.

4. Znaczenie map dla zabytkowego zespołu.

Dawna twierdza zachowała się po dziś dzień, zwłaszcza w swym zewnętrznym pierścieniu, nieomal w całości. Stare zaś mapy stały się podstawowym materiałem do jej historycznego i współczesnego poznania.

Oglądając zachowane dzieła twierdzy w konfrontacji z dokumentacją kartograficzną uzyskuje się wrażenie ogromu tak niedawnych jeszcze, a tak już należących do historii poczynień fortyfikacyjnych.

Toteż już przed z górą 30 laty powstała myśl wykorzystania dawnej warowni dla współczesnych potrzeb miasta.³³ Wtedy właśnie podstawowe znaczenie miało odnalezienie jednej z warstwicowych map twierdzy z ok. r. 1895.³⁴ Dopiero na jej podstawie rozrzucone elementy złożyły się w spójną całość. Tym łatwiejszą do wykorzystania, niemniej również tym trudniejszą wobec wielkości założenia. Kilkadziesiąt zachowanych fortów to w istocie kilkadziesiąt dużych kubaturowo obiektów, umieszczonych z reguły w parkowym dziś otoczeniu starodrzewia. Dalej, to paręset kilometrów dróg dojazdowych i rokadowych (obwodowych) często w

zachowanej alejowej oprawie. Stąd powstała myśl zamiany dawnej militarnej kanwy miasta we współczesny system zieleni. Z kolei zaś koncepcja takiego planu była przygotowana w latach 1954–56³⁵ i ciągle powtarzana, choć w różnych wariantach, w planach przestrzennego zagospodarowania miasta. Niestety jak dotąd z niewielkim praktycznie efektem.

Niemniej trzeba stwierdzić głównie właśnie w oparciu o studia kartograficzne, iż dawna twierdza to: – zarówno ciągle podstawowa możliwość uformowania tak potrzebnego miastu nowoczesnego promienisto-koncentrycznego systemu zieleni, jak też – w powiązaniu wszystkich faz rozwoju od średniowiecza do XX w. nie spotykany „skansen” – muzeum pod gołym niebem sztuki obronnej, z prezentacją wszystkich jej systemów.³⁶ Wreszcie jest to – zespół dużych kubatur łatwych do wykorzystania dla najróżniejszych celów. Za przykład służyć może fort Kościuszko po wojnie bezmyślnie przeznaczony do wyburzenia. Dziś jeden z najlepszych hoteli Krakowa.³⁷

We wszystkich zaś tych poczynaniach kluczowe znaczenie przypada materiałom kartograficznym dzięki którym w znacznej mierze udało się odtworzyć rozwój twierdzy.³⁸ Niestety są one dalej nie w pełni, jak się okazuje, poznane. Ostatnie bowiem lata przyniosły w tym względzie odnalezienie nowych nie wykorzystanych dotąd materiałów, które dołączyły jako cenne przyczynki do już znanych.³⁹ Tak więc prowadzenie dalszych badań kartograficznych staje się ciągle niezbędnym.

Źródła kartograficzne stanowią bowiem nie tylko podstawę do szeregu ważnych działań planistycznych, ale też oparcie dla widzenia zespołu przez pryzmat historii i zabytku.⁴⁰ Zabytku, a raczej zespołu zabytkowego, który rozwijał się przez stulecia i wrósł zarówno w historię jak krajobraz Krakowa.

PRZYPISY

1. „Sztuką i bronią włada trud, za nim postępuje sława”. Maksyma lacińska, tłum. za K. Biesiekierski, *Zarys historii rozwoju fortyfikacji w Polsce niepodległej*, „Saper i Inżynier wojskowy”, nr 8-10, 1924.

2. Dyskusja ta toczyła się już od najdawniejszych czasów (por. np. M. Jähns, *Geschichte der Kriegswissenschaften*, t. 1, München 1891). Odżyła w traktatach XVII w., czego wyrazem stały się wypowiedzi np. klasyka fortyfikacji

A. Freytaga (*Architectura militaris*, Leyden 1631). W ślad za tym też postępuje np. J. Naronowicz-Naroński (*Budownictwo wojenne*, Warszawa 1957).

3. Problem z dawna i szeroko komentowany. Por. np. V. Schmidtchen, *Bombarden, Befestigungen, Büchsenmeister*, Düsseldorf 1977.

4. J. Bogdanowski, *Systemy obronne w dziejach fortyfikacji*, „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury O/PAN”, t.3, 1969.

5. Jest to już długo trwająca dyskusja na temat znaczenia w historii fortyfikacji takich postaci jak: Vauban i jakby usuwanego w cień Coehorna, podobnie „wynalazcy” systemu kleszczowego Montalemberta i jakby zapomnianego Walrawego. Por. m.in. M. Jähns, *op. cit.*; „Architekt und Ingenieur”, red. U. Schütte z zesp., Wolfenbüttel 1984; Vesting, red. J. Sneep, H. A. Treu, M. Tydeman, S-Gravehage 1982.

6. Por. J. Bogdanowski, Z. Holcer, M. Kornecki, A. Swaryczewski, *Mały słownik terminologiczny dawnej architektury obronnej w Polsce*. „Teka Komisji Urbanistyki i Architektury O/PAN w Krakowie”, t. 7-14, 1974-79, oraz Kraków 1987.

7. Obszerniej na ten temat pisze: J. Bogdanowski, *Warownie i zielen Twierdzy Kraków*, Kraków 1979.

8. Drzeworyty: H. Schädel, *Liber Cronicarum*, Norymberga 1493; Kulmbach za G. Ciołek, J. Bogdanowski, *Ogrody polskie*, Warszawa 1976.

9. Lautersack – reprodukcja por. J. Bogdanowski, *Warownie...*s. 53, J. Braun, F. Hogenberg, *Theatrum praecipuarum totius mundi urbium...*, Kolonia 1618.

10. Por.: *Delin[eatio] obsidionis Cracoviae... 1657*, miedzioryt. Archiwum Państwowe w Krakowie (dalej: AP Kraków). Sygn. II-3.

11. *Cracau. Die Könige Residenz...*, miedzioryt. pocz. XVIII w. Muzeum Narodowe w Krakowie.

12. *Plan de la Ville et du Chateau de Cracovie...* rysunek lawowany Choissy. Muzeum Narodowe w Krakowie. Sygn. III 9571.

13. *Situations Plan der Stadt anno 1796 Krakau...*Kopia, tusz i akwarela, Mosano i Chavanne. AP Kraków. Sygn. II-10.

14. *Situation Plan der Stadt Krakau k.1794, 1809* [?]. Muzeum Historyczne miasta Krakowa, akcesja 1975, D 163/1.

15. S. Herbst, *Z dziejów wojskowych powstania kościuszkowskiego 1794 roku*, Warszawa 1988.

16. *Obłężenie Krakowa przez Prusaków w 1794*, Gwasz. M. Stachowicz. Zbiory Biblioteki Jagiellońskiej.

17. *Stanisława Kaweckiego Opis Miasta Krakowa w obrębie Okopów w r. 1836*, wyd. A. Chmiel, Kraków 1927. Biblioteka Krakowska nr 65.

18. Trzy wersje ufortyfikowania Krakowa por: O.L. Rodler, *Einstige Festung des 19 Jahrhunderts. Das Generalgouvernement*, 1944. Hft. 1; Kopie planów: AP Kraków. Sygn. II-12.

19. *Stanisława Kaweckiego Opis...*
20. *Plan von Krakau und Podgórze...* Olmütz 1847 na który naniesiono plan nowego rdzenia twierdzy. Muzeum Historyczne miasta Krakowa. Sygn. I/a – 5.
21. Plany te odszukali i opublikowali: Z. Beyersdorf, *Bronowice Małe...* „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury O/PAN w Krakowie”, t.17, 1983; M. Holewiński, *Nieznany plan twierdzy Kraków z 1852*, „Rocznik Krakowski”, t.55, 1989.
22. Z. Beyersdorf, *op.cit.*
23. M. Holewiński, *op.cit.*
24. Por.: J. Rogniat, *Considerations sur l'art de la guerre*. Paris 1816. Dokładniejszy opis, por.: J. Bogdanowski, *Warownie...*
25. Lwów – E. Małachowicz, *Plan Twierdzy Lwów*. „Teki Komisji Urbanistyki i Architektury O/PAN w Krakowie”, t.22, 1988; Weronia – G. Perbellini, *Reppertorio delle Architetture Militari. Fortificate della Regione Veneto*. Quad. 1, 1981.
26. *Kopia planu ufortyfikowania Krakowa... 1859*, Biblioteka Jagiellońska. Zb. Kart. Sygn. M 40/21.
27. Zbiór Planów Urzędu Bud. Miejskiego, Bastion I I/III. Rysunek 1864. Muzeum Historyczne miasta Krakowa. Sygn. Teki XVII, plan 16.
28. Por. mapy austriackie 1 : 75 000: Ark. 3964, *Krakau*, Wien 1880; *Umgebungs - Karte von Krakau*, Wien 1881.
29. Por.: J. Bogdanowski, *Warownie...*
30. Ark. *Krakau...*
31. Por.: *Festungsumgebungsplan von Krakau*, 1 : 10 000, b.r.m.w., ok. 1900; *Generalübersichtsplan von Krakau*, 1 : 25 000, b.r.m.w., ok. 1895.
32. Mapa 1 : 25 000, Ark. 48/30 E. *Bieńczyce WIG* 1938.
33. Plan ten opracowywał autor, 1956-77 schemat opublikowany J. Bogdanowski, *Warownie...*, s. 317.
34. *Festungsumgebungsplan...*
35. Por. przyp. 33.
36. Koncepcja, por. J. Bogdanowski, *Warownie...*
37. Tamże opis uratowania obiektu.
38. Tamże.
39. M. Holewiński, *op. cit.*
40. Pierwsze takie potraktowanie twierdzy jako zabytku zrodziło się w Polsce właśnie w Krakowie ok. 1955 r. Wcześniej, bo w 1934 r. postawiono ten problem w Holandii, por. *Vesting...*

Janusz Bogdanowski

Cracow

Maps of the Old Fortress of Cracow with particular consideration for the earliest contour maps

Summary

The beginnings of the cartography related to Cracow were associated with the general European interest in this field. Following the basic works in this respect (Braun, Merion, Hagen, Berg) – Cracow, already a strong fortress in the Middle Ages, became, in modern times, subject of interest to cartographers, first, in form of descriptions and later, of plans. When systemising the respective documentation we can distinguish at least three periods.

/I/. From the XVII to the late XVIII c., these are orientation maps of approximative scales. It is characteristic that their number used to increase in connection with the wars. Thus e.g. first maps of the fortress, with relatively detailed location of new fortifications, were prepared in the time of the Swedish invasion, so called the Flood.

/II/. From the late XVIII c. to the half of the XIX c. we observe an intensive development of the city, again connected primarily with the intended defense expansion of the stronghold. Particularly worthy of attention are the diagrams of the Kościuszko fortifications (map of Bakałowicz?), of Mosano and Chowanne, Chasteller variants, and the so called Kocziczki.

/III/. From the half of the XIX c. up to the First and Second World Wars (after which the fortress was liquidated) modern cartography was

developing. After a series of cadastral maps and those of land configuration marked with hachures and scarcely situated strata (1 : 75 000, 1 : 25 000, and a number of mutations of 1859-1918) there appeared, about 1880, the first precise contour map of the stronghold. It had two versions in the scales: 1 : 10 000 and 1 : 25 000.

While the earlier maps (I and II period) had provided mainly historical data regarding the urbanization structure of the fortress, in period III there appeared a modern map in at least three consecutive mutations, before 1914 (for the first time it was published and discussed by the author in 1964). It was followed by the map in 1 : 25 000, in the interwar period. The maps of the turn of the XIX and XX c. distinguish themselves by the particularly accurate and fine performance. Today they are not only a cartographical source but also provide information on the plan of the fortress as well as on the architectural forms of individual forts.

Those maps have thus become the basic source in the studies on the Cracow stronghold. When compared with similar maps of that time, as are known from archives and publications (e. g. Przemyśl, Linz, Verona) they present a high quality.

The studies of the cartographical materials on the Cracow stronghold cannot be considered as concluded. Those problems still wait for a monograph.

[Figures No.1-10]

Krzysztof Biskup
Gdańsk

Plany pruskich fortyfikacji XVIII - XX w. na ziemiach polskich.

Ziemie dzisiejszej Polski północnej i zachodniej były od XVIII w. obszarem, na którym początkowo Królestwo Prus, a następnie Cesarstwo Niemieckie prowadziły praktycznie nieprzerwanie budowę założeń obronnych. Działalność tę zainicjowała niejako modernizacja i poważna rozbudowa twierdzy szczecińskiej po 1720 r., przy równoczesnym unowocześnianiu istniejących twierdz Kostrzyna i Kołobrzegu.

Ogromnego rozmachu nabrały roboty fortyfikacyjne po zdobyciu Śląska, gdzie natychmiast po 1741 r. przystąpiono do rozbudowy istniejących twierdz Kłodzka, Głogowa, Koźła, Brzegu, Nysy i Wrocławia oraz rozpoczęto budowę nowej twierdzy Świdnicy. W rezultacie doświadczeń wojny siedmioletniej przystąpiono do budowy zespołu obronnego Srebrnej Góry.

Owładnięcie w wyniku pierwszego rozbioru Polski obszarem Prus Królewskich dało asumpt do wzniesienia twierdzy Grudziądz. Po uzyskaniu dalszych nabytków terytorialnych w II i III rozbiore podjęto prace nad umocnieniem Łęczycy i przygotowania do ufortyfikowania podwarszawskiej Pragi.

W obliczu zwycięskiego marszu wojsk napoleońskich w głąb Prus podjęte zostały pospieszne prace przy rekonstrukcji umocnień Torunia i Gdańska, a także wzmacniania obozami szanćowymi Kłodzka i Kołobrzegu.

Po zakończeniu wojen napoleońskich działalność fortyfikacyjna została podjęta z nową energią. W latach 20-tych XIX w. zostały poważnie rozbudowane fortyfikacje Torunia i Gdańska, zmodernizowano również istniejące umocnienia Głogowa, Kostrzyna i Kołobrzegu. W latach 40-tych XIX w. trwała daleko posunięta modernizacja i rozbudowa Królewca oraz wznoszono dwie nowe twierdze: Poznań i Giżycko. Poważnemu rozszerzeniu uległ również w tym czasie obwód fortyfikacji miasta Szczecina. Nowe wymagania sztuki obronnej spowodowały podjęcie budowy twierdz nowego typu – fortowych.

Poczynając od końca lat 70-tych XIX w. pierścienie fortów powstały wokół Poznania, Torunia, Królewca i Kostrzyna. Zarazem rozszerzono obwody obronne wokół centrów miejskich Torunia i Głogowa. Już po 1885 r. przystąpiono do modernizacji świeżo wzniesionych twierdz fortowych przez budowę dalszych fortów i innych budowli obronnych.

Z początkiem XX w. podjęto realizację skromniejszych obwodów obronnych – pierścieni pomocniczych fortów – wokół Wrocławia, Grudziądza, Malborka i Chełmna. Podobnymi umocnieniami zostały zamknięte przesmyki jezior mazurskich. Wybuch I wojny światowej spowodował zakrojoną na szeroką skalę akcję wzmocniania istniejących obwodów obronnych twierdz i ich zespołów nowymi obiektami.¹

Postanowienia Traktatu Wersalskiego dopuszczały zachowanie istniejących założeń obronnych na granicy z Polską. Już jednak w 1925 r. przystąpiono do budowy nowych umocnień w rejonie Głogowa, Kostrzyna i Giżycka. U schyłku lat 20-tych XX w. powstała pierwsza, niejako „doświadczalna” linia obronna – Pozycja Odrzańska. Już w kilka lat później trwały prace przy budowie Trójkąta Lidzbarskiego i Wału Pomorskiego, a w 1934 r. przystąpiono do budowy najsilniejszej niemieckiej pozycji obronnej okresu międzywojennego – Międzyrzeckiego Rejonu Umocnionego. Uzupełnienie tych fortyfikacji stanowiła wzniesiona w latach 1937–38 Pozycja Olsztyńska, a następnie budowane w latach 1939–41 fortyfikacje przedmości na Wiśle oraz nowej granicy wschodniej Rzeszy. Osobne miejsce zajmują schrony i stanowiska obrony przeciwlotniczej, a także ostatnie realizacje linii i stref umocnionych z

jesieni 1944 r.²

Ożywionej, trwającej przeszło 200 lat działalności budowlanej towarzyszyła naturalnie bogata działalność aktotwórcza, w tym także niezmiernie istotna w budownictwie, masowa produkcja materiałów kartograficznych wszelkiego typu i rodzaju.

Niniejszy artykuł ma przedstawić ogólną charakterystykę spotykanych źródeł rysunkowych do dziejów fortyfikacji na ziemiach polskich, łącznie z omówieniem niektórych szczegółowych, technicznych aspektów z nimi związanych.

1. Zakres przedmiotowy i forma źródła kartograficznego

Mapy przeglądowe z naniesieniem budowli, założeń, zespołów i stref umocnionych stanowią najbardziej ogólną formę przedstawienia graficznego fortyfikacji. Wykonane w skali 1 : 100 000 do 1 : 300 000 prezentują usytuowanie systemu obronnego na tle naturalnego i sztucznego (ze szczególnym uwzględnieniem sieci komunikacyjnej) pokrycia terenu.³

Mapy stref (rejonów bądź linii) umocnionych przedstawiają usytuowanie poszczególnych obiektów tych stref w terenie, przeważnie z jednoczesnym zaznaczeniem zasadniczych kierunków ostrzału. Były one wykonywane w skali 1 : 25 000 i 1 : 50 000.

Mapy twierdz, drukowane po 1870 r. w skali 1 : 12 500, przedstawiają twierdzę wraz z jej systemem umocnień oraz ukształtowanie terenu wraz ze wszystkimi budowlami sztucznymi, obejmując również obszar przedpoła w odległości kilku do nawet kilkunastu kilometrów od linii obwarowań.

Plany twierdz (zarówno fortowych jak i o obwodzie ciągłym), wykonywane były w dwu odmianach - pierwszej, obejmującej również ukształtowanie i pokrycie terenu oraz drugiej, przedstawiającej jedynie założenia obronne na czystym podkładzie.

Plany dzieł fortyfikacyjnych lub ich elementów (np. fragmentów obwodów ciągłych twierdz) stanowią najliczniejszą grupę źródłowych materiałów kartograficznych. W najpełniejszej formie zawierają usytuowanie dzieła obronnego w terenie, rzuty typowych kondygnacji oraz nasypów ziemnych (niekiedy wszystkie kondygnacje na jednym rysunku), ważniejsze przekroje oraz ew. detale.

Rysunki wystroju architektonicznego elewacji wykonywane były niemal do schyłku XIX w. przeważnie osobno i podlegały zatwierdzeniu przez organy nadzoru budowlanego.⁴

Rysunki techniczne detali wyposażenia aż po drugą połowę XIX w. przedstawiały w dużej skali zamknięcia otworów drzwiowych, okiennych czy strzelnic, następnie w związku z wprowadzeniem coraz większej liczby urządzeń technicznych do budowli obronnych (łącznie, wentylacja, instalacje elektryczne itd.) stały się typowym składnikiem dokumentacji graficznej budowli obronnych.

Plany własności gruntów wojskowych (fortyfikacyjnych) oraz rejonów ograniczeń budowlanych wykonywane były zarówno dla całych zespołów obronnych, jak i dla poszczególnych założeń (fortów). Umożliwiają one studia nad wzajemnymi relacjami przestrzennymi między fortyfikacjami a zabudową cywilną obszarów przyległych.

Widoki z lotu ptaka i panoramy twierdz były stosunkowo popularnym, plastycznym wizerunkiem miast i ich fortyfikacji po połowę XVIII w.

Zdjęcia lotnicze, zarówno pionowe, jak i ukośne, stanowią występujący od początków XX w. plastyczny odpowiednik dawnych rysowanych widoków twierdz, w sposób całkowicie obiektywny oddające ich kształt.

2. Pierwotna funkcja źródła kartograficznego

Rysunki koncepcyjne, w formie odręcznych szkiców lub uproszczonych, wykonanych w skali planów (niejednokrotnie z uwidocznieniem kilku możliwych rozwiązań problemu), dość rzadko dochowały się do naszych czasów. Stanowią niewątpliwie jedną z ciekawszych i wartościowszych odmian źródeł kartograficznych, obrazując proces myślowy projektanta.

Rysunki projektowe z kolei przedstawiają zamierzony w danej chwili, choć nie zawsze zrealizowany kształt twierdzy bądź jej elementu składowego. Wprowadzane w trakcie realizacji projektu zmiany często – choć nie zawsze – były na tych dokumentach odnotowane.

Rysunki powykonawcze, wykonywane dla celów kosztoryso-

wych, stanowią w pełni wiarygodny wizerunek zrealizowanego dzieła obronnego, łącznie ze szczegółowymi informacjami dotyczącymi jego konstrukcji. Dość często wykorzystywano w tym charakterze starsze rysunki projektowe, opatrując je adnotacją „mit Ausführung eindeutig”.

Rysunki inwentaryzacyjne, wykonywane na zlecenie nowego właściciela lub użytkownika, zawierają z reguły jedynie pomiar zarysu zewnętrznego murów, bez informacji o ich strukturze. Wartość dokumentacyjna tych źródeł jest niezwykle zróżnicowana, w zależności od kwalifikacji i staranności autora. Z zasady winny być one konfrontowane z innymi źródłami kartograficznymi bądź też z terenem.

Projekty typowe lub powielane przykłady budowli zrealizowanych występują w fortyfikacjach pruskich i niemieckich od lat 80-tych XIX w. W oparciu o nie, po dokonaniu zazwyczaj jedynie drobnych, niemalże „kosmetycznych” adaptacji do lokalnych warunków, były realizowane w dziesiątkach egzemplarzy w zespołach obronnych. Pod względem wiarygodności dokumentacyjnej odpowiadają niemalże rysunkom projektowym.

3. Techniki wykonania

Najczęściej spotykaną techniką wykonania jest rysunek tuszowy piórkiem na kartonie, a od około 1880 r. na kalce płóciennej. Rysunki te są kolorowane, dla przedstawienia stosowanych materiałów budowlanych. Dla nasypów ziemnych przewidziano kolor jasnozielony, suchych fos jasny żółtobrazowy, fos wodnych jasnoniebieski, murów ceglanych jasnokarminowy, kamiennych jasny szaroniebieski, betonu jasny niebieski z czerwonymi punktami, drewna jasnożółty, stali i żeliwa stalowiebieski. W przekrojach stosowano odcień wyraźnie ciemniejszy.⁵ Niektóre źródła – powielane projekty typowe – wykonywano techniką litografii, następnie kolorowano.

Mapy były z reguły drukowane, w wersji dwu- lub wielobarwnej. Wśród źródeł XX-wiecznych znaczną część stanowią światłokopie, często niezbyt wysokiej jakości.

4. Jednostki miary

W omawianym okresie przy wykonywaniu dokumentacji graficznej fortyfikacji stosowano 2 rodzaje jednostek miar.

Do lat 70-tych XIX w. występował system jednostek miar reńskich, w którym:

1° (Rheinische Ruthe, pręt reński)	= 3,766 m = 12 stóp = 144 cale
1' (Fuss, stopa)	= 0,314 m = 12 cali
1" (Zoll, cal)	= 0,0262 m = 12 linii
jednostką pomocniczą był sążeń (faden)	= 1,883 m tzn. 6 stóp.

Rozporządzenie Departamentu Wojny z dnia 10 XII 1869 r. wprowadziło z mocą od dnia 1 I 1872 r. metryczny system jednostek miar.⁶ W okresie przejściowym, jakkolwiek rysunki wymiarowane były już w jednostkach metrycznych, stosowano dodatkowe podziałki liniowe skalowane w stopach i prętach.

5. Podziałki podstawowe

W latach poprzedzających wprowadzenie systemu metrycznego skala rysunku była przez projektanta dopasowywana do wielkości arkusza i wynikała z przeniesienia długości w terenie, mierzonej w prętach lub stopach, na stosowną ilość cali lub linii na rysunku. Z uwagi na dwunastkowy system miar, podziałki były krotnością liczby 12.⁷ Jak już wyżej wspomniano, podziałkę rysunku określał sam projektant w oparciu o własne potrzeby, jednak zwykle mieściła się ona w następujących wielkościach:

plany twierdz	1 : 5760 do 1 : 2880 (1 cal = 40 ÷ 20 prętów)
plany dzieł fortecznych	1 : 576 do 1 : 288 (1 cal = 4 ÷ 2 prętów)
detale	1 : 144 do 1 : 72 (1 cal = 12 ÷ 6 stóp)

Rozporządzenie z 10 XII 1869 r., uzupełnione 14 IX 1876 r., wprowadziło z dniem 1 I 1870 r. następujące znormalizowane podziałki dla dokumentacji graficznej fortyfikacji:

podstawowe zdjęcia topograficzne twierdz	1 : 2 500
mapy twierdz z najbliższym otoczeniem	1 : 5 000
mapy przeglądowe twierdz z dalszym otoczeniem	1 : 12 500
plany frontów twierdz i poszczególnych dzieł (dopuszczalne 1 : 1 000 dla mniej ważnych)	1 : 500
projekty poszczególnych dzieł: rzuty	1 : 400 (dopuszczalne 1 : 200)
przekroje w skali rzutu	(lub 1 : 200)

widoki fasad, konstrukcja posadowienia	1 : 100
detale architektoniczne i techniczne	1 : 50

Dla szczególnie drobnych, a istotnych elementów, jak schody, gzymsy, wyposażenie techniczne, dopuszczalne były skale większe.⁸

W okresie międzywojennym podziałki podstawowe zostały ostatecznie wyznaczone przez rozporządzenie z 14 XII 1934 r.⁹ i przewidywano:

mapy stref umocnionych (taktyczne rozmieszczenie obiektów)	1 : 10 000 wzgl. 1 : 25 000
usytuowanie schronu w terenie (rzuty)	1 : 200 wzgl. 1 : 300
(przekroje)	1 : 100
rysunki budowlane (rzuty i przekroje)	1 : 50
rysunki elementów stalowych	1 : 25

6. Ważniejsze zbiory materiałów kartograficznych do dziejów fortyfikacji pruskich i niemieckich na ziemiach polskich

a) Dawne Geheimes Preussisches Staatsarchiv

W zbiorach tego archiwum znalazły się dokumenty wytworzone i zgromadzone przez pruski i następnie niemiecki Wielki Sztab Generalny. Zbiory, w tym i materiałów kartograficznych tego archiwum zostały w czasie ostatniej wojny światowej częściowo spalone podczas nalotów na Berlin, a następnie rozdzielone w sposób przypadkowy między dwie placówki archiwalne.¹⁰

Główna część ocalałych zasobów trafiła do Deutsches Zentralarchiv (NRD), przemianowanego następnie na Zentrales Staatsarchiv. Przechowywano je początkowo w siedzibie archiwum w Poczdamie, a w końcu lat 60-tych przeniesiono do placówki w Merseburgu (Historische Abteilung II).

Stopień zachowania zespołów dla poszczególnych twierdz jest silnie zróżnicowany. Na przykład, zasoby dokumentów kartograficznych dla twierdz rejonu dolnej Wisły z XIX i początku XX wieku przedstawiają się następująco:

Toruń i Gdańsk – zachowana dokumentacja umożliwiła odtworzenie przebiegu działalności fortyfikacyjnej w tych dwu twierdzach w tym okresie.

Chełmno – zachowała się podstawowa część dokumentacji z okresu budowy przedmościa – twierdzy fortowej z pocz. XX w.

Grudziądz – zachowało się kilkanaście przypadkowych planów fortyfikacji z XIX-XX w. oraz komplet planów własności gruntów i ograniczeń budowlanych z l. 1907-08.

Malbork – wszystkie zbiory kartograficzne uległy zagładzie.

Znacznie mniejsza część dawnych zasobów Geheimes Preussisches Staatsarchiv znajduje się w archiwum o tej samej, tradycyjnej nazwie w Berlin-Dahlem. Dla terenów polskich najważniejsza jest tu kolekcja materiałów dotyczących twierdzy Kostrzyn (pozostała część zachowanych dokumentów graficznych dotyczących tej twierdzy znajduje się w Merseburgu) oraz komplet map własności gruntów w poszczególnych twierdzach z ok. 1910 r.

b) Deutsche Staatsbibliothek

Zbiory tej biblioteki szczęśliwie uniknęły zagłady podczas ostatniej wojny, lecz zostały przypadkowo rozdzielone między dwie placówki: większa część zbiorów kartograficznych znajduje się nadal w zasobach Deutsche Staatsbibliothek w Berlinie (NRD). Biblioteka ta wydaje spis swoich zasobów kartograficznych w serii pod ogólnym tytułem *Deutsche Staatsbibliothek. Kartographische Bestandverzeichnisse*.¹¹ Drobną tylko część zasobów kartograficznych trafiła po wojnie do zbiorów Bibliothek Preussischer Kulturbesitz w Berlinie Zachodnim.

c) Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie

W zbiorach tego archiwum znajduje się nieznacznie tylko uszczuplony w czasie II wojny światowej zespół materiałów kartograficznych wykonanych w ramach inwentaryzacji istniejących fortyfikacji na Pomorzu w 1926 r. oraz przypadkowe plany z okresu poprzedzającego pierwszą wojnę światową.¹²

d) Archivès de la Societé des Nations w Genewie

Archiwum Ligi Narodów posiada w zespołach Międzynarodowej Komisji Kontroli dokumentacje pomiarowe z lat 1919-20 fortyfikacji Malborka, Kłodzka, Głogowa, Kostrzyna, Giżycka, Nysy, Wrocławia i Świnoujścia, a także nowych niemieckich fortyfikacji, wznoszonych ok. 1925 r. w rejonach Głogowa, Kostrzyna i Giżycka.¹³

e) Bayerisches Hauptstaatsarchiv (Abt. IV Kriegsarchiv) w Monachium.

Są to zbiory dawnego Ministerstwa Wojny kraju związkowego Bawarii oraz bawarskiego Sztabu Generalnego. W zasobach tych zachowały się kopie zniszczonych w czasie ostatniej wojny dokumentów Geheimes Preussisches Staatsarchiv, w tym raporty z podróży studialnych pruskiego Sztabu Generalnego wraz z dołączonym materiałem kartograficznym, liczne typowe, powielane projekty dzieł fortyfikacyjnych oraz przykładowe („wzorcowe”) plany konkretnych dzieł obronnych z terenu Pomorza i Wielkopolski.¹⁴

f) Bundesarchiv-Militärarchiv we Freiburgu/Breisgau

Archiwum we Freiburgu ma w swych zasobach materiały kartograficzne (inwentaryzacje) fortyfikacji nadbrzeżnych Świnoujścia oraz obszerne, choć niestety niekompletne zbiory dokumentacji projektowej i powykonawczej systemów fortyfikacji niemieckich z okresu międzywojennego na terenach Śląska, Wielkopolski, Pomorza Wschodniego i Zachodniego oraz Warmii i Mazur.¹⁵

g) Archivès du Génie w Vincennes pod Paryżem

W zbiorach tego archiwum znajduje się szereg planów fortyfikacji z okresu napoleońskiego, przedstawiających również zajęte w latach 1807-13 twierdze pruskie, w tym zwłaszcza inwentaryzacje i projekty dla Torunia i Gdańska.¹⁶

h) Archiwa lokalne w Polsce

W ich zbiorach znajdują się materiały kartograficzne pochodzące z czasów funkcjonowania twierdz, przedstawiające przeważnie problemy delimitacji i własności gruntów oraz inne kwestie wynikające ze współlśnienia miasta z wojskową twierdzą. Niekiedy (np. w Gdańsku) do zbiorów archiwalnych zostały włączone części zasobów kartograficznych dawnych Urzędów Fortecznych.¹⁷ Znajdują się tu również z reguły inwentaryzacje budowli fortyfikacyjnych z okresu ich rozbiórek, a także projekty zagospodarowania terenów fortecznych, czasem z wrysowanym szkicowo schematem likwidowanych umocnień.

PRZYPISY

1. J. Stankiewicz, *Ze studiów nad fortyfikacjami pruskimi na ziemiach polskich*, „Studia i materiały do Historii Wojskowości”, t. 12, 1966, cz. 1, s. 106-152.
2. T. Rawski, *Niemieckie umocnienia na ziemiach polskich w latach 1919-1945*, Tamże, s. 281-301.
3. Najlepszym przykładem map tego typu jest *Übersichtskarte v. Mitteleuropa 1 : 300 000 (28 Blatt)*, wydawnictwo niemieckiego Sztabu Generalnego z ok. 1910 r. z barwnym nadrukiem fortyfikacji.
4. Por. rozporządzenie Ogólnego Departamentu Wojny (AKD) z dn. 27 VII 1840 r. *Sammlung technischer Bestimmungen für Fortifikations- Artillerie- und Garnison-Bauten*, Bearb. v. Wagner, Berlin 1881, s.10, poz. 2.
5. Rozporządzenie AKD z 20 XI 1862-71, par. 27, *Sammlung technischer Bestimmungen...*, s. 4.
6. *Instruction für die Anwendung des metrischen Systems bei den Mäßen und Gewichten im Geschäftsbereiche des Ingenieur-Corps. Sammlung technischer Bestimmungen...*, 2 - 3. Por. także I. Ichnatowicz, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, 1967, tab.11, s. 34.
7. Por. K. Vogel, *Von Masstäben und Ruten*, [w:] *Spandau. Eine neu-preussische Festung. (Historische Grundrisse, Pläne und Ansichten von Spandau. Beiheft zu Blatt 6: Plan von Spandau. 1859)*, Berlin 1986, s.31-34.
8. *Sammlung Technischer Bestimmungen...*, s. 6.
9. *Erfahrungen der Baujahre 1933/34. Besichtigungsbemerkungen*. Bundesarchiv-Militärarchiv, Freiburg/Breisgau, sygn. RH 12-20/24, k. 7r.
10. *Übersicht über die Bestände des Geheimen Staatsarchivs in Berlin-Dahlem*, Bd. II, Berlin u. Köln 1966, s. 77.
11. Teil 1. *Die Städte der DDR im Kartenbild Plane und Grundriße von 1550-1850*, Berlin 1972; Teil 2. *Die Städte der DDR im Kartenbild. Pläne und Grundriße von 1851-1945*, Berlin 1976; Teil 3. *Pläne und Grundriße von Städten sozialistischer Länder Europas (1574-1850)*, Berlin 1976; Teil 4. *Pläne und Grundriße von Städten kapitalistischer Länder Europas (1500-1850)*, Berlin 1980-1985.
12. T. Wawrzeński, *Materiały do dziejów województwa pomorskiego z lat 1920-1939 w Centralnym Archiwum Wojskowym w Warszawie*, „Zapiski Historyczne”, t.38, 1973, z. 2, s. 85.
13. G. Fischer, *Die wichtigsten Fundorte von Archivalien zum deutschen Festungsbau in der Zeit von 1871-1945*, [w:] *Schriftenreihe Festungsforschung*, Bd. 2, Wesel 1982, s. 74.
14. Tamże, s.66-67.
15. Tamże, s. 72, 78-79.
16. R. Belostyck, *Budowa fortyfikacji na ziemiach Księstwa Warszawskiego podczas wojny 1806-1807*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” t. 25,

1982, s. 145-178; W. Trzebiński, *Plany twierdz Księstwa Warszawskiego w zbiorach Bibliothèque du Génie i Archives du Génie w Paryżu*, (artykuł publikowany w niniejszym tomie).

17. Mikrofilmy planów d. Urzędu Fortecznego w Gdańsku zostały w ramach wymiany przekazane do Bundesarchiv-Militärarchiv we Freiburg. Por. G. Fischer, *op.cit.*, s. 66.

Przeliczenie prętów i stóp na metry ($1^{\circ} = 3,7662 \text{ m}$)

	1'	0,31 m		4°	7'	17,26 m	11°	41,43 m	61°	229,74 m
	2'	0,63			8'	17,58	2°	45,19	2°	233,50
	3'	0,94			9'	17,89	3°	48,96	3°	237,27
	4'	1,26			10'	18,20	4°	52,73	4°	241,04
	5'	1,57			11'	18,52	5°	56,49	5°	244,80
	6'	1,88		5°	0'	18,83	6°	60,26	6°	248,57
	7'	2,20			1'	19,15	7°	64,03	7°	252,34
	8'	2,51			2'	19,46	8°	67,79	8°	256,10
	9'	2,83			3'	19,77	9°	71,56	9°	259,87
	10'	3,14			4'	20,09	20°	75,32	70°	263,63
	11'	3,45			5'	20,40	1°	79,09	1°	267,40
1°	0'	3,77			6'	20,71	2°	82,86	2°	271,16
	1'	4,08			7'	21,03	3°	86,62	3°	274,93
	2'	4,39			8'	21,34	4°	90,39	4°	278,70
	3'	4,71			9'	21,66	5°	94,16	5°	282,47
	4'	5,02			10'	21,97	6°	97,92	6°	286,23
	5'	5,34			11'	22,28	7°	101,69	7°	290,00
	6'	5,65		6°	0'	22,60	8°	105,45	8°	293,76
	7'	5,96			2'	23,22	9°	109,22	9°	297,53
	8'	6,28			3'	23,53	30°	112,97	80°	301,30
	9'	6,59			4'	23,85	1°	116,75	1°	305,06
	10'	6,90			6'	24,48	2°	120,52	2°	308,83
	11'	7,22			8'	25,11	3°	124,29	3°	312,60
2°	0'	7,53			9'	25,42	4°	128,05	4°	316,36
	1'	7,85			10'	25,74	5°	131,82	5°	320,13
	2'	8,16		7°	0'	26,36	6°	138,58	6°	323,89
	3'	8,42			2'	26,99	7°	139,35	7°	327,66
	4'	8,79			3'	27,30	8°	143,12	8°	331,43
	5'	9,10			4'	27,62	9°	146,88	9°	335,19
	6'	9,42			6'	28,25	40°	150,65	90°	338,96
	7'	9,73			8'	28,87	1°	154,41	1°	342,72
	8'	10,04			9'	29,18	2°	158,18	2°	346,49
	9'	10,36			10'	29,50	3°	161,97	3°	350,26
	10'	10,67		8°	0'	30,13	4°	165,71	4°	354,02
	11'	10,99			2'	30,76	5°	169,48	5°	357,79
3°	0'	11,30			3'	31,07	6°	173,25	6°	361,56
	1'	11,61			4'	31,39	7°	177,01	7°	365,32
	2'	11,93			6'	32,01	8°	180,78	8°	369,09
	3'	12,24			8'	32,64	9°	184,54	9°	372,85
	4'	12,55			9'	32,95	50°	188,31	100°	376,62
	5'	12,87			10'	33,27	1°	192,08	2°	384,15
	6'	13,18		9°	0'	33,90	2°	195,84	4°	391,69
	7'	13,50			2'	34,52	3°	199,61	6°	399,22
	8'	13,81			3'	34,84	4°	203,37	8°	406,75
	9'	14,12			4'	35,15	5°	207,14	110°	414,28
	10'	14,44			6'	35,78	6°	210,91	2°	421,81
	11'	14,75			8'	36,41	7°	214,67	4°	429,35

4°	0'	15,06		9'	36,72	8°	218,44	6°	436,88
	1'	15,38		10'	37,03	9°	222,21	8°	444,41
	2'	15,69	10°	0'	37,66	60°	225,97	120°	451,94
	3'	16,01		3'	38,60				
	4'	16,32		6'	39,55				
	5'	16,63		9'	40,49				
	6'	16,95							

Krzysztof Biskup
Gdańsk

Plans of the Prussian Fortifications on Polish Lands in the XVIII-XX century

Summary

In the XVIII – XX centuries, the Prussian state comprised large portions of the present Polish state and, nearly throughout that whole period, it was building up fortifications on that territory. In result of those activities there remained quite a lot of cartographical materials.

The author has systematized those materials and analyses them regarding their subject and form. Further on, he discussed the primary functions of the cartographical source – as a conceptual, project and post-working or inventory drawing. Then he characterized the performance technique (from manual drawing to print), units of measurement used, basic scales for different kinds of drawings and, finally, reviewed more important collections of cartographical materials relative to the history of Prussian and German fortifications on the Polish lands. The author described the materials kept in the former Geheimes Preussisches Staatsarchiv (today in Merseburg and partly in Berlin-Dahlem), Deutsches Staatsbibliothek in East Berlin, Central Military Archives in Warsaw, Bayerisches Hauptstaatsarchiv in Munich, Bundesarchiv-Militärarchiv in Freiburg (Breisgau, Archives du Génie in Vincennes (today within Paris area), and in Different local archives in Poland.

Mieczysław Stelmach
Szczecin

Plany twierdzy Szczecin

Uwagi wstępne

Kartografii Szczecińskiej poświęcono dotychczas kilka opracowań, dotyczyły one głównie najstarszych bądź wybranych planów miasta.¹ Na temat map i planów można znaleźć też pewne rozważania w pracach omawiających dzieje miasta, a zwłaszcza historię jego fortyfikacji.²

Niniejszy referat poświęcony został planom twierdzy Szczecin od czasów najdawniejszych do 1873 r., kiedy to zapadła decyzja o likwidacji fortyfikacji szczecińskich. Zebranie w miarę pełnych informacji o powstałych materiałach kartograficznych było bardzo utrudnione, z uwagi na ich znaczne rozproszenie, jak również częściowe zaginięcie (już przed r. 1945), co wymagało przeprowadzenia poszukiwań nie tylko w archiwach i bibliotekach polskich, lecz przede wszystkim w archiwach i bibliotekach niemieckich. Do niektórych planów udało się dotrzeć poprzez drukowane katalogi i opracowania.³ Kwerendę przeprowadzono w zbiorach i zasobach kartograficznych w Szczecinie: Archiwum Państwowego, Wojewódzkiej i Miejskiej Biblioteki Publicznej, Muzeum Narodowego, a dalej w Landesarchiv i Bibliotece Uniwersyteckiej w Greifswaldzie, Zentralesstaatsarchiv – Dienststelle w Merseburgu, Sächs. Landesbibliothek w Dreźnie, Deutsche Staatsbibliothek w Berlinie (dalej DSB), Deutsche Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz w Berlinie Zachodnim oraz Geheimes Staatsarchiv w Berlin-Dahlem.

1. Fortyfikacje średniowieczne na planach Szczecina do 1631 r.

Rozwój średniowiecznego Szczecina zaczął się z chwilą uzyskania przez miasto w r. 1243 nowej lokacji, opartej na prawie magdeburskim. W świetle dotychczasowych badań należy uznać za regułę, że miasta zachodniopomorskie po przejściu na prawo niemieckie otaczały się wałem ziemno-drewnianym i fosą. Szczecin nie stanowił tu wyjątku. Początki budowy murów miejskich sięgają r. 1249,⁴ chociaż pierwsze przekazy źródłowe, świadczące o istnieniu murów obronnych pochodzą dopiero z 1283 r. W r. 1286 rada miejska nałożyła daninę w wysokości 100 grzywien srebra na dokończenie budowy murów miejskich rozpoczętych w 1283 r. wzdłuż istniejącej już dawniej fosy. W tym czasie utrwalone zostaje jednolite otoczenie miasta murem według przebiegu znanego z późniejszych przekazów kartograficznych.⁵

Na przełomie XIII – XIV w. miasto otoczone było murem i fosą. Z miasta wychodziło się na zewnątrz czterema bramami. W XIII w. wymienia się Bramę Młyńską wybudowaną w 1268 r. zamykającą od północy ul. Staromłyńską. Drugą bramą wiodącą na północ była Brama Panieńska wybudowana w 1307 r., umożliwiająca wyjście z dawnego podgrodzia słowiańskiego w stronę klasztoru cysterek oraz osiedla Dolny Wik. Południowym odpowiednikiem tej bramy była Brama Św. Ducha (1306 r.), położona niedaleko kościoła Św. Jana. Przez nią prowadziła droga do osiedla Górny Wik. Czwarta brama zwana Passawską (1307 r.) otwierała drogę w kierunku południowo-zachodnim na Gardziec. Między Mostem Długim, a późniejszym Kłodnym powstał port z pięcioma pomostami, do których z miasta można było się dostać pięcioma furtami.⁶ W ciągu XIV w. mury miejskie były wzmacniane poprzez budowę baszt i wartowni. Brak źródeł, jak również szczegółowych opracowań uniemożliwia pełne przedstawienie zmian zachodzących w średniowiecznych umocnieniach Szczecina. M. Wehrmann podaje, że w latach 1421 i 1425 przed Bramą Passawską i Młyńską powstały zewnętrzne umocnienia obronne umieszczone poza fosą miejską. Większe zmiany w obwarowaniach miały miejsce podczas wojny pomorsko-brandenburskiej o sukcesję szczecińską. W 1467 r. zakończono budowę nowej bastei

przed Bramą Św. Ducha. Podobne dzieło forteczne powstało w 1471 r. przed Bramą Młyńską. Nieco wcześniej, w latach 1462–64 wybudowano nowe wieże na Bramie Panieńskiej i Bramie Passawskiej. W tym czasie mury miejskie zabezpieczono także głęboką fosą biegnącą od Bramy Passawskiej aż do Bramy Panieńskiej.⁷ W 1563 r. przed Bramą Młyńską wybudowano barbakan.⁸ H. Herring opisując Szczecin podaje, iż miasto w okresie średniowiecznym było otoczone dwiema fosami, wałem ziemnym i murem, przy czym fosa wewnętrzna miała głębokość 13 łokci, zaś wał był o wysokości 50 łokci.⁹ Mur miejski posiadał przeciętną wysokość w granicach 6–7 m, zaś grubość około 1 m.¹⁰ Między Bramą Passawską i Młyńską znajdowało się w ciągu murów 13 baszt (wież) i wykuszy, zaś między Bramą Passawską a Bramą Św. Ducha 5 wież i wykuszy, 3 wykusze były między zamkiem a Bramą Młyńską w północnej części murów. W. Mittelstadt wymienia natomiast 6 baszt i 18 wykuszy.¹¹

Ten stan umocnień średniowiecznych został uwidoczniiony na pierwszych planach i widokach Szczecina pochodzących z przełomu XVI – XVII w. Są one ważnym źródłem do poznania wyglądu miasta także dlatego, że w okresie XVI i XVII w. nie nastąpiły żadne poważniejsze zmiany w układzie przestrzennym Szczecina, ani też w zarysie jego murów. Mogą zatem ilustrować stan z przełomu w. XV – XVI.

Najstarszym, zachowanym obrazem kartograficznym Szczecina jest plan zamieszczony we włoskim zbiorze planów *Raccolta di le più illustre famose citta di tutto il mondo*.¹² Plan podpisany przez Fr. Valoro nie jest datowany, prawdopodobnie pochodzi sprzed 1572 r., a przedstawia miasto w początkach XVI w. Na planie umieszczono tylko jeden most (Most Długi), brak jest natomiast Mostu Kłodnego, który został wybudowany w początkach XVI w. chociaż jak stwierdza B. Wachowiak brak tego mostu wynika raczej z niedokładności samego planu.¹³ Potwierdza to także fakt, iż na planie tym zaznaczony jest barbakan przed Bramą Młyńską, który powstał w 1563 r. Można zatem powiedzieć, że plan ten powstał między r. 1563 a 1572. Miasto zostało tutaj przedstawione w sposób bardzo schematyczny ze znaczną ilością błędów i uproszczeń. Jest to miedzioryt o wymiarach 10 x 8,5

cm., wykonany w skali około 1 : 14 000.¹⁴

Znacznie staranniej wykonany i dokładniejszy jest plan-widok z lotu ptaka zamieszczony w wydawnictwie G. Brauna i F. Hogenberga *Civitates orbis terrarum*. Dzieło to znane jest w wielu wydaniach. Widok Szczecina ukazał się już w pierwszym wydaniu kolońskim (1572–1618) w tomie 2, przy czym znalazły się w nim dwa obrazy Szczecina. Jeden z nich z opisem *Stettin*, drugi zaś *Alten Stettin* (ryc. 11). W literaturze przypuszcza się, że pierwszy plan jest starszy. Miał on wiele błędów i niedokładności, dlatego też wykonana została druga wersja. Nastąpiło to pomiędzy 1582 r. a 1590 r. Trudno natomiast ustalić datę powstania pierwszej wersji planu. Istnieje hipoteza, iż powstał w latach 1577–78, tj. po ukończeniu przebudowy zamku szczecińskiego przez Jana Fryderyka, a przed pożarem kościoła Mariackiego w dniu 5 IV 1579.¹⁵ Plan zatytułowany *Alten Stettin* został spopularyzowany przez wydawnictwo J. Janssoniusa *Theatrum exhibens Illustriores Principesque Germaniae Superioris civitates*, cz. 3 (Amsterdam 1657 r.) Plan jest miedziorytem o wymiarach 47,5 x 33,3 cm., wykonany w skali około 1 : 3 500. Pierwszą wersję planu Brauna-Hogenberga zamieścił także Petrus Bertius w swoim dziele *Commentariorum Rerum Germanicarum Libri tres*. Praca ta została wydana w oficynie J. Janssoniusa w Amsterdamie w 1616 r. Jest to również miedzioryt o wymiarach 19 x 14 cm. w skali 1 : 7 000.

Kolejnym obrazem kartograficznym miasta jest praca Henryka Kote *Alten Stettin*.¹⁶ Plan ten, o wymiarach 95 x 45 cm., jest chyba najlepszym opracowaniem pokazującym miasto średniowieczne wraz z murami. Jego twórca, H. Kote starszy cechu malarzy, osiadł w Szczecinie w 1586 r., a zmarł w 1624 r., a więc na rok przed ukazaniem się planu wrytego w miedzi przez Petrusa Rollosa w Berlinie i tam wydanego, a dostarczonego do księgarza Georga Schulze w Szczecinie, który zajął się jego sprzedażą.¹⁷ Plan ten przedstawia nie tylko samo miasto, lecz także jego przedmieścia: Łasztownię, Dolny i Górny Wik oraz okolice Szczecina z zaznaczonymi traktami do Lubeki, Berlina i Gdańska.

Obok planów miasta zachowały się także nieliczne widoki. Pierwszy z nich dołączony został do pracy Paula Friedeborna *Descriptio urbis Stetinensis...* (Stetini, 1624 r.), Drugi datowany na r.

1600 zamieszczony został w kronice miasta Fr. Tiedego.¹⁸ Obydwa widoki przedstawiają miasto od strony Łasztowni czyli od wschodu.¹⁹

Z reprodukcji i literatury znany jest także szkic portu szczecińskiego.²⁰ Znalazł się na nim fragment miasta między Mostem Kłodnym a Mostem Długim z pomostami przeładunkowymi, częścią murów miejskich, dwiema bramami i pięcioma furtami. W zbiorach Archiwum Państwowego w Szczecinie zachował się natomiast rękopiśmienny szkic kartograficzny z 1590 r. z zachodnią częścią miasta i okolicą.²¹

2. Plany Szczecina w okresie szwedzkim 1630–1713/20

Bogatsze materiały kartograficzne dla Szczecina zachował się z okresu szwedzkiego. Są to plany wykonane przez znanych szwedzkich inżynierów-mierników, pracowników szwedzkiego biura pomiarów, a także sztycharzy i rytowników M. Meriana z 1652 r., E. Dahlbergha z 1659 r. oraz kilka egzemplarzy planów N. de Fer, i dwa plany z 1721 r. wykonane przez władze pruskie Szczecina, ale przedstawiające miasto w obrębie murów średniowiecznych i fortyfikacji szwedzkich. Interesujący jest także zbiór projektów nowych fortyfikacji dla Szczecina wykonanych w r. 1678 przez J. B. Scheithera.

Szwedzkie plany umocnień Szczecina przechowywane są w Królewskim Archiwum Wojennym (Krigsarkivet) w Sztokholmie. W Muzeum Narodowym w Szczecinie (Oddział Historii Miasta) jest zestaw kopii tych planów sporządzony w latach 1940–42 na zamówienie Miejskiego Urzędu Pomiarów (Stadtvermessungsamt) w celu wykonania planu przeglądowego fortyfikacji szczecińskich z lat 1630–1873. Niestety nie są to wtórniki wszystkich planów Szczecina, jakie były w archiwum szwedzkim.²²

Przegląd tych planów należy rozpocząć od opracowań D. Portiusa z 1630 r. (ryc.12). Słusznie stwierdza w swym artykule H. Orlińska, iż D. Portius był autorem kilku planów Szczecina.²³ Posiadane przez Muzeum Narodowe w Szczecinie dwie fotokopie różnią się opisem i uwagami autora planów, inny zaś plan Portiusa zamieszcza w swoim opracowaniu C. F. Meyer.²⁴ Plan, na którym umieszczony został opis wykonany w skali około 1 : 5 000 przedstawia miasto w obrębie murów średniowiecznych wraz z projek-

townymi umocnieniami typu staroholenderskiego.

Z tego okresu pochodzą dwa kolejne plany fortyfikacji. Jeden z nich znany jest tylko z literatury, a mianowicie z pracy G. Eimera.²⁵ Eimer przypisuje autorstwo tego planu jednemu z budowniczych fortyfikacji, Fransowi de Traytorrens. Plan ten pokazuje miasto otoczone nowymi fortyfikacjami oraz zawiera projekt nowej dzielnicy na terenie ówczesnej Łasztowni.²⁶ Drugi to plan z roku 1629 wykonany przez Jakuba Rettiga, jeszcze przed wkroczeniem do Szczecina Szwedów.²⁷ Powstanie tego planu wiązało się prawdopodobnie z zamysłem króla Gustawa Adolfa wybudowania nowych umocnień wokół miasta. J. Rettig musiał dysponować jakimiś kartografikami szczecińskimi, jego plan bowiem należy do jednych z lepszych opracowań z tego czasu. Plan o wymiarach 102 x 87 cm obejmuje nie tylko miasto, lecz także okolice wraz z Oderburgiem.²⁸

W archiwum szwedzkim przechowywany jest także szkic wznoszonych umocnień wraz z objaśnieniami pochodzący z przełomu 1630–31 r.²⁹ Szkic ten został sporządzony w trakcie prac fortyfikacyjnych i dostarcza ciekawych informacji o przebiegu robót.

Kolejne plany miasta pochodzą z lat pięćdziesiątych XVII w. Do nich należy plan zatytułowany *Alten Stettin 1659* znany z kopii Nicolausa Bruhjahna z 1696 r. (o wymiarach 50 x 80 cm) oraz plan E. J. Dahlbergha *Delineatio Obsidionis Urbis Stetini... Nov. 1659* zamieszczony w dziele S. Puffendorfa *De rebus a Carolo Gustavo Sveciae rege gestis...*³⁰ E. Dahlbergh był także autorem projektu fortyfikacji Szczecina. W 1683 r. sporządził plan o wymiarach 80 x 80 cm, na którym zaproponował znaczne wzmocnienie frontu wschodniego twierdzy, a mianowicie otoczenie Łasztowni zamkniętymi fortyfikacjami z 6 bastionami i rawelinem osłaniającym wyjazd w kierunku Dębina. Projekt ten z uwagi na duże koszty związane z wyburzeniami na Łasztowni nie został zrealizowany.³¹

Obok omawianych wyżej szwedzkich planów fortyfikacji Szczecina zachowały się także nieliczne plany rękopiśmienne lub drukowane, wykonane przez przedstawicieli pomorskich, brandenburskich i niemieckich służb pomiarowych. Najstarszym takim opracowaniem jest mapa Szczecina i okolic Wendelina Schildknechta z

r. 1650. Autor mapy był inżynierem i nadzorcą zbrojowni. Zajmował się także problemami fortyfikacji. Między innymi w latach 1642–43 był zatrudniony przy budowie umocnień przed Bramą Św. Ducha.³² Na wielobarwnej mapie o wymiarach 34 x 91 cm i skali ok. 1 : 25 000 przedstawiony został Szczecin z lat 30-tych XVI w.

Z połowy XVII w. pochodzą trzy prace kartograficzne, a mianowicie:

- plan M. Meriana z 1652 r. (*Stetinum w Topographia Electoratus Brandenburgici et Ducatus Pomeraniae*)
- plan M. Meriana z 1659 r.³³
- plan oblężenia Szczecina w 1659 r. autorstwa Schaeviusa, znany z reprodukcji zamieszczonej w pracy M. Wehrmanna *Geschichte der Stadt Stettin*, po s. 288.

Dość bogata kartografia i ikonografia została wykonana w czasie oblężenia i zdobycia Szczecina w latach 1676–77 przez elektora brandenburskiego Fryderyka Wilhelma. Są to plany ogólne twierdzy, przy czym na części z nich umieszczono także okolice miasta. Niestety, nie znamy wszystkich autorów tych planów, jak również bliższych okoliczności związanych z ich powstaniem. Wymienić tu należy:

- plan Szczecina przed atakiem, 1676 r.³⁴
- plan twierdzy Szczecin obleganej przez Fryderyka Wilhelma, rytowany przez J. Holtzmanna, w skali ok. 1 : 2 000 (z objaśnieniami), 1677 r., o wymiarach 63,5 x 48 cm, wielobarwny rękopis,
- plan Szczecina z 1677 r., w skali ok. 1 : 9 000 (z objaśnieniami), 89 x 85,5 cm, rękopis wielobarwny,
- plan oblężonego Szczecina z 1677 r. w skali ok. 1 : 3 500 (z objaśnieniami), 63 x 45,8 cm, wielobarwny rękopis,
- plan twierdzy Szczecin z 1677 r. Christiana Kauxdorffa, w skali 1 : 2 000, 85,8 x 84,8 cm, wydany w r. 1680
- plan oblężenia twierdzy Szczecin w 1677 r. w skali około 1 : 11 000 (z objaśnieniami), 35,5 x 25,8 cm, miedzioryt zamieszczony [w:] *Theatrum Europaeum*, Th. 11, Frankfurt a. M Merians Erben, 1682, po s. 1186.

Na uwagę zasługuje także plan i widok Szczecina załączony do pracy poświęconej oblężeniu i zdobyciu miasta wydanej w Lipsku w 1678 r.³⁵ Plan przedstawia południowy front fortyfikacji od Odry

do bastionu zwanego królewskim oraz stare umocnienia szwedzkie zwane Storfang wraz z fortem gwieździstym, drugi zaś to wodok miasta także od strony południowej wraz z Łasztownią.

Wiele istotnych informacji o umocnieniach Szczecina w XVII w. zawierają plany i rysunki omówione przez C. Fredricha w pracy *Stettin nach der Belagerung durch den Großen Kurfürsten*.³⁶ Zamieszczone tam reprodukcje są tym bardziej cenne, że oryginały zaginęły. Znajduje się tu widok Szczecina od strony północnej (z nadszańcem do Bastionu Panieńskiego); Szczecin widziany z Bastionu Piotra (na uwagę zasługuje tu fragment murów średniowiecznych); Szczecin w obrębie murów średniowiecznych od Wieży Koronnej koło Bramy Młyńskiej do Zamku; Szczecin od strony wschodniej wraz z Łasztownią i wreszcie panoramę miasta od strony południowej (od Mostu Długiego do Bastionu Passawskiego).³⁷ Dzięki tym ilustracjom dosyć dokładnie można odtworzyć wygląd północnej części umocnień Szczecina zaprojektowanych przez Portiusa i w późniejszym czasie nieco wzmocnionych. C. Fredrich w swoim artykule stwierdza, że nieprawdopodobnym jest, aby nie wykonano także rysunku oblężenia miasta od strony zachodniej. Jego zdaniem świadczy to o zaginięciu części prac, które wówczas zostały sporządzone. Rysunki te powstały przypuszczalnie między 27 XII 1677 r. a 7 I 1678 r. Świadczy o tym obraz przedstawiający wielkiego księcia z żoną na Bastionie Piotra, fakt ten miał miejsce w dniu 26 XII 1677 r.

Frontowi północnemu poświęcone zostały trzy obrazy, na których poczynając od Odry można wyróżnić: Bastion Panieński, Bastion Kaggena, rawelin, Bastion Piotra, Bastion Młyński, nadszańiec. Za umocnieniami szwedzkimi pokazane są palisady, fosa zewnętrzna, stary wał główny, fosa wewnętrzna i średniowieczne mury miejskie.

Uzupełnieniem wyżej omówionych rysunków są dwa widoki oblężenia Szczecina z 1677 r.³⁸, przy czym gobelin Merciera był wzorowany na tychże rysunkach.

W trakcie oblężenia i zdobycia Szczecina przez Wielkiego Kurfürsta prace nad projektem nowych fortyfikacji prowadził J. B. Scheither. Był on znanym teoretykiem sztuki wojennej, w szczególności wojny oblężniczej. Pełnił ważne funkcje wojskowe w Strass-

burgu. Od dnia 23 I 1678 r. w stopniu pułkownika był szefem kwatermistrzostwa na dworze Fryderyka Wilhelma. Od dnia 11 III 1679 r. pełnił nadzór nad fortyfikacjami na terenie Prus.³⁹ J. B. Scheither już od dnia 21 I 1678 r. miał gotowe projekty nowych umocnień Szczecina.⁴⁰ Całe opracowanie składało się z 11 stronicowego tekstu objaśniającego i 22 planów. Niestety tekst do naszych czasów nie przetrwał, nie znamy też wszystkich rysunków Scheithera. Autor proponował m.in. przebudowę rawelinu „Zielony Szaniec” (Grüne Schantze) na bastion (co zostało wykonane przez Szwedów, między 1678 r. a 1683 r., na planie Dahlbergha występuje już bastion „Zielony Szaniec”) oraz przebudowę zniszczonych w czasie oblężenia bastionów Panieńskiego i Piotra. Zakładał też przesunięcie bliżej miasta bastionu Św. Ducha. Projektował także znaczne wzmocnienie obronności Kępy Parnickiej i Wyspy Bielawy, gdzie proponował powstanie fortów o dosyć szczególnej formie (i w kilku wariantach). Plany te o różnych wymiarach wykonane zostały w skali 1 : 4 000 i 1 : 1 000.⁴¹

W zasobach Archiwum Państwowego w Greifswaldzie zachował się plan Szczecina z okolicą wykonany w skali 1 : 6 880 przez szwedzkich mierników w latach 1693–94. Plan ten stanowił część zestawu materiałów kartograficznych powstałych w ramach prac pomiarowych Pomorza Szwedzkiego w latach 1692–98. Przedstawia on miasto w fortyfikacjach, z podziałem na kwartały zabudowy miejskiej, zaznaczona tu jest także tzw. Nowa Brama wzniesiona w 1661 r. między Bastionem Passawskim a Bastionem Królewskim.⁴² Plan ten znany jest także z kopii wykonanej przez Bohna w 1738 r.⁴³

Z tego okresu pochodzą także plany zamieszczone w licznych wydaniach pracy Nicolasa de Fer, *Les Forces de l'Europe* (pierwsze wydanie w Paryżu w 1693 r.). Plany Szczecina do tego wydawnictwa były wykonane przez L. Scherma lub Hendrika van Loona.⁴⁴

3. Plany twierdzy Szczecin w okresie pruskim

W czasie działań wojennych w okresie wojny północnej Szczecin dostał się w ręce Prus. We wrześniu 1713 r. szwedzki komendant Szczecina gen. Meyerfeld rozpoczął rozmowy z przedstawicielami Prus i Holsztyna, a 2 października wojska szwedzkie opuściły miasto. Tego samego dnia wojska pruskie pod dowództwem gen.

Adriana Bernarda von Borcke, w liczbie 1600 żołnierzy, wkroczyły do Szczecina. Dnia 21 I 1720 r. w Sztokholmie zawarto między Szwecją i Prusami pokój. Królowa szwedzka Ulryka Eleonora przekazała miasto wraz z okolicą Prusom. Fryderyk Wilhelm I wypłacił Szwecji tytułem odszkodowania za Szczecin 2 mln. talarów i na mocy patentu wydanego w dniu 29 V 1720 r. oficjalnie włączył miasto w granice państwa pruskiego.⁴⁵ Tak więc Szczecin z granicznego miasta – twierdzy Szwecji stał się granicznym miastem strzegącym zachodniej granicy Prus.

Wraz z wkroczeniem w r. 1713 wojsk pruskich do Szczecina rozpoczęły się prace nad planami nowych umocnień miasta. Jeden z pierwszych projektów pochodzi z r. 1715 (DSB, KA, sygn. X 34 058).⁴⁶ Jest to kolorowy rękopis wykonany w skali 1 : 11 500 o wymiarach 34 x 26 cm.⁴⁷ Do planu dołączono trzy projekty opisane w języku francuskim. W opisie tym określa się fortyfikacje szwedzkie jako zbyt małe i źle zbudowane.⁴⁸ Nieznany autor projektu proponuje odzianie wszystkich wałów, budowę wydzielonych fortów oraz kazamat. Następny projekt fortyfikacji powstał w 1716 r.⁴⁹ Jego twórcą był pułkownik Jean de Bodt, pełniący w owym czasie funkcję dyrektora korpusu inżynierów.⁵⁰ Plan ten o wymiarach 64 x 87 cm wykonany został w skali 1 : 2 000. C. Fredrich stwierdza, że do tego projektu dołączony był opis oraz trzy plany zawierające szczegóły. Niestety materiały te zaginęły jeszcze przed 1928 r.⁵¹ Propozycja J. de Bodt⁵² była niezwykle interesująca, a jednocześnie zaskakująca, zmieniająca w sposób zasadniczy dotychczasowy system obrony miasta. Jego fortyfikacje przebiegają wzdłuż okręgu, którego środek stanowi centrum miasta, zaś narożniki poszczególnych bastionów znalazły się na przecięciu okręgu i prostych dzielących okrąg na równe części.

W tym samym czasie, gdy J. de Bodt przedstawił swoją wizję przyszłych fortyfikacji szczecińskich do pruskiej służby został przyjęty Gerhard Cornelius Walrave, który ostatecznie zaprojektował i zrealizował nowe umocnienia wokół miasta. G. C. Walrave urodził się w 1692 r. W 1708 r. wstąpił do służby holenderskiej, gdzie w 1714 r. otrzymał stopień kapitana. Dnia 24 XI 1715 r. przeszedł do służby pruskiej, gdzie został zatrudniony jako inżynier; 10 X 1719 r. awansował na stopień majora. W tym

czasie kierował budową twierdz w Szczecinie, Magdeburgu i Wesel. Dnia 5 VIII 1722 r. uzyskał stopień podpułkownika, a w dwa lata później (11 X 1724) otrzymał szlachectwo. Kolejnym stopniem w jego błyskotliwej karierze było objęcie w dniu 21 III 1729 r. szefostwa korpusu inżynierów, tego samego roku (2 lipca) awansował do stopnia pułkownika. W kolejnych latach zajmował się nadal fortyfikacjami m.in. twierdzy Philippsburg, Kehl i Mainz. Dnia 4 V 1741 r. nadano mu stopień generała majora. Brał udział w wojnach śląskich z Austrią, jako szef 9 regimentu piechoty. Od dnia 9 II 1748 r. zamieszkał w Poczdamie, gdzie został aresztowany i osadzony na długie lata w twierdzy w Magdeburgu. Zarzucano mu zdradę, jednakże nie wydano żadnego wyroku. Umarł w wieku 82 lat, w dniu 16 I 1773 r. w Magdeburgu (więziono go w Sternschantze).⁵³

G. C. Walrave był przedstawicielem szkoły Menno van Koe-horna, która wprowadziła nowoholenderski sposób umocnień. Jego pierwsze plany-projekty systemu umocnień Szczecina pochodzą z 1717 r. Są to: *Plan de la ville Stettin avec une nouvelle enveloppe proietté par le Capitain et Ingenieur G. C. Walrave* (DSB, KA, sygn. X 34059) wykonany w skali 1 : 2 200, o wymiarach 94,5 x 101,5 cm oraz *Project auf Stettin* w skali 1 : 2 240, o wymiarach 72,5 x 52,5 cm (DSB, KA, sygn. X 34059/5). Szczególnie wartościowy jest pierwszy plan, gdyż obok proponowanych fortyfikacji zawiera sieć ulic miasta i Lasztowni.⁵⁴

Kolejny jego projekt pod tytułem *Plan d'un project pour Fortifier Stettin* wykonany został między 5 VIII 1722 a 11 X 1724, jako że sygnowany jest przez podpułkownika (Colonela) Walrave. Ten bardzo cenny, rękopiśmienny, wielobarwny plan o wymiarach 79 x 104 cm w okresie międzywojennym został skradziony i zniszczony. Posiadał on starą sygnaturę nr 2676 i wykonany był w skali 1 : 3000.⁵⁵ Następny, zachowany plan pochodzi z 1723 r. i jak stwierdza C. Fredrich różni się od wymienionych. Plan ten przechowywany był w okresie międzywojennym w Heeresbücherei w Berlinie (sygn. 6565,0). Sporządzony został przez C. Walravego na arkuszu o wymiarach 73 x 131 cm.⁵⁶ Projekt ten przewidywał znaczne wzmocnienie południowej części miasta. Fortyfikacje miały dochodzić aż do dzisiejszego Placu Batorego (Kirchplatz), mniej

więcej do starych umocnień szwedzkich. Zamiast szwedzkiego szanca gwiaździstego Walrave proponował zbudowanie fortu połączonego drogą krytą z południowymi umocnieniami miasta. Przewidywał też znaczne wzmocnienia Bastionu Królewskiego oraz Nadszańca.

Kolejny plan pochodzi z r. 1728, przy czym w Staatsbibliothek znajdują się dwa jego egzemplarze nieco różniące się między sobą. Na jednym z nich (DSB. KA, sygn. X 34061) oznaczonym jako praca Leopolda v. Anhalt-Dessau, jest adnotacja księcia „Dieses ist das Projett, das alleruntertänigst vorgeschlagen, Dessau, 30 XI 1728”. Kopia tej informacji nie posiada, różni się też nieco samym rysunkiem sieci ulic miasta (DSB. KA, sygn. X 34061/5). Na planie tym po raz pierwszy pojawia się Fort Prusy i początki Fortu Leopolda. Południowe umocnienia Lasztowni są jeszcze bardzo prymitywne. Plan ten o wymiarach 61 x 83 cm został wykonany w skali 1 : 4 500 i jest kolorowym rękopisem.

Inną propozycją Walravego było zbudowanie Fortu Wilhelma i Fortu Anhalt. Ilustracją tych zamysłów jest 9 różnej wielkości planów pochodzących z 1738 r. (DSB. KA, sygn. X 34065). Forty bezpośrednio osłaniające dzieła twierdzy właściwej były również charakterystycznym elementem systemu Walravego jak i forte odalone (Fort Prusy). Plany te wykonane w różnych skalach od 1 : 6 600 do 1 : 4 500 pokazują całe miasto wraz z projektowanymi umocnieniami (Blatt nr 1, 2, 3, 4) oraz poszczególne dzieła forteczne: Blatt nr 5 – Fort Prusy i projektowane umocnienia południowej części miasta, Blatt nr 6 i 7 – Fort Leopolda⁵⁷ i Fort Wilhelma, przy czym na rysunku 6 umieszczono projektowane umocnienia między dwoma fortami. Blatt nr 8 i 9 przedstawia Fort Prusy i Fort Wilhelma, na rys. 8 Fryderyk Wilhelm I umieścił uwagę „soll abrobiert, aber das Werk Nr 1 nuhr größer, sie ist zu klein” (ryc.13, 14, 15).

Z pierwszego okresu budowy twierdzy pochodzą także trzy widoki miasta wydane przez Mateusza Seuttera. Dają one ogólny obraz miasta i mogą służyć do prac porównawczych. Wartościowym jest również *Plan von der Festung und Stadt Stettin* (projekt i czystorys przechowywany w DSB. KA, sygn. X 34064, S X 34064/2). Plan ten o wymiarach 55 x 90 cm wykonany został w

1738 r. w skali 1 : 4 500, z tego samego roku jest *Plan de la ville et des nouveaux ouvrages de Stettin, levé et dessiné par le lieutenant Wulff* (DSB. KA, sygn. X 34060). Plan ten o wymiarach 84,8 x 63,6 cm został wykonany w skali 1 : 4 500.⁵⁸ Żałować należy, że w okresie międzywojennym zaginął bardzo ładny kolorowy plan Szczecina i okolic sporządzony przez inż.kpt. C. F. v. Wrede, inż.kpt. J. C. Wollfa oraz inż.por. J. Guionneau, który plan ten rysował. Został on sporządzony w ciągu 23 dni 1737 r., posiadał wymiary 143 x 230 cm, w skali 1 : 14 400 i przedstawiał teren od Siodła Dolnego do Jasiennicy i od Dąbia do Wąwelnicy.⁵⁹ Z planu tego nie korzystał w swoim opracowaniu H. Berghaus.

Obok tego planu do dnia dzisiejszego nie zachowały się także inne opracowania kartograficzne, które były dostępne jeszcze przed II wojną światową. Do nich należy m.in. plan wydany w Berlinie w 1736 r., a przechowywany w Archiwum Państwowym w Szczecinie (sygn. B. 120) – *Stadt Stettin designé par L. F. Freund, gravé par G. P. Busch* oraz plany szczegółowe wszyte do akt zespołu Stettiner Kriegsarchivs, przechowywanego w Archiwum Państwowym w Szczecinie, a także 8 planów przechowywanych wraz z historią *Festungen Stettin und Damm* opracowaną przez Friedricha Wilhelma Samuela Boethke zimą 1835–36 r. Boethke był kapitanem i inżynierem twierdzy (Platzingenieur).

W tym miejscu warto poświęcić kilka zdań dziejom tego opracowania. Historia twierdzy Szczecina i Dąbia początkowo znajdowała się w Geheimes Archiv des Kriegsministeriums, potem w Reichsarchiv a w okresie międzywojennym w Geheimes Staatsarchiv w Berlinie. Tam też uzyskała sygnaturę: Ingenieur-Abteilung, Kap. VII, Tit. 5 Lit. 88 Nr 8; plany były przechowywane w tece nr 11. Na to opracowanie złożyły się następujące części:

- *Erste Fortsetzung der Geschichte der Festungen Stettin und Damm* – 1836–45;
- część II obejmuje okres 1846–55
- część III zawierała *Nachträge zur Baugeschichte der Festungen Stettin und Damm 1839*, do tej części załączono cztery wykazy:
  - 1 – wydatki pieniężne z funduszu fortyfikacyjnego 1718–1805,
  - 2 – zapotrzebowanie na cegły w l. 1724–41
  - 3 – wykaz cen i opłat za główne prace budowlane, materiały i sprzęt

w latach 1724–41,

4 – wykaz oficerów o przygotowaniu inżynieryjnym z lat 1724–39.

Do pracy tej dołączony był także tom akt z lat 1835–58 związanych z powstaniem tejże. Z pism zawartych w tym woluminie wynikało, że zamiar opracowania historii twierdz powstał w 1816 r., wydano nawet odpowiednie rozporządzenia, do pracy przystąpiono jednak dopiero 20 lat później. Opracowanie to stało się wzorem dla innych studiów nad historią twierdz na terenie państwa pruskiego.

W opracowaniu wykorzystano Rechnungsbelege z lat 1720–1808. Akta te zostały znalezione w roku 1838/39 w piwnicy komendantury miasta i mogły być zbadane przez Boethkego. Jego praca w całości została wykorzystana przez H. Berghausa, który zmienił jedynie trzecią część dotyczącą dziejów twierdzy w latach 1856–69.⁶⁰

W oparciu o plany G.C. Walravego w latach 1724–40 Szczecin otoczony został potężnymi fortyfikacjami mającymi w pełni zabezpieczyć miasto przed ewentualnymi oblężeniami. Obok umocnień szwedzkich (znacznie zmienionych i rozbudowanych) miasto otoczone zostało nowymi wałami i dziełami fortecznymi. Przed każdym bastionem powstała przeciwstraż, przed każdą kurtyną rawelin lub luneta, ochraniane przez fosę i drogę zakrytą. Przed trzema bastionami północnymi powstały dwa szczególnie silnie ufortyfikowane dzieła, a mianowicie Fort Wilhelma i Fort Leopolda z 5 narożami (Saillant). W miejscu dawnego fortu gwieździstego powstał mocno uzbrojony Fort Prusy z sześcioma narożami, lunetami, rawelinami i chodnikami minowymi strzegącymi miasta od strony południowo-zachodniej. Łasztownia, leżąca na prawym brzegu Odry, otrzymała nowe szańce z małymi bastionami poczynając od Bramy Koziej przy Duńczycy wzdłuż Parnicy do tzw. „Zielonego Kanału” i dalej do Odry (przecinając Kępę Parnicką). Na terenie pastwiskowo-łukowym zabezpieczała je fosa wodna o szerokości 12 m i głębokości 2 m. Znacznie wzmocniony został przyczółek mostowy na Parnicy oraz Brama Kozia i Brama Parnicka na Łasztowni. Wszystkie wewnętrzne (skarpy) i prawie wszystkie zewnętrzne (przeciwskarpy) stoki fosy były odziane murem, w fosie głównej do 5 m wysokości, w fosach zewnętrznych do 3 m wysokości.

Twierdza szczecińska w takiej postaci przetrwała w zasadzie do r. 1806. W tym czasie prowadzone były przede wszystkim prace konserwacyjne i remontowe, stąd też i liczba planów jest mniejsza niż z okresu poprzedniego. Na uwagę zasługują w zasadzie dwa wieloarkuszowe opracowania kartograficzne. Pierwsze z nich powstało około 1750 r. Są to cztery arkusze wykonane w różnych skalach (od 1 : 2 000 do 1 : 4 700), rękopiśmienne, wielobarwne, na których pokazano plan twierdzy Szczecin (48 x 37 cm), fragment umocnień frontu północno-wschodniego od Bramy Nakielskiej do Bramy Panieńskiej z Fortem Leopolda i umocnieniami Wyspy Bielawy (36,7 x 30,5 cm), fragment umocnień przed Bramą Panieńską (25 x 38 cm) oraz część umocnień północno-wschodniej twierdzy wzdłuż Odry z oznaczeniem rodzaju dzieł fortecznych występujących w tym rejonie (wschodnia część Fortu Leopolda; 39 x 33,5 cm).⁶¹ Zachowane cztery arkusze są tylko częścią większej pracy, o czym świadczy numeracja rzymska występująca na tych arkuszach (nr VIII, X, XII, XIII) oraz arabska rozpoczynająca się od nr 19 do 22.

W latach 1760–62 wykonany został szczegółowy plan Szczecina składający się z 4 sekcji w skali 1 : 1 000. Autorem tego planu był mierniczy J.J. Jawein,⁶² który na rozkaz władz wykonał pomiary i sporządził kataster.⁶³ Pierwsza sekcja obejmowała Szczecin i Łasztownię (133 x 179 cm), druga – Dolny Wik (119 x 120 cm), trzecia – Górny Wik (150 x 120 cm) i czwarta – Fort Prusy i Turzyn (136 x 120 cm). Niestety, plany te zaginęły. J.J. Jawein był także autorem kolejnego planu wykonanego w 1765 r., a przedstawiającego Szczecin i Dąbie z okolicami. Plan ten o wymiarach 90 x 59,5 cm sporządzony został w skali 1 : 15 000.⁶⁴ Wartość tego planu podnosi fakt, iż zaznaczono na nim umocnienia powstałe w czasie wojny siedmioletniej (1756–63).

Niezwykle cenne dla badań nad dziejami fortyfikacji szczecińskich są plany i rysunki wykonane pod nadzorem d'Heintze w Szczecinie w 1769 r. Obok 8 planów twierdzy i jej fragmentów w zbiorach Niemieckiej Biblioteki Państwowej zachowało się 13 rysunków przedstawiających przekroje przez poszczególne dzieła forteczne oraz profile niektórych bastionów.⁶⁵ Plany te, to nie tylko projekty nowych umocnień miasta, lecz także i inwentaryzacja do-

tychczas istniejących. Projekty te przedstawione w październiku 1769 r. królowi z uwagi na wysokie koszty związane z ich realizacją nie zostały zatwierdzone.

W roku 1772 powstały dwa plany Szczecina autorstwa inżyniera porucznika Müllera. Pierwszy *Plan des Environs de Stettin* z 12 V 1772 sporządzony został w skali 1 : 13 600 (41 x 62 cm), kolorowy rękopis, stara sygn. Ka StB Nr 8655) oraz drugi o tym samym tytule z 24 V 1772 w skali 1 : 15 000 (65 x 81 cm), rękopis jednobarwny, stara sygn. Ka StB Nr 8655/1). Obydwa te plany zaginęły.⁶⁶

Na początku XIX w. wykonano dwa ogólne plany twierdzy Szczecin. Jeden, zatytułowany *Plan von Stettin* wraz z okolicami autorstwa Haidlera w skali 1 : 7 200 pochodzi z 1803 r. (40 x 31 cm), drugi przedstawia Szczecin i okolice.⁶⁷

W dniu 30 X 1806 do Szczecina wkroczyli Francuzi. Niezwłocznie też podjęli prace mające na celu dobrojenie twierdzy i jej wzmocnienie. Prace remontowe trwały do lipca 1807 r.⁶⁸ W archiwum w Vincennes zachowały się materiały opisowe ilustrujące stan twierdzy w momencie jej zdobycia. Zachował się też jeden plan datowany na 1808 r. wykonany w skali 1 : 5 000 *Plan de la Place de Stettin et des Forts qui en Dependent*. Zawiera inwentaryzację obiektów fortecznych twierdzy Szczecin, Łasztowni, Wyspy Bielawy, Fortu Wilhelma, Leopolda oraz Fortu Prusy. Na planie tym wprowadzono też nową numerację bastionów poczynając od Bastionu Panińskiego.⁶⁹ (ryc. 16).

W marcu 1813 r. sporządzona została przez Francuzów mapa Szczecina i Dąbia w skali 1 : 25 000, której fotokopia przechowywana jest w zbiorach Muzeum Narodowego.⁷⁰ Mapa ta była prawdopodobnie załącznikiem do memoriału poświęconego twierdzy Szczecin i jej połączenia z Dąbiem opracowanego 19 III 1813 przez barona Chamberliaca.⁷¹ Mapa przedstawia obie twierdze, okoliczne wsie oraz drogę wraz z umocnieniami przepraw mostowych między obydwoma miastami.

Tak zwana okupacja francuska trwała do dnia 5 XII 1813 r., kiedy to do Szczecina wkroczyły wojska pruskie. Władze wojskowe dokonały przeglądu stanu twierdzy, zaś szczegółowy raport sporządził Wetzel, który pełnił funkcję walmistrza (Wallmeister).⁷²

Pierwszym obrazem kartograficznym, jaki został sporządzony po r. 1813, jest przechowywany w Archiwum Państwowym w Szczecinie rękopiśmienny plan twierdzy i miasta Szczecina *Plan von der Festung und Stadt Stettin*, sporządzony w skali 1 : 2 000 przez mierniczego Hulbe,⁷³ porucznika z korpusu inżynieryjnego (ryc. 17). Na uwagę zasługuje tu precyzja wykonania rysunku, a także pełna specyfikacja fortyfikacji, obiektów wojskowych i ważniejszych cywilnych. Ten sam autor jest także twórcą kolejnego planu ogólnego twierdzy z roku 1818, na którym zaznaczono dodatkowe umocnienia miasta palisadą *Pallisadirungs - Plan von Stettin*.⁷⁴ Na planie tym zamieszczono także profil wału Łasztowni wykonany w skali 1 : 245.

W 1827 r. sporządzony został przez inżyniera porucznika Stempela kolejny sytuacyjny plan miasta. Przyczyną jego powstania była kwestia podziału kosztówłożonych na utrzymanie mostów między władzami wojskowymi a magistratem. Na planie tym, w skali 1 : 5 000, oznaczono 17 mostów, z których administracja dziesięcioma należała do komendantury twierdzy i finansowana była z kasy twierdzy (Festungs-Kasse).

Z tego czasu pochodzą także dwa plany ogólne miasta, przechowywane w Bibliotece Państwowej w Berlinie.⁷⁶ Przedstawiają one miasto w obrębie fortyfikacji. Na uwagę zasługuje tu szczególnie podział zabudowy miejskiej z podaniem numeracji działek. Na te lata należy także datować trzy kolejne plany twierdzy, na których oznaczono uzbrojenie poszczególnych dzieł twierdzy oraz wymienia się wszystkie bastiony (z nazwami i numeracją), bramy i forty, raweliny, lunety oraz naroża fortów. Plany te znajdują się też w Bibliotece Państwowej w Berlinie,⁷⁷ fotokopia zaś jednego z nich przechowywana jest w zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie.

W latach 1813–40 prowadzono nadal prace wykończeniowe w Forcie Leopolda i Wilhelma. Stąd też powstały plany bądź rysunki techniczne dotyczące szczegółów. W Muzeum Narodowym w Szczecinie szczęśliwie ocalał cały szereg fotokopii tych materiałów, wykonanych przez Miejski Urząd Pomiarów w 1941–42 r. Warto tu wymienić m.in. plan Fortu Leopolda w skali 1 : 1 215 z lutego 1837 r., który był załącznikiem do nieznanego nam sprawozdania

o stanie robót z dnia 9 II 1837;⁷⁸ plan magazynu prochu w Forcie Wilhelma w narożu nr 4 opracowany przez inż. por. Leitholda w r. 1879, czy tegoż samego autora plan umocnień między Kontregardą VII i VIII z Rawelinem 7–8 (południowo-zachodnia część umocnień rdzenia twierdzy) z r. 1830.⁸⁰

Rok 1842 był niezwykle istotny dla dalszych losów twierdzy. Wówczas bowiem obok różnorodnych prac prowadzonych w poszczególnych częściach twierdzy dokonano wyłomu w ciągu południowego frontu umocnień, a było to skutkiem rozpoczęcia prac przy budowie linii kolejowej Szczecin-Berlin. Prace związane z przebudową umocnień w tej części miasta zostały wykonane zgodnie z przepisami wojskowych władz twierdzy przez zarząd spółki akcyjnej kolei berlińsko-szczecińskiej i na koszt tejże spółki. Zmiany, jakie wówczas zaszły w linii umocnień znane są nam tylko z opisu zawartego w pracy H. Berghausa oraz dwóch ogólnych planów miasta Szczecina z 1842 r.⁸¹ (ryc. 18) i 1846 r.⁸² oraz szkicu przedstawiającego okolicę Bastionu 8 i 9 z fragmentem Wiku Górnego. Szkic ten wykonany około 1848 r. w skali ok. 1 : 2 900 zawiera także przekrój przez Bastion 9.⁸³

W połowie lat czterdziestych XIX w. nastąpiła energiczna kampania prasy gospodarczej, podważająca sens istnienia twierdzy. Na przykładzie Hamburga i Wrocławia wskazywano na rozległe możliwości rozwoju, jakie niosło za sobą zlikwidowanie umocnień fortecznych w tych miastach. Projekt rozbudowy miasta Szczecina został przedstawiony na wspólnym posiedzeniu Ministerstw: Wojny, Spraw Wewnętrznych i Finansów, dnia 15 II 1845 r.⁸⁴ Przewidywał on rozwój miasta w kierunku południowym. Dnia 24 IV 1845 r. projekt ten został zatwierdzony przez Fryderyka Wilhelma, który jednocześnie zarządził przekazanie przez Ministerstwo Finansów Ministerstwu Wojny pierwszej raty kwoty przeznaczonej na zmianę umocnień twierdzy głównej na odcinku fortu południowego.⁸⁵ Zgodnie z planem rozbudowy tzw. Nowego Miasta miał być rozebrany wał główny twierdzy na odcinku od Bramy Berlińskiej aż do Bastionu IX, natomiast nowe fortyfikacje przebiegać miały od Bramy Portowej za frontem 4–5 Fortu Prusy do drugiego Rawelina 8–9 poprzez skazamatowane baterie barkowe i mur Carnota i dalej przy pomocy takiegoż muru na dawnych

murach skarpy; zamknięcie nowych umocnień stanowić miała fosa główna przy lewym narożniku barkowym starego Bastionu VIII. Prace przy wale głównym nowych umocnień rozpoczęto w sierpniu 1845 r. Nowe fortyfikacje składały się z trzech bastionów: VII, VIII i IX, połączonych kurtynami, rawelina 8–9 i półrawelina, dużych kaponier w fosie oraz blokhauzów z korytarzami minowymi w krytej drodze. Wszystkie roboty związane z nowymi umocnieniami zostały zakończone w 1850 r.⁸⁶

Fotokopie tych planów zachowały się w zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie. Jest to niezwykle istotne z tego powodu, że znaczna część oryginałów uległa zniszczeniu w czasie II wojny światowej, tylko kilka planów przechowywanych jest obecnie w Bibliotece Państwowej w Berlinie.

Omówienie planów nowych fortyfikacji należy jednak rozpocząć od jedyne go zachowanego rękopiśmiennego planu znajdującego się w Archiwum Państwowym w Szczecinie.⁸⁷ Autorem opracowania był geometra Müller. Plan został sporządzony w skali 1 : 2 000, a przedstawia projekt umocnień terenów włączonych do miasta oraz projekt przebudowy Fortu Prusy.

Fortyfikacje całego terenu pokazane zostały na dwóch dalszych planach, a mianowicie *Plan zur Erweiterung der Stadt Stettin durch eines neuen Stadtteiles* z r. 1846 autorstwa Habecka⁸⁸ oraz plan ogólny z 1847 r. zawierający wszystkie fortyfikacje.⁸⁹ Interesujące i ważne informacje dla dziejów twierdzy zawierają trzy plany fragmentów umocnień wykonane w 1840 r. w skali 1 : 864 (istotne są tu opisy objaśniające budowę forteczne⁹⁰), a także trzy plany wykonane w 1846 r. zawierające szczegóły prawej, środkowej i lewej części nowych fortyfikacji poczynając od Bramy Berlińskiej do Odry.⁹¹ (ryc. 19).

Projekt zabudowy Nowego Miasta i jego realizację można zobaczyć na zachowanych planach z lat 50-tych XIX w.: *Situations-Plan der Neustadt von Stettin* z 1851 r. (w skali 1 : 2 600, oryginał)⁹² oraz *Neuer-Plan von Stettin* wydany w Szczecinie przez R. Grassmanna.⁹³

W latach 1855–73 w Szczecinie toczyły się długotrwałe dyskusje nad problemem utrzymania bądź likwidacji umocnień fortecznych. Szczególnie istotne decyzje zapadły w 1869 r., kiedy to spe-

cyjna komisja podjęła uchwałę o zniesieniu fortyfikacji. Uchwała ta została przedstawiona rządowi pruskiemu i władzom miejskim. Realizacji postanowień tej uchwały stała na przeszkodzie wojna prusko-francuska. Decyzja o całkowitym zburzeniu fortyfikacji zapadła dnia 30 V 1873 r., zaś 11 VI 1873 r. władze wojskowe zniosły przepisy dotyczące rejonów fortecznych.⁹⁴ Dnia 1 IV 1874 r. w ratuszu miejskim odbyło się posiedzenie przedstawicieli władz miejskich, na którym G. Schultz przedstawił plan zabudowy nowych terenów pofortecznych przygotowanych przez specjalną komisję.⁹⁵

Z dosyć licznie zachowanych planów ogólnych twierdzy Szczecin, które powstały w latach 1853–73, dwa zasługują na bliższe omówienie. Jeden z nich zachował się w postaci fotokopii, został sporządzony w lipcu 1861 r. przez von Ernsta majora i inżyniera twierdzy, zaś zatwierdzony był przez gen. mjra Twardowskiego, komendanta twierdzy Szczecin. Na planie tym oznaczone zostały obiekty mające zabezpieczenie przed bombardowaniem oraz te, które takiego zabezpieczenia wymagać będą w pierwszej kolejności.⁹⁶ Autorem drugiego planu był także v. Ernst, przy czym jest to plan oryginalny rękopiśmienny sporządzony w 1862 r. w skali ok. 1 : 3 600, 98 x 129 cm.⁹⁷ Plan ten zawiera bardzo szczegółowy opis wszystkich elementów fortyfikacji łącznie z podaniem ich wymiarów. Objasnione są także budowle wojskowe oraz obiekty cywilne, jak również podana jest sieć ulic z nazwami. Plan ten bez wątplenia można zaliczyć do najbardziej istotnych materiałów kartograficznych związanych z twierdzą szczecińską.

Próbując dokonać oceny przedstawionego stanu zachowania fortecznej kartografii Szczecina, należy stwierdzić, że mimo znacznego jej rozproszenia i różnych miejsc przechowywania – tak przed rokiem 1945, jak i po roku 1945 – można było dotrzeć do znacznej ilości różnorodnego pod względem jakości i ilości materiału. Niewątpliwym utrudnieniem, które uniemożliwia dokonanie pełnej analizy zachowanych planów, jest prawie całkowity brak źródeł opisowych. Nie zawsze zatem można było powiedzieć o celach, jakim miały służyć poszczególne opracowania kartograficzne, ich autorach oraz miejscu i czasie powstania. Być może dalsze poszukiwania źródłowe pozwolą na wyjaśnienie całego szeregu wątpliwości i uzupełnią występujące w niniejszym opracowaniu luki.

PRZYPISY

1. C. Fredrich, *Die beiden ältesten Karten der Umgebung Stettin* „Baltischen Studien”, NF, 29, 1927, s. 209–217 (dalej cyt. B. St.); C. Fr. Meyer, *Erläuterung des Bildes von Alten Stettin v.J. 1625*, Stettin, bez daty wydania; H. Orlińska, *Materiały kartograficzne starego Szczecina*, „Szczecin”, Nr 5–6, 1962, s. 123–132; M. Stelmach, *Dwa nieznane plany Szczecina z roku 1873 i 1878*, „Przegląd Zachodniopomorski”, t. 20, 1976, z. 3, s. 215–221; tenże, *Plany miast Pomorza Zachodniego w atlasie Joh. Georga Maza von Fürstenhoffa*, „Przegląd Zachodniopomorski”, t. 26, 1982, s. 163–171.
2. M. Wehrman, *Geschichte der Stadt Stettin*, Stettin 1911; *Dzieje Szczecina, wiek X – 1805*, red. G. Labuda, Warszawa-Poznań 1985; P. Zaremba, H. Orlińska, *Urbanistyczny rozwój Szczecina*, Poznań 1965; H. Berghaus, *Geschichte der Stadt Stettin*, Bd. 1, 2, Rudnitz-Leipzig, 1876; C. Fredrich, *Die Baugeschichte Stettins unter König Friedrich Wilhelm I*, B. St. NF, t. 31, 1929, s. 65–107; W. Mittelstädt, *Kurzer Abriss über das Befestigungswesen von Stettin*, „Pommern, Kunst-Geschichte-Volkstum”, z. 2, 1985, s. 22–32; M. Stelmach, *Fortyfikacje Szczecina od XII do 1873 r.* Szczecin 1986, (mps w zbiorach PP PKZ).
3. F. H. Viergutz, *Pommersche Stadt- und Festungspläne im Kriegsarchiv zu Stockholm*, B. St., NF, t. 41, 1939, s. 141–160; *Pläne und Grundrisse von Städten sozialistischer Länder Europas, (1574–1850)*, oprac. W. Klaus, Berlin 1976; M. Stelmach, *Katalog planów miast i wsi Pomorza Zachodniego w zbiorach WAP w Szczecinie*, Szczecin 1980; M. Hanke, *Geschichte der amtlichen Kartographie Brandenburg-Preußens, bis zum Ausgang der Friederizianischen Zeit*, oprac. H. Degner, Stuttgart 1935.
4. E. Volker, *Stettin – Daten und Bilder zur Stadtgeschichte*, Leer 1986, s. 33.
5. M. Wehrman, *op. cit.*, s. 54.
6. *Dzieje Szczecina...*, t. 2, s. 79. Nazwy pomostów wywodziły się od nazw ulic, i tak: w 1309 r. powstał pomost rybny, w 1310 pomost kielbaśników, w 1302 – pomost zwany „kurzą stopką”, w 1306 pomost środkowy (od środy), w 1311 – pomost kleryków; por. M. Wehrmann, *op. cit.*, s. 54.
7. F. Tiede, *Chronik der Stadt Stettin*, Stettin 1849, s. 307, 343.
8. H. Berghaus, *op. cit.*, t. 2, s. 548.
9. H. Hering, *Beiträge zur Topographie Stettins in alter Zeit*, B. St., AF, T. 10; 1844, s. 1–87, s. 82.
10. E. Völker, *op. cit.*, s. 33; W. Mittelstädt, *op. cit.*, s. 22, podaje grubość murów między 1,20 m do 1,50 m i wysokość do 7 metrów.
11. W. Mittelstädt, *op. cit.*, s. 22.

12. P. Zaremba, H. Orlińska, *op. cit.*, s. 29, plansza nr 129 zbioru znajdującego się w Bibliotece Narodowej w Paryżu, Dept. des Plans, nr G-FF-3811, Stettinum.
13. *Dzieje Szczecina...*, t. 2, s. 229.
14. Jest rzeczą zaskakującą, że plan ten znalazł się także w znacznie późniejszym wydawnictwie, a mianowicie Alphonso Lasoera *Varea Universus terrarum orbis*, Patavia 1713, mimo że szeroko rozpowszechniony był obraz Szczecina Brauna i Hogenberga oraz H. Kotego.
15. *Dzieje Szczecina...*, t. 2, s. 325.
16. H. Orlińska, *op. cit.*, s. 129; Archiwum Państwowe w Szczecinie, Zbiór Kartograficzny, sygn. 357 (dalej AP Szcz. ZB. Kart.).
17. C. Fr. Meyer, *op. cit.*, s. 2 i n.
18. Fr. Tiede, *op. cit.*, s. 92.
19. Na widoku znajdującym się w kronice Fr. Tiedego widoczny jest pałacyk zbudowany przez księcia Filipa II, co wskazuje na nieco późniejsze pochodzenie sztychu (po roku 1613).
20. C. Fredrich, *Die beiden...*, s. 209 i n. Oryginał przechowywany jest w Archiwum Państwowym w Greifswaldzie.
21. AP Szcz., Rep. 29 Reichskammergericht.
22. Szerzej o planach Szczecina w zbiorach szwedzkich zob. F. H. Viergutz, *op. cit.*, s. 141-160. Część tych planów została zmikrofilmowana, zaś mikrofilm znajduje się w zbiorach AGAD-u w Warszawie.
23. H. Orlińska, *op. cit.*, s. 130.
24. C. Fr. Meyer, *op. cit.*, s. 12.
25. G. Eimer, *Die Stadtplanung im Schwedischen Ostseereich 1600-1715*, Sztokholm 1961, s. 200; tenże, *Idealprojekte zur Erweiterung Stettins um 1600*, B. St., NF, t. 48, 1961, s. 33-40
26. Por. H. Orlińska, P. Zaremba, *op. cit.*, s. 37; Muzeum Narodowe w Szczecinie (dalej MN Szcz.), sygn. MN-H-231.
27. Tamże, s. 40-41, ilustracja nr 16.
28. MN. Szcz., sygn. MN-H-10, MN-H-232.
29. Fotokopie przechowywane w zbiorach Muzeum Narodowego w Szczecinie, sygn. MN-H-2, MN-H-227.
30. W zbiorach szwedzkich przechowywany jest także miedzioryt przedstawiający oblężenie miasta w listopadzie 1659 r. *Abzeichnung der Belagerung der Stadt Stettin in Pommern....*
31. F. H. Viergutz, *Erik Dahlbergh und seine Beziehungen zu Pommern*, B. St., NF, t. 40, 1938, s. 96-102; E. Dahlbergh jest także autorem planu

- Szczecina zamieszczonego w dziele M. Meriana, Zeilera, *Topographia Electoratus Brandenburgici et Ducatus Pomeraniae*, Frankfurt a.M., 1652, po s. 102.
32. C. Fredrich, *Die beiden...*, s. 207-217; M. Wehrmann, *op. cit.* s. 294.
  33. Autorem tego planu, jak już wspomniano, był E. Dahlbergh. Plan ten znalazł się także w dziele *Regnum Sueciae Descriptio nova*, Amstelodami 1656, Valckenier, miedzioryt w skali około 1 : 22 000, objaśnienia, wymiary 12,9 x 10,7 cm, DSB, KA, sygn. S X 34029.
  34. DSB, KA sygn. 2049; Montalembert, *La Fortifikation perpendiculaire*, Paris 1776, Partie I, Planche II.
  35. *Verbesserter anderer Pommerscher Kriegs-Postillion darin was in der berühmten Belagerung der Stadt und Haupt-Vestung Stettin, Von Anfang bis deren glücklichen Eroberung durch Churfürstl. Brandenburgische Waffen vorgegangen*, Leipzig 1678.
  36. C. Fredrich, *Stettin nach der Belagerung durch den Großen Kurfürsten*, Stettin 1924.
  37. Widoki te były przechowywane w Gabinetcie Miedziorytów w Berlinie, kolejno miały wymiary: 162 x 44 cm, 49 x 34 cm, 85 x 18,5 cm, 72 x 31,5 cm. Żałować należy, że autor nie zamieścił w tym opracowaniu także planu Szczecina o wymiarach 118 x 86 cm, na którym zaznaczono cały obszar walk od Dąbia, Mierzyna i od Osowa do Grabowa. Plan ten przechowywany w Muzeum Hohenzollernów zaginął, podobny los spotkał także plan oznaczony numerem 6.
  38. W. Mittelstadt, *op. cit.*, s. 21-32.
  39. C. Jandy, *Geschichte der königlich. preussischen Armee*, Berlin 1928, T. 1, s. 354, J. B. Scheither przez pewien czas był w służbie Hamburga. Po oddaniu Szwedom Szczecina w czerwcu 1679 r. zrezygnował ze służby w dniu 3 XII 1679.
  40. DSB, KA sygn. X 34040; MN Szcz., sygn. MN-H-130.
  41. W muzeum Narodowym znajduje się 5 fotokopii projektów J. B. Scheithera, dwa plany przedstawiają projekty fortyfikacji całego miasta, trzy - forty na Wyspie Bielawie; (DSB, KA sygn. X 34040) 1a, 16, 8, 9, 16.
  42. E. Wendt, *Das Neue Tor in Stettin (1661-1732)*, Pommern, R. 22, 1984, z. 1, s. 15-17.
  43. Staatsarchiv Greifswald, sygn. A I Nr 1 Stettin Nr 1; MN Szcz., sygn. MN-H-9 fotokopia, *Die Stadt Stettin nebst dem städt. Felde*, ok. 1 : 6 733, Bohn, 56 x 44,5 cm; Fotokopia ze zbiorów AGAD; por. P. Zaremba, H. Orlińska, *op. cit.*, przypis 43; C. Fr. Meyer, *op. cit.*, zamieszcza ten plan w redukcji 1 : 50 000, *Stettin im Jahre 1699 nach der schwedischen Landesvermessung reducirt und mit Andeutung der späteren Anlagen*.
  44. DSB, KA sygn. X 48, X 51, X 52, X 45, C 15.4; AP Szcz., Zb. Kart., sygn. 88, miedzioryt o wymiarach 19,7 x 17,8 cm lub 18,8 x 17 cm wykonany w skali około 1 : 11 000.

45. *Dzieje Szczecina...*, t. 2, s. 454 i n.

46. W czasie działań wojennych w okresie wojny północnej powstało kilka ogólnych planów miasta pokazujących Szczecin w obrębie szwedzkich fortyfikacji. Na uwagę zasługują dwa plany z 1713 r. zamieszczone w atlasie Fürstenhofa, szerzej o nich zob. M. Stelmach, *Plany...*; plan J. S. Lehmana z 1713 r., Landesbibliothek Dresden, Ingenieurscorps Stettin B III Stettin 1a (dalej: LB Dresd.), 1b; plan Szczecina inż. Beer, 1712, Staatsarchiv Dresden, Rissstranke V. Fach 60, nr 27 u; AGAD, mikrofilm planów szwedzkich, Stettin 1713; *Plan von der Festung Stettin*.

47. M. Hanke, *op. cit.*, s. 106.

48. Po oblężeniach w latach 1659, 1677/78 i 1713 stan tych fortyfikacji był bardzo kiepski. Już w 1694 r., jak wynika z opisu pewnego podróżnika miały one szereg wyłomów i uszkodzeń, *Stettin in Jahre 1694*, Monatsblätter, Nr 3, 1906, s. 119–120, s. 120.

49. DSB, KA sygn. X 34050, plan ten w katalogu datowany jest na rok 1700, jednakże C. Fredrich stwierdza, że plan ten powstał po roku 1715, ponieważ J. de Bodt stopień gen.mjr otrzymał w dniu 24 XII 1715 r.

50. C. Fredrich, *op. cit.*, s. 69; M. Hanke, *op. cit.*, s. 106.

51. C. Fredrich, *op. cit.*, s. 68.

52. Jean de Bodt (1670–1745) urodził się w Paryżu. W r. 1684 uciekł wraz z ojcem do Holandii. W 1699 r. zaciągnął się jako kapitan do regimentu strzelców. W 1713 r. otrzymał tytuł Naczelnego Inżyniera. Od dnia 14 II 1706 był już pułkownikiem i Nadwornym Mistrzem Budowlanym, opracowywał plany różnych twierdz m.in. Kostrzyna. Dnia 24 XII 1715 uzyskał stopień generała majora. Od dnia 1 I 1722 pełnił funkcję komendanta twierdzy Wesel. We wrześniu 1728 r. został zwolniony ze służby. Od tego roku piastował stanowisko szefa korpusu inżynieryjnego. W dniu 16 III 1741 otrzymał stopień generała piechoty oraz został komendantem miasta Drezna, a także intendentem wszystkich fortyfikacji i budynków wojskowych. W 1742 r. założył w Dreźnie Akademię Inżynierską. Umarł dnia 3 I 1745.

53. C. Fredrich, *Die Baugeschichte...*, s. 68–69; H. Berghaus, *op. cit.*, s. 556; J. Stankiewicz, *Ze studiów nad fortyfikacjami pruskimi na ziemiach polskich*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 12, 1966, cz. 1, s. 106–152, s. 117–118.

54. Znany plan z 1721 r. *Plan de la ville Stettin* autorstwa inż. Nordta, AP Szcz. Zb. Kart., sygn. 815, opierał się na tym planie. Być może istniało jeszcze inne opracowanie kartograficzne Szczecina, w oparciu o które powstały te dwa plany miasta. Skala obydwu planów jest taka sama, inaczej zaznaczono granice działek. Wykorzystano tutaj kataster szwedzki wykonany w 1706 r.; C. Fredrich, *Die Baugeschichte...*, s. 69.

55. C. Fredrich, *Die Baugeschichte...*, s. 70; M. Hanke, *op. cit.*, s. 106 wśród planów twierdzy wymienia także ten plan, zaznacza jednakże jego brak, przy czym datuje go na lata 1722–1729.

56. Na plan ten natrafiono w 1823 r. w Rheinsbergu zmarłego inspektora budowlanego o nazwisku Eckel; plan ten przejął v. Bauch i przekazał do Archiwum Inspekcji Generalnej (General-Inspektion).

57. Książę Leopold Anhalt - Dessau zwrócił się do króla 19 IV 1738 z prośbą o przemianowanie Fortu Anhalt, uzasadniając to tym, że sam nie chce być posądzonym o wyznaczenie tej nazwy. Fort otrzymał nazwę – Fort Leopolda.

58. Na rok 1738 datuje ten plan C. Fredrich, *Die baugeschichte...*, s. 75, w katalogu natomiast, poz. 2034, autorzy podają datę 1720.

59. *Carte der Gegenden von der Kgl. Preußischen Pommerschen Vestung und Hauptstadt mit allen ihren Avenuen*. Obok treści geograficznych autorzy mapy podali cały szereg dodatkowych informacji typu statystycznego; M. Hanke, *op. cit.*, s. 106; C. Fredrich, *Die Baugeschichte...*, s. 75.

60. C. Fredrich, *Die Baugeschichte...*, s. 75 i n.

61. DSB, KA sygn. X 34069, Bl. I–IV. Ten ostatni arkusz przedstawia ten sam obszar forteczny co arkusz drugi. Różni się jedynie skalą (1 : 4 700, 1 : 2 000), zawiera jednakże objaśnienia poszczególnych dzieł twierdzy. Plan ogólny w skali 1 : 4 500 przedstawia fortyfikacje rdzenia twierdzy z opisanymi bastionami i oznakowanymi przejściami.

62. J. J. Jawein był na Pomorzu Zachodnim od roku 1759. Zajmował się teorią i praktyką mierniczą, m. in. w 1767 r. dokonał przeliczenia miar pomorskich na pruskie. W 1768 r. uzyskał godność Krajowego Mistrza Budowlanego na Pomorze Zachodnie, M. Hanke, *op. cit.*, s. 190.

63. Kataster zaginał po roku 1921. Prace te kosztowały 222 talary, H. Berghaus, *op. cit.*, s. 579.

64. DSB, KA sygn. X 34074. Zestaw tych planów w ilości 23 został przedstawiony przez d'Heinze w październiku 1769 r. królowi pruskiemu celem zatwierdzenia, M. Hanke, *op. cit.*, s. 190.

65. Tamże, s. 191.

66. DSB, KA sygn. X 34079, S X 37078.

67. H. Berghaus, *op. cit.*, s. 583. Do raportu dołączone były plany, do których H. Berghaus nie mógł dotrzeć, ani w ówczesnym Archiwum Fortyfikacji, ani w Archiwum Ministerstwa Wojny.

68. H. Berghaus, *op. cit.*, s. 584.

69. Service Historique de l'Armée de Terre, Château de Vincennes, *Stettin et Damm*, nr 8.

70. MN Szcz., sygn. MN-H-224, 52 x 44 cm, fotokopia ta przechowywana była w Miejskim Urzędzie Pomiarów w Szczecinie, wykonana w latach 1941-42.
71. Archiv du Génie Vincennes, *Stettin et Damm*, sygn. 4.
72. H. Berghaus, *op. cit.*, s. 593-596.
73. AP Szcz. Zb. Kart., sygn. 1063, rkps, wbw. - plan ten był przechowywany w Archiwum twierdzy Szczecin pod numerem 21 I; w zbiorach AP Szcz. znalazł się dzięki zakupowi od osoby prywatnej. Losów tego planu nie udało się odtworzyć.
74. MN Szcz., sygn. MN-H-74, fotokopia z 1942 r., 49 x 55 cm, 1 : 5 000.
75. Tamże, sygn. MN-H-75; plan ten o wymiarach 46 x 49,5 cm był zatwierdzony przez majora inżyniera twierdzy Loosa. W legendzie wymieniono wszystkie mosty.
76. DSB, KA sygn. X 34090, *Grundrißder Stadt Stettin innerhalb den Thoren und Werken*, ok. 1 : 5 600, 1822, 28, 9 x 22,5 cm, wbw, litografia; sygn. S X 34094, *Plan der Stadt Stettin mit der naechsten Umgegend* sporządzony przez M. Baudouina wydany przez E. Sanne w 1828 r. w Szczecinie, 65,3 x 54,7 cm, wbw, litografia, w skali 1 : 6 000, reprodukcja u M. Wehrmanna, *op. cit.*, s. 434a.
77. DSB, KA sygn. X 34112, Stettin, 1 : 8 900, 32 x 30,8 cm, wbw, rkps; MN Szcz., sygn. MN-H-63; DSB, KA sygn. X 34 112a, S X 34 112b. Datacja jest zbyt mocno przesunięta, w tym roku (1843) była już kolej berlińsko-szczecińska, która zmieniła południowy front umocnień twierdzy.
78. MN Szcz., sygn. MN-H-105 a, b, 78 x 83 cm, fotokopia, 1941 r.
79. Tamże, sygn. MN-H-90, skala 1 : 75, fotokopia 1941-42.
80. Tamże, sygn. MN-H-268, 1 : 400, profile w skali 1 : 100, 58 x 27,5 cm, projekt dotyczył zmiany w omurowaniu stoków wału.
81. AP Szcz., sygn. 255; DSB, KA sygn. X 34109.
82. DSB, KA sygn. So X 34113, S X 34115.
83. Tamże, sygn. X 34117.
84. Zentrales Staatsarchiv Dienststelle Merseburg, Civil-Kabinet, sygn. 2.2.1., nr 14869, k. 86-87.
85. Tamże, sygn. 14 862, k. 88.
86. H. Berghaus, *op. cit.*, s. 622.
87. AP Szcz. Zb. Kart, sygn. 366, rkps, wbw, 80 x 36,5 cm, *Plan von der zur Erweiterung der Stadt Stettin*, 1845.
88. MN Szcz., sygn. MN-H-5, plan ten został wykorzystany jako podkład do sporządzenia projektu odwodnienia dzieł twierdzy w 1848 r. H. Berghaus, *Geschichte der Stadt Stettin*, t.1 na str. 279 wymienia plan zabudowy tzw. Nowego Miasta z 1846 r. wykonany przez Kobligka, inspektora budowlanego.

Plan ten został zatwierdzony przez Naczelną Deputację Budowlaną w Berlinie w 1847 r. Przechowywany był w Plan-Kamerze Rejencji Szczecińskiej pod sygn. Tit. IV, sekt. 2, nr 52; dzisiaj nieznany.

89. MN Szcz., sygn. MN-H-239, *Plan der Festung - und Stadt Stettin nebst dazu gehörigen Forts*, 1847, 54 x 71 cm, 1 : 5 000, fotokopia 1942.
90. MN Szcz., sygn. MN-H-28, 27, 96, fotokopie.
91. Tamże, sygn. MN-H-165 a, b, c, fotokopie.
92. Tamże, sygn. MN-H-184.
93. DSB, KA sygn. X 34 119, litografia, 1 : 3 000, 62 x 49,9 cm, legenda.
94. W. Mittelstadt, *op. cit.*, s. 31.
95. AP Szcz., Akta miasta Szczecina, sygn. 8100, s. 10.
96. MN Szcz., sygn. MN-H-243. wymiary 58 x 77,5 cm, ok. 1 : 5 000, fotokopia.
97. MN Szcz., sygn. MN-H-221, rkps, wbw.

Mieczysław Stelmach
Szczecin

Plans of the Szczecin Stronghold

Summary

To-date, a few monographs have been devoted to the Szczecin cartography and they mainly concerned either the oldest or selected plans of the city.

This paper presents the plans of the Szczecin stronghold from the earliest times up to 1873, i.e. to the decision about the liquidation of the Szczecin fortifications.

The first part of the paper deals with the cartographical materials illustrating the medieval fortifications of Szczecin. The plan included in the Italian collection of plans "Racolta di le piu illustre famose citta di tutto il mondo", from before 1572, is the oldest cartographical picture of the city. The most known cartographical work is the plan of Szczecin of the beginning of the XVI century, by Henryk Kote.

In the years 1630-1720, numerous fortress plans of Szczecin were made by the Swedes then ruling there. The city obtained new fortifications. Portius and Dahlebergh were the authors of most known plans and Merian - of the city views. Many plans and city views were made in the years 1676-1677 when Szczecin was besieged by the Brandenburg elector Frederich Wilhelm.

New fortifications were built after Szczecin has passed on to Prussian authorities. Their author was Gerhard Cornelius Walrave. Plans of the fortress and projects of its elements, of his authorship, have been kept in the collections of the State Library

in Berlin. Also the plans by d'Heintze, of 1769, provide much interesting information on those fortifications. Quite a number of plans date from the XIX century. To the latter belong, among others, hand-made plans of the city of 1813, 1846, 1851, 1861, and 1862.

When evaluating the state of preservation of the fortress cartography of Szczecin it should be admitted that - in spite of its dispersion and location in different places - it was possible to reach to quite a big number of different materials both before 1945 and after that year. However, the scarcity of descriptive sources makes it difficult to fully analyses the preserved plans.

[Figures No.11-19]

Eckhard Jäger
Lüneburg

Festungskartographie in Graudenz 1807 Vermessungsarbeiten hessischer Belagerer und preußischer Verteidiger

Vorbemerkung

Die Pläne von Festungen galten seit dem 17. Jahrhundert in der Regel als strenge Geheimsache, um sie vor feindlichen Augen zu schützen. Die meisten dieser Festungspläne gelangten in die Archive der Landesherren, haben dort die Zeiten überdauert und gelten heute als wertvolle Quellen zur Militär- und Baugeschichte. Dem Autor der vorliegenden Studie durch Zufall gelang der Fund eines bisher unerschlossenen Konvoluts von sehr detaillierten Karten der Festung Graudenz (mit den dazugehörigen Kommentaren), die der Hessen-Darmstädtische Leutnant und spätere General-Major Ludwig Lyncker im Jahre 1807 anlässlich der Belagerung von Graudenz anfertigte und die heute in der Hessischen Landes- und Hochschulbibliothek zu Darmstadt aufbewahrt werden.¹

Wir wollen im folgenden die Entstehungsgeschichte dieser Karten und Pläne untersuchen, die Hessen als Verbündete Napoleons bei der Belagerung der preußischen Festung Graudenz geschaffen haben. Da nur wenige Jahre vorher eine „offizielle“ preußische Landesvermessung von Ost- und Westpreußen und somit auch der Umgebung von Graudenz stattgefunden hatte (aus der die sogenannte Schroetter-Karte² resultierte), soll zugleich der Versuch gemacht werden, diese beiden Vermessungsergebnisse miteinander zu vergleichen. Am Rande sei erwähnt, daß anscheinend in kei-

ner der Publikationen über die militärischen Ereignisse der Jahre 1806/1807 weder über die hessischen noch über die preußischen Vermessungen berichtet wird.

Für den Vergleich beider Landkarten-Unternehmungen wurde auf die Originalquellen zurückgegriffen, also auf die Reinzeichnungen der Schroetter-Karte und auf die Originalzeichnungen von Lyncker. Die späteren Kupferstichfassungen beider Landkarten blieben dabei unberücksichtigt.

Zur strategischen Lage und Baugeschichte der Festung Graudenz

Die ca. 100 km südlich von Danzig am rechten Ufer der Weichsel gelegene Siedlung Graudenz erhielt am 18. Juni 1291 durch den Landmeister des Deutschen Ordens, Meinhardt von Querfurt, Stadtrecht nach Culmischem Recht. Nach 1466 gehörten Stadt und Burg zu Westpreußen und damit zur polnischen Krone. Im Laufe der Zeit ist die Burg verfallen, ihre Steine fanden in der Stadt als Baumaterial Verwendung. Nur auf dem „Schloßberg“ blieb der Burgturm bis in unsere Zeit erhalten. Im Jahre 1772 kam die Stadt im Rahmen der ersten Teilung Polens zur preußischen Krone; die Stadt hatte damals 1.204 Einwohner.

Da sich in dem 1772 zu Preußen gekommenen Teil Westpreußens keine befestigte Stadt befand (Danzig und Thorn waren noch bei Polen verblieben), stellte sich für Preußen das strategische Problem, die erheblichen Gebietserwerbungen durch eine Festung zu sichern. Aufgrund seiner exponierten Lage wurde ein 70 m steil zur Weichsel abfallender Hügel etwa 1 km nördlich des alten Graudener Schloßberges durch Friedrich II. von Preußen als Platz für den Neubau einer Festung ausgewählt. Der Charakter eines Neubaues erlaubte es, eine besonders starke Festung zu bauen, die auch noch Jahrzehnte später eine bedeutende Rolle spielte und uneinnehmbar blieb. Der Festungsbau begann 1776 nach dem System des französischen Festungsbaumeisters Vauban (mit trockenen Gräben und ausgedehnten Minenanlagen). Nach zehn Jahren war der Bau fertiggestellt, ergänzt um ein drei Jahre später fertiggestelltes südliches Hornwerk. Die Festung war parallel zur Weichsel etwa 500 m lang und 200 m breit. Der Bau kostete

insgesamt etwa 2,5 Millionen Taler. Im ersten Jahr der Bauzeit befanden sich unter den Arbeitern allein 500 Maurer, die sogar aus Thüringen und dem entfernten Holland angeworben wurden. Über den Ablauf der Baumaßnahme sind im ehemaligen Königsberger Staatsarchiv (jetzt im Geheimen Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz, Berlin) zahlreiche Akten erhalten geblieben, die über den Kostenaufwand und die Probleme des Festungsbaues im 18. Jahrhundert wertvolle Informationen liefern.³

Der Festungsbau wurde geleitet von dem aus der Schweiz stammenden Ingenieur-Offizier Paul von Gontzenbach (1722-1799), von dessen Hand die ersten gezeichneten Pläne der Festung Graudenz in der Kartenabteilung der Deutschen Staatsbibliothek, Berlin, erhalten geblieben sind.⁴

Im Sommerhalbjahr (April bis Oktober) waren auf der Festungsbaustelle in der Regel 6.000 Mann beschäftigt, im Herbst noch 3.000 und in den Wintermonaten blieb eine Belegschaft von 300 Mann erhalten. Die Arbeiter wohnten in Baracken und in Zelten, einige ließen ihre Familien nachkommen und wurden nach Beendigung der Festungsarbeiten in Graudenz sesshaft – in einem Stadtteil, der den Namen „Colonie“ erhielt. Der Festungsbau führte zu einer deutlichen Belebung der Wirtschaft in Graudenz und den umliegenden Orten.

Für den Landesherrn waren nicht nur Befestigungsanlagen, sondern auch Brücken von hervorragender strategischer Bedeutung. Wir müssen uns heute in Erinnerung rufen, daß es auf einer Flußlänge von ca. 400 km zwischen Warschau und der Ostsee keine steinernen Brücken über die Weichsel gab, sondern – wegen der erheblichen Breite des Flusses – nur Schiffsbrücken, und zwar in Warschau, Zakroczyń, Płock, Thorn und Graudenz, die bei Gefahr zu zerstören den Verteidigern nicht schwerfiel, die aber neu zu errichten innerhalb militärischer Auseinandersetzungen unmöglich war. Dies gilt für die Zeit um 1806/1807 für die Franzosen und ihre Verbündeten in besonderem Maße, denn sie verfügten über geringe Materialien zum Brückenbau (Boote, Holz), und dieses Material reichte bestenfalls für einen kleinen Teil der Strombreite aus. Zusätzliche Boote oder Baumaterialien zu requirieren war zunächst aussichtslos. Hinzu kam im Winter 1806/1807 der

besonderes starke Eisgang auf der Weichsel, der die Errichtung von Brücken über Monate hinaus erheblich erschwerte. So bildete der Weichselstrom eine natürliche Barriere, die nur unter großen Schwierigkeiten zu überwinden war. Somit war es möglich, von der auf dem Steilufer gelegenen Festung Graudenz aus den gesamten Flußverkehr zu kontrollieren.

Im Rahmen der militärischen Auseinandersetzungen Napoleons gegen Preußen und Rußland war die Festung in den Jahren 1806/1807 gewissermaßen in einen Vier-Fronten-Krieg verwickelt:

1. an der flachabfallenden Landseite nach Osten zu;
2. am Steilufer zur Weichsel hin nach Westen, das vom gegenüberliegenden Ufer beschossen wurde;
3. am Ufersaum mit dem Sandbänken im Fluß, von denen aus feindliche Proviantsschiffe, die im Schutz der Dunkelheit vorbeizufahren versuchten und die die Belagerer von Danzig versorgen sollten, angegriffen, zerstört und gelegentlich gekapert wurden.
4. Unter den rund 5.700 Mannschaften innerhalb der Festung Graudenz bestand etwa die Hälfte aus Polen, die erst seit 35 Jahren preußische Untertanen waren und daher in der Mehrzahl eher den Zielen der polnischen Insurgenten jenseits der Festungsmauern als dem preußischen König anhängen und in Napoleon ihren Befreier sahen. Ihre Bereitschaft zur Desertion wurde zu einem Risikofaktor für die Belagerten.

Bereits im Jahre 1803 war Guillaume René de l'Homme de Courbiere von König Friedrich Wilhelm III. zum Gouverneur der Festung Graudenz ernannt. Courbiere wurde 1733 in Maastricht/Holland geboren und entstammte einer Hugenottenfamilie. Im Siebenjährigen Krieg diente Courbiere als Ingenieur-Kapitän in preussischen Diensten und wurde bereits mit 25 Jahren zum Major befördert. Nach 1763 war er Kommandant der Stadt und Festung Emden und führte als Generalleutnant später die preußischen Gardes gegen das republikanische Frankreich.

Im November 1806 bestand die Besatzung der Festung Graudenz aus 182 Offizieren und 5.709 Mann – eine Zahl, die in den Folgemonaten noch erheblich ansteigen sollte.

Die Schroetter'sche Landesaufnahme im Gebiet von Graudenz

Auf Veranlassung des preußischen Ministers Friedrich Leopold Freiherr von Schroetter (1743–1815) wurde in den Provinzen Ost- und Westpreußen von 1796 bis 1802 auf der Basis modernster kartographisch-astronomischer Methoden eine große Landesvermessung durchgeführt. Das Resultat, die sogenannte „Schroetter-Karte“ in 25 Sektionen, war damals die modernste topographische Karte innerhalb der preußischen Monarchie.⁵ Die Reinzeichnung dieser Karte ist so präzise, daß sämtliche Gewässer, Moore, Hügel und Schluchten sowie außer den Straßen auch sämtliche Feldwege, Köhlerhütten, Furten, Mühlen und Jagdhäuser dargestellt sind. Bei den Dörfern und Siedlungen ist markiert, ob es sich um königliche, geistliche, adlige oder sonstige Dörfer handelt, außerdem sind die jeweils verschiedenen gültigen Ortsnamen und auch die Anzahl der Feuerstellen angegeben. Bei dieser Schroetter-Karte handelt es sich um ein exemplarisches Ereignis, existierte doch keine vergleichbar genaue Karte in irgendeinem anderen der preußischen Territorien.⁶ Die Reinzeichnung der Schroetter-Karte im Maßstab 1 : 50 000 erfolgte zunächst im Königsberger Schloß, dann, als sich der Vermessungsschwerpunkt nach Westpreußen verlagerte, in Marienwerder. Der Kupferstich der Karte im Maßstab 1 : 150 000 wurde schließlich in Berlin durch führende Landkartenstecher der Monarchie vorgenommen.

Mit der Besetzung weiter Teile Preußens durch die Truppen Napoleons im Oktober/November 1806 kam diesen topographischen Karten naturgemäß eine besondere militärische Bedeutung zu, waren sie doch die genauesten Karten, die es bisher von den östlichen Teilen der Monarchie gab. So versuchten natürlich französische Besatzungsoffiziere die Reinzeichnungen bzw. die schon fertiggestellten Kupferplatten der einzelnen Sektionen der Schroetter-Karte zu konfiszieren. Die in Berlin erbeuteten kartographischen Unterlagen wurden nach Paris geschickt, um dort vom *Dépôt Général de la Guerre*⁷ aufbereitet und den französischen Militärbehörden zur Verfügung gestellt zu werden. Unter diesen Karten befand sich auch die erste, noch unvollendete Fassung der Sektion XV, auf welcher die Umgebung von Graudenz dargestellt

ist. Allerdings wurde diese Platte – obwohl mit 1806 datiert – erst 1809 fertiggestellt. Es muß daher als unwahrscheinlich angesehen werden, daß gerade diese Sektion den wenige Wochen nach der Karten-Konfiszierung in Berlin und dem Kartentransport nach Paris vor Graudenz anrückenden Belagerungstruppen bereits vorgelegen hat. Somit ist auch so gut wie ausgeschlossen, daß die Hessen-Darmstädtischen Truppen bei ihren Vermessungen des Festungsgeländes von Graudenz auf die Schroetter-Karte zurückgreifen konnten.

Damit sind die überaus detaillierten hessischen Vermessungsergebnisse von Graudenz, wie sie noch heute in Darmstadt vorhanden sind, als Primärarbeiten anzusehen, die – fast gleichzeitig mit den preußischen Vermessungen entstanden – somit eine seltene Vermessungs-Duplizität darstellen.

Dem Minister von Schroetter gelang es, kurze Zeit nach dem Tilsiter Frieden (1807) die nach Paris verbrachten Reinzeichnungen und unvollendeten Kupferplatten nach Berlin zurückzuholen, um sie dort fertigstellen zu lassen. Bedingt durch diese abschließenden Arbeiten ist es zu erklären, daß die hessischen Vermessungsergebnisse nicht weiter publiziert wurden, sondern in den Archiven deponiert blieben. Nur ein Blatt⁸ der hessischen Karten der Umgebung der Festung Graudenz wurde in Kupfer gestochen und vermutlich für Lehrzwecke der Militärakademie verwendet.

Blockade und Belagerung der Festung Graudenz 1806/1807

Nach der Niederlage der preußischen Truppen bei Jena und Auerstedt und der Einnahme Berlins durch Napoleon im Oktober 1806 verlagerte sich das Kriegsgeschehen zunehmend in die östlichen Provinzen Preußens; die noch verbliebenen preußischen Truppenteile zogen sich teilweise auf die Festung Graudenz zurück. Hier standen bereits seit Herbst 1806 5.700 Mann Besatzung (6 Bataillone Infanterie, 1 Jägercorps, 1 Mineurcorps, 1 Husarendétachement, 1 Bataillon Artillerie) sowie 150 Kanonen, 35 Haubitzen, 6 Mörser.⁹ Die Unterbringung der Mannschaften war sehr beengt, pro Mann standen im Quartier auf der Festung nur 1,5 qm zur Verfügung. Dagegen waren Proviant und Bewaffnung ausreichend

vorhanden, so allein an Schießpulver 3.900 kg.¹⁰

Auf der Flucht vor den feindlichen Truppen verlegte König Friedrich Wilhelm III. vom 2. bis 15. November 1806 sein Hauptquartier nach Graudenz. Von den Verteidigungsvorbereitungen, die der Gouverneur Courbiere getroffen hatte, zeigte er sich sehr befriedigt. Am 16. November mußte von der Festungsbesatzung die bereits 1798 erbaute und aus 70 Schiffen bestehende Weichsel-Schiffbrücke in Graudenz abgebrochen werden, was freilich ein vordringen feindlicher Truppen bis vor die Stadt nicht verhindern konnte, da diese weiter südlich bei Thorn und Culm bereits Schiffbrücken angelegt hatten.

Nachdem Anfang Dezember die Franzosen bei Thorn bereits die Weichsel überschritten hatten und auf Graudenz vorrückten, wo am 4. Dezember erste Gefechte mit den Preußen stattfanden, zogen sich die preußischen Truppen unter General L'Estocq in Richtung Osterode zurück, so daß die Festung Graudenz mit ihrer freilich zahlenmäßig sehr starken Garnison isoliert dem Feinde gegenüberstand. Ab 12. Dezember 1806 kam es zunächst nur zu gelegentlichen Feindberührungen, während ab Mitte Januar 1807 in zunehmendem Maße die französischen sowie die Rheinbund-Truppen auf Graudenz vorstießen und schließlich die Stadt unterhalb der Festung besetzten. Damit war die Festung zwar noch nicht belagert, jedoch eingeschlossen.

Zu den mit Napoleon verbündeten Rheinbund-Truppen gehörten auch Hessen-Darmstädtische Einheiten, die unter dem Kommando des Generals von Werner standen und am 22. Januar 1807 auf Graudenz vorrückten. Es handelte sich dabei um 6 Musketier-Bataillone des Großherzoglich-Hessisch-Darmstädtischen Infanterie-Regiments Nr.118, welche dem französischen 6.Armeekorps unter Marschall Ney zugeteilt waren. Drei hessische Bataillone blieben in der Stadt, die übrigen nahmen Einquartierung in den Dörfern der Umgebung. Gerade diese hessischen Truppen hatten wegen ihrer mangelhaften Winterausrüstung unter dem strengen Frost des Winters 1806/1807 sehr zu leiden.

Man muß sich heute in Erinnerung rufen, daß sämtliche preußischen Festungen zwischen Weser und Oder den feindlichen Truppen Frankreichs und seiner Verbündeten in die Hände gefallen wa-

ren – zunächst hielten sich östlich der Oder nur noch Kolberg, Danzig und Graudenz, von denen nur letztere als einzige Festung Preußens unbesiegt blieb.

Kommandeur der französischen Truppen in der Stadt Graudenz war General Rouyer, der sein Hauptquartier im nahe gelegenen Gut Belchau/Bialakowo, gelegen auf einer Anhöhe jenseits der Ossa etwa 7 km nordöstlich von Graudenz, einrichtete. Dieses Gut hatte in den vergangenen Jahren den preußischen Königen häufig als Hauptquartier während der Manöver gedient.

Die für beide Seiten verlustreiche und unentschiedene Schlacht bei Preußisch-Eylau am 7./8. Februar 1807 brachte Napoleon eine weitgehende Beherrschung des mittleren und unteren Weichselraumes sowie Ostpreußens ein – allerdings standen noch die Festungen Danzig und Graudenz.

Seit April 1807 schoben die Belagerer von Graudenz, unter ihnen die Hessen, ihre Stellungen immer näher an die Festung heran und besetzten alle umliegenden Dörfer, deren Bevölkerung sich mitsamt beweglicher Habe und dem Vieh in die Festung flüchtete. Jetzt befanden sich dort – die Garnison und die Flüchtlinge zusammengerechnet – fast 10.000 Menschen, so daß erhebliche Versorgungsprobleme entstanden und Krankheiten sich auszubreiten begannen.

Im Mai 1807 begann die Beschießung der Festung. Der Bürgermeister der von den Franzosen unter dem Kommando des Generals Victor besetzten Stadt Graudenz bat den Festungskommandanten Courbiere, die Stadt bei der Erwiderng des Belagerungsfeuers zu schonen. Nachdem auch der französische Stadtkommandant versichert hatte, daß er von der Stadtseite aus keine Beschießung der Festung vornehmen würde, konzentrierten sich das Bombardement sowie die Ausfallgefechte auf die östliche Seite zum Dorfe Neudorf (Nw. Wieś) hin. Der Feind führte nunmehr die Sturmgräben bis auf 450 Schritte an die äußeren Festungswerke heran. In dieser Zeit einer engen Umklammerung der Festung dürften auch die hessischen Vermessungsarbeiten ihren Höhepunkt erreicht haben, sind doch die fertigen Reinzeichnungen mit „Juni 1807“ datiert.

Auch auf dem Verhandlungswege versuchte Napoleon eine Ü-

bergabe der Festung zu erreichen. Mehrmals trafen sich seine Abgesandten mit dem Festungsgouverneur Courbiere, ohne jedoch eine Übergabe zu erreichen.¹¹ Solange Napoleon die Festungen in Graudenz und Danzig nicht besaß, war ihm die Weichsellinie, die er für Truppen- und Lebensmitteltransporte zur Fortsetzung seines Krieges gegen Rußland brauchte, nicht sicher. Als strategisch wie verkehrsgeographisch wichtiger Platz wurde in der Zwischenzeit die Stadt Thorn von Napoleon zu einer starken Festung ausgebaut.

Nachdem am 27. Mai 1807 die Festung Danzig durch Mangel an Munition und Lebensmitteln kapitulieren mußte, konzentrierte sich die Militärmacht Napoleons auf die einzige noch verbliebene preußische Festung: Graudenz. Ende Mai kamen noch zwei Bataillone aus dem Herzogtum Berg sowie zwei Bataillone würzburgische Truppen hinzu, so daß insgesamt 12 Bataillone die Festung Graudenz belagerten, darunter 5 Bataillone Hessen und 3 Bataillone polnischer Truppen. Unter diesen auf nunmehr 7.000 Mann verstärkten Belagerungstruppen befanden sich allein fünf französische Generale, darunter aus Kommandeur der General Victor.¹² Die schwere Belagerungsartillerie war aus Danzig abgezogen worden und nunmehr auf die Festung Graudenz gerichtet.

Durch diese Verstärkung war es den Belagerern gelungen, sich mit Gräben und Minen von Norden und Westen her immer näher an die Festung heranzuarbeiten, bis sie schließlich nur noch rund 400 Meter entfernt waren. In dieser zunehmend bedrohlichen Situation traf schließlich am 30. Juni 1807 über einen preußischen Kurier die Nachricht vom Waffenstillstand ein. Im Rahmen des darauf folgenden Friedensvertrages von Tilsit (9. Juli 1807) wurde vereinbart, daß die Festung Graudenz bei Preußen verbleibt.¹³ Freilich wurde wegen des zunächst noch unklaren Grenzverlaufs zwischen dem preußischen Territorium und dem Gebiet des neugegründeten Herzogtums Warschau im Bereich der Festung noch für einige Monate der Verteidigungszustand beibehalten.

Innerhalb der gesamten Blockade- und Belagerungszeit, die 313 Tage gedauert hatte, waren folgende Abgänge aus der Festungsbesatzung zu verzeichnen: 827 Deserteure, 791 Entlassene, 735 Gestorbene, 88 Gefangene, 53 Vermißte, 23 Gefallene, 20 zu

Festungshaft Verurteilte, 5 zu Offizieren Beförderte, 2 wegen Desertion Erschossene und ein wegen Mordes Gerädertes. Die große Zahl Entlassener betraf vornehmlich Angehörige polnischer Nationalität, die man innerhalb der Festung nicht gegen ihren Willen als Soldaten halten wollte.¹⁴

In der Zeit vom 22. Januar bis 20. August 1807 hatten die Bürger der Stadt Graudenz zur Versorgung von zwölf feindlichen Generalen und etwa 4.000 Mann Besatzung erhebliche Kriegskontributionen und Einquartierungslasten zu tragen gehabt. Diese wurden von einer eigens eingesetzten städtischen Kommission im Jahre 1809 mit einer Höhe von 140.508 Talern ermittelt.¹⁵

Die Standhaftigkeit des Kommandanten Courbiere hatte dazu geführt, daß Graudenz als einzige preußische Festung von den feindlichen Truppen nicht eingenommen werden konnte. Friedrich Wilhelm III. ernannte deshalb Courbiere mit einem in Memel am 21. Juli 1807 (also wenige Tage nach Abschluß des Tilsiter Friedensvertrages) ausgestelltten Patent zum Feldmarschall und am Jahresende 1807 zum Gouverneur der Provinz Westpreußen. Courbiere starb 1811 im Alter von 78 Jahren.

Zur Erinnerung an die Verteidigung der Festung im Jahre 1807 und an die Verdienste des preußischen Generals und Festungsgouverneurs de Courbiere erhielt die Festung Graudenz am 14. Dezember 1893 durch Königliche Kabinettsordre den Namen "Feste Courbiere" und bildete einen von der Stadt Graudenz administrativ vollständig getrennten Amtsbezirk im Landkreis Graudenz. Im Jahre 1910 hatte die Feste Courbiere 2.588 Einwohner, darunter 2.234 Militärpersonen als Garnison.¹⁶

Zur Vermessungstätigkeit hessischer Militärgeographen bei Graudenz

Für die Belagerer war es ein erhebliches Problem, sich auch nur ein annäherndes Bild von den Details der Festung zu verschaffen, die erst vor 20 Jahren fertiggestellt war und deren Pläne man nicht kannte. Dazu kam, daß die wichtigsten in Berlin lagernden Archivalien bereits im Oktober 1806 vor den herannahenden französischen Truppen per Schiff in Sicherheit gebracht worden waren.¹⁷ Somit blieb den Belagerern nichts anderes übrig, als vor

Ort die notwendigen Erkundigungen einzuziehen.

Zu dem heute in Darmstadt befindlichen Konvolut gehört auch ein „Mémoire“ des hessischen Majors Bechthold über die Festung Graudenz vom 20. Juni 1807. Dieses Dokument ist sowohl für die damalige militärische Erkundungstätigkeit als auch für die Vorbereitung der Belagerung eine bemerkenswerte Quelle. Der Bericht (in französischer Sprache) nennt keinen Adressaten, doch ist das zugehörige Begleitschreiben des hessischen Generals von Werner ebenfalls erhalten, welches auf das beiliegende „Mémoire“ verweist und an eine „Königliche Hoheit“, wohl den Großherzog von Hessen-Darmstadt, gerichtet ist. Der Autor des Mémoire, Major Bechthold, hat zahlreiche Details nach Angaben mehrerer aus der Festung desertierter Mineure und Artilleristen niedergeschrieben. Im einzelnen teilt er folgende Ermittlungen mit:

„- Die Festung bildet die Hälfte eines Achtecks und ist auf einem Halbkreis gebaut, dessen Durchmesser eine Länge von 600 Schritten hat.

- Es existieren dort drei Bastionen und zwei Halb-Bastionen. Die Bastionen sind detachiert. Sie haben Orillons und vertiefte Flanken, letztere sind mit dem Festungsgürtel durch eine Mauer verbunden, die 40 Fuß lang und 10 Fuß dick ist.

- Die Entfernung der Flanken zur flankierten Ecke und damit zur Verteidigungslinie beträgt 120 Toises (Klafter von 6 Schuh Länge, also je ca. 2 Meter, insgesamt also 240 Meter).

- Vor den Flanken befindet sich ein Wassergraben von 6 Fuß Breite. Am Fuß der Escarpe ist eine Lünette, 6 Fuß breit und 4 Fuß tief, in welcher sich ebenfalls Wasser befindet.

- Die Kurtinen sind gebrochen. Vor jeder von ihnen gibt es einem Ravelin, dessen Kehle mit einer Schanze versehen ist.

- In der Festung gibt es nur eine einzige Kontregarde, die sich vor der Mitte der Halb-Bastion wechselabwärts befindet.

- Bei jedem der Waffenplätze, die auf den gedeckten Weg führen, befindet sich eine gemauerte, mit Schießscharten versehene Lünette.

- Vor der Lünette gibt es einen Graben von 6 Fuß Tiefe und 12 Fuß Breite, in der Mitte versehen mit einem Palisadenzaun, hinter welchem sich Wolfsfallen befinden.

- Das Gelände zwischen letzteren ist übersät mit Fuß angeln.

- Die Gräben sind trocken mit Ausnahme derjenigen vor den Flanken oder zu Füßen der Eskarpe. Es gibt weder Koffer, noch Kaponnieren, noch

Tenailles à fausse-braye. Die Eskarpe sowie die Kontreskarpe sind bedeckt mit Ziegelmauerwerk.

- Es gibt eine Galerie d'enveloppe über die gesamte Länge der Kontreskarpe vom Corps-de-place aus unterhalb des gedeckten Weges, und alle Saillants der neuen Gänge sind verbunden mit dem Hauptgang. Es gibt außerdem mehrere Horchgänge der Art, daß es scheint, als ob es ein vollständiges System von Gegenminen gäbe.

- Der Hauptgang und die Nebenstollen sind gemauert, die Sprengkammern sind nur teilweise ausgemauert.

- Um die Festung herum gibt es keinerlei Felsen, man findet dort nur Sand und Lehm.

- Zur Stadtseite hin, vor der Halb-Bastion wechselaufwärts, befindet sich ein vorgeschobenes Werk, welches eine quadratische Form oder die Form einer Redoute hat, deren Seiten 16 Toisen (Klafter) Länge haben. Zur Stadt hin hat das Werk zwei Facen, zwei Flanken und eine Kurtine, weshalb man diese Redoute als Hornwerk bezeichnen könnte, wenn ihre Seiten nicht ein rechtwinkliges Dreieck mit den der Redoute zugeführten Seiten bilden würden.

- Durch diese Art der Bauweise der Seiten kann man nicht zur Verteidigung der Flanken zielen, aber man kann gut den Brückenübergang verteidigen.

- In den Saillants der Kontrescarpe dieser Redoute befinden sich Brustwehrscharten. Die Verbindung von der Festung zur Redoute wird durch eine Art von Kaponniere oder durch einen unterirdischen Gang auf der Weichselseite gewährleistet, der in den gedeckten Gang vor der Lünette mündet, welche sich vor der oben genannten Halb-Bastion befindet, und die über zwei Retours verfügt.

- Die Flanken der detachierten Bastionen sind kasemattiert. Unter jeder von ihnen hat man fünf Schießscharten angebracht, aber zwei davon aufgegeben. Die Flanken der Redoute sind ebenfalls kasemattiert. Es gibt in jeder dieser Kasematten eine Zweierbatterie von Dreipfündern.

- Die Kurtinen, genauer gesagt, die ganze Festung besitzt Kasematten in zwei übereinanderliegenden Etagen für die Unterbringung der Garnison. Die Fensterläden der Kasematten führen auf den Innenhof der Festung.

- Die Geschütz batterien feuern über die Bank. Keine der Schießscharten verfügt über eine Brustwehr.“

Die im Mémoire enthaltenen Angaben – ergänzt um die Auswertung der aus der Ferne sichtbaren baulichen Einzelheiten – dienten Bechthold als Unterlage für die Anfertigung eines Festungsplanes, der von Lyncker gezeichnet wurde, welcher seinerseits noch mehrere Personen befragte, die das Innere der Festung aus der Vorkriegszeit kannten.

Sehen wir diese recht präzisen Informationen über bauliche Einzelheiten der Festung einerseits, dann die mit fortschreitender Belagerungsdauer ständig weiter vorgeschobenen feindlichen Posten andererseits, zum dritten schließlich die Seuchengefahr im Inneren der Festung sowohl bei Militärs als auch bei Zivilpersonen, so scheint es wenig wahrscheinlich, daß sich die Festung noch lange hätte halten können. Diese Überlegungen müssen jedoch Spekulation bleiben, denn zum Glück fand die Belagerung mit dem Abschluß des Waffenstillstandes ein Ende – die Festung hatte nicht kapituliert.

Zu den Vermessungsergebnissen der hessischen Militärgeographen ist anzunehmen, daß man sich während der Belagerung vorerst mit den Kartenskizzen Lynckers begnügte, da sowohl Zeit als auch Ruhe für die Reinzeichnung fehlten. Eine Reinzeichnung der „im Winter 1807“ aufgenommenen Karte, die vermutlich erst im Frühjahr 1807 entstanden war sowie der Plan der Festung dienten – wie im Begleitschreiben des Generals von Werner ausgeführt – als wichtige Information für die Königliche Hoheit.

Weitere Reinzeichnungen der vor Graudenz erfolgten hessischen Vermessungen entstanden erst mehrere Monate nach dem in Erfüllung des Tilsiter Vertrages erfolgten Truppenabzug. Diese Karten sind mit „12. November 1807“ bzw. „1808“ datiert und dann wohl zum Zwecke der Archivierung angefertigt worden. Im Vergleich zur ersten Lynckerschen Karte enthalten sie keine zusätzlich bedeutsamen Informationen. Die im Jahre 1808 nach Lynckers Vorlage vom Großherzoglich Hessischen Forstmeister Bechstadt gezeichnete Karte diente schließlich dem Darmstädter Hofkupferstecher C. Felsing als Unterlage für seinen Kupferstich „Carte der Gegend, Blokade und Belagerung der Festung Graudenz“ (in Anmerkung 1 als Nr. 5 beschrieben).

Seiner „Topographischen Carte der Gegend Graudenz“ vom Winter/Frühjahr 1807 hat Lyncker auf vier engbeschriebenen Seiten ausführliche „Erörterungen“ (= Kommentare) beigefügt, die einerseits die Kartenlegende, andererseits in insgesamt 20 Abschnitten wichtige Angaben zur Stadt Graudenz, zur Bebauung und Feuerstellenzahl der einzelnen Orte und zum Gelände enthalten. Diese „Erörterungen“ bezeugen Lynckers präzise Kenntnis der Um-

gebung der Festung. So erwähnte er, daß die Vorstadt Fiewo von holländischen Colonisten bewohnt wird, daß feindliche Jäger aus der Festung gelegentlich in die Vorstadt Fiewo herunterkommen, daß die Weichsel-Insel mehrmals nachts von feindlichen Preußen besetzt wurde, um die Strandbatterien der Festung über sich nähernde Schiffe zu informieren, daß die Belagerer in den hinter dem Damm am anderen Weichselufer gelegenen Batterien die Festungsgeschütze als überlegen empfanden.

Am Schluß erwähnt Lyncker die Befragungen preußischer Deserteure und anderer Personen durch General Lazofsky und Major Bechthold, deren Aussagen wertvolle Informationen zur Anfertigung des Kartematerials lieferten.

Wir lernen hier den jungen Offizier Ludwig Lyncker als talentierten Kartographen kennen. Er wurde 1780 geboren und erhielt in Darmstadt durch den Kartographen Johann Heinrich Haas Unterricht in Mathematik, Zeichnen und Landmessen. Mit seinem Lehrer unternahm Lyncker zahlreiche Reisen durch Hessen, die der Vorbereitung der Topographischen Karte von Hessen-Darmstadt dienten. Später wurde Lyncker in das Hessische Ingenieur-Corps aufgenommen und arbeitete zeitweilig bei dem berühmten Astronomen Freiherr von Zach auf der Sternwarte Seeburg bei Gotha in Thüringen, wo er sich in Astronomie und Basismessungen qualifizierte. In den Jahren 1806/1807 nahm Lyncker als Second-Lieutenant im hessischen Truppenkontingent auf der Seite Frankreichs am Feldzug gegen Preußen und Rußland und an der Belagerung von Graudenz teil. Im Jahre 1811 gab er ein Lehrbuch der Landvermessung¹⁸ heraus, hielt militärwissenschaftliche Vorlesungen und leitete ab 1823 die topographische Landesaufnahme des Großherzogtums Hessen. 1835 wurde er in den erblichen Adelstand erhoben und 1840 zum Generalmajor befördert. Lyncker starb 1844 in Homburg vor der Höhe.

Preußische und hessische Vermessungsergebnisse im Vergleich

Auf den ersten Blick erscheint die Lyncker-Karte wegen ihrer feineren Zeichnung klarer als die von Schroetter. Letztere bietet in der Tat ein unruhiges Kartenbild, da neben den zahlreichen Far-

babstufungen für verschiedene Bodennutzung (Nadel- oder Laubwald, Torfbruch oder Moor, Weide oder Ackerland) den deutschen Ortsnamen auch die polnische Schreibweise hinzugefügt ist. Zusätzlich sind die Zugehörigkeit kleinerer Wohnplätze zu größeren Orten sowie die grundherrlichen Verhältnisse und schließlich die Anzahl der Feuerstellen bei jedem Ort genannt.

Diese kameralistisch und administrativ relevanten Kartendaten fehlen auf der rein militärisch motivierten Karte von Lyncker, dafür sind dort selbst die kleinsten Hügel markiert und sämtliche Fleschen und Parallelen (kleinere Befestigungsstände und Schützengräben) sowie bei Tarpen/Tarpno mit der Bezeichnung „Kanone“ sogar eine einzelne Geschützstellung eingezeichnet.

Angesichts der Tatsache des militärischen Bündnisses der Belagerer aus Frankreich, den Staates des Rheinbundes und Polen muß es verwundern, daß die hessischen Vermessungsoffiziere nicht auch die polnischen Ortsnamen auf der Karte eingezeichnet haben, zumal die polnischen Insurgenten am Krieg gegen Preußen und Rußland maßgeblich beteiligt waren und sich mit Napoleons Hilfe einen wiedererstehenden polnischen Staat erhofften.

Die Angabe der administrativen Zugehörigkeit der Siedlungen schien den Belagerern entbehrlich zu sein, denn bereits bei Beginn der Blockade schien es möglich, daß nach einem Sieg über Preußen eine andere Administration in Ost- und Westpreußen einzurichten war - die Diskussion um eine Ausdehnung Rußlands bis an die Weichsel oder eine Neugründung Polens beschäftigte damals die europäische Diplomatie in erheblichem Maße.

Auf der Lyncker-Karte sind zur militärischen Orientierung auch die Stellungen der Belagerer als Ring um die Festung eingezeichnet: im Norden der Festung (bei Parsken/Parsk) 2 Bataillons aus dem Großherzogtum Berg, daneben 2 Bataillons Würzburger, im Westen (hinter Neudorf/Nw. Wieś) 2 Bataillons Polen, schließlich bei Klein-Tarpen (Mf. Tarpno) 2 Bataillons Hessen-Darmstädter Truppen.

Die von Lyncker in seinem Kommentar zur Karte präzise aufgezählten Feuerstellen (womit die Anzahl der bewohnten Häuser gemeint ist) liegen in den einzelnen Orten um Graudenz meist 10-20 % unter den auf der Schroetter-Karte genannten Zahlen. Hier

in ist eine deutliche Verminderung der Einwohnerzahl zu sehen, die wohl auf die Kriegereignisse zurückging - ein bedeutender Teil der städtischen sowie der Landbevölkerung dürfte in ruhigere Teile Ostpreußens geflohen sein.

Das Festungsgelände selbst ist bei Schroetter nur in Umrissen dargestellt, da hierfür - im Gegensatz zur allgemeinen Veröffentlichung der Karte - auf preußischer Seite naturgemäß eine gewisse Geheimhaltung praktiziert wurde. Dagegen mußte den Kartographen der Belagerer daran gelegen sein, durch eigene Erkundungen, besonders aber durch Befragung von Ortskundigen und Überläufern möglichst genaue Angaben zur Bausubstanz innerhalb der Festung zu erhalten und in die Karte einzuzeichnen.

Sowohl das preußische als auch das hessische Aufnahmeteam bestand aus hochqualifizierten Vermessungsfachleuten. Wenn auch die Schroetter-Karte aus ihrer kameralistischen Zielsetzung heraus präzisere Angaben zu besonderen lokalen Gegebenheiten enthält, kann man doch beide Ergebnisse - hier die zivile Landesaufnahme, dort die militärisch bedingte Vermessung des Festungsgeländes - als von durchaus ebenbürtiger Qualität bezeichnen.

ANMERKUNGEN

[Zum Aufsatz gehören die Abbildungen No.20-26].

1. Die Zeichnungen des hessischen Generalstabsoffiziers Lyncker befinden sich in der Kartensammlung der Hessischen Landes- und Wochschulbibliothek, Darmstadt (Sign. Mapped 169/1-7). Dem Leiter der Kartensammlung, Herrn Haass, bin ich für seine wohlwollende Unterstützung meiner Studie zu Dank verpflichtet. Das dort vorhandene Konvolut besteht im einzelnen aus folgenden Blättern:

1: „Topographische Carte der Gegend Graudenz. Unter Mitwirkung der Lieutenants Beck, Schulz und Bechstadt im Winter 1807 aufgenommen von Lyncker, Lieut. im Generalstaabe“. Mehrfarbige Handzeichnung, 491x398 mm. Maßstab: 5000 Schritte = 156 mm.

2: „Graudenz.“ (= Plan der Festung). Mehrfarbige Handzeichnung, ohne Signatur und Legende, 447x255 mm.

3: „Die Belagerung von Graudenz in der Epoche des dazwischen gekommenen Waffenstillstands mit Rußland und Preußen. Anclam, den 12ten November 1807. Lyncker, Second. Lieutenant im

Generalstaabe.“ (Dargestellt ist die nähere Umgebung der Festung Graudenz.) Mehrfarbige Handzeichnung, 380 x 220 mm.

4: „Karte der Gegend, Blokade und Belagerung fer Festung Graudenz. Nach der Lynckerischen Karte veriungt und Gezeichnet von Bech-

statt, Großherzoglich Hessischem Forstmeister 1808." Mehrfarbige Handzeichnung, 340 x 222 mm.

5: (Kupferstichfassung zu Nr. 4:) „Carte der Gegend, Blokade und Belagerung der Festung Graudenz. Aufgenommen, gezeichnet und herausgegeben von Lyncker, Lieutenant im Großherzog. Hessischen Generalsta(a)b. gest. v. C. Felsing H(of) K(upferstecher) z(u) Darmst(adt).“ Kupferstich, 455 x 378 mm, Maßstab: 700 rh. Ruten = 131 mm. (gesonderte Signatur: K 5635c)

Neben diesen Landkarten sind im Konvolut folgende Manuskript-Schriftstücke enthalten:

6: „Erörterungen“ über Signaturen, Feuerstellen und Bauten in und um Graudenz, signiert und datiert „Lyncker, Second Lieutenant im Generalstaab, Im July 1807“, 4 Seiten.

7: „Mémoire sur la forteresse de Graudenz“, signiert und datiert „Bechtold, Major. Graudenz le 20. Juin 1807“, 3 Seiten.

8: Begleitschreiben zu einem Plan der Gegend von Graudenz (=Nr. 1) nebst Festungsplan (=Nr. 2), adressiert an eine Königliche Hoheit (wohl den Großherzog von Hessen-Darmstadt), signiert und datiert „H. von Werner, GLt. Graudenz 19. Junius 1807“, 1 Seite. Darin hebt er die Erkundungen des Majors Bechtold über die Festung sowie die kartographischen Leistungen von Lyncker, Beck, Schulz und Bechtold hervor und empfiehlt diese Offiziere „als der Allerhöchsten Gnade in jeder Hinsicht würdige Officiers“.

Der unter Nr. 5 aufgeführte Kupferstich diente vermutlich auch in den Folgejahren der hessischen Offiziersausbildung als Unterrichtsmaterial. So befindet sich eine sehr präzise, handgezeichnete Kopie dieser Karte mit dem Titel „Plan der Gegend Blokade und Belagerung der Festung Graudenz“, signiert und datiert „gezeichnet von W. v. Reinhart, Cadett im Kur Hessischen Cadetteninstitut. 1823“ (farbige Handzeichnung, 461x379 mm) in der Nordost-Bibliothek Lüneburg (Signatur WP C-1,34). Vermutlich handelt es sich bei diesem Blatt um eine Examensarbeit. Die auf der Kupferstich-Vorlage oben rechts enthaltenen ausführlichen Erläuterungen wurden in der Arbeit des Cadetten freilich weggelassen und durch eine kalligraphische Kartusche ersetzt.

2. Die vom preußischen Minister Friedrich Leopold Freiherr v. Schroetter intuierte und in den Jahren 1796–1802 in Ost- und Westpreußen durchgeführte Landesvermessung wurde 1810 unter dem Titel „Karte von Ost-Preußen nebst Preußisch Litthauen und West-Preußen nebst dem Netz-District“ als Kupferstich in 25 Sektionen (Maßstab 1 : 150 000) publiziert.

Die Reinzeichnung (Maßstab 1 : 50 000) dieser sog. Schroetter-Karte befindet sich in der Kartenabteilung der Deutschen Staatsbibliothek, Berlin, (Signatur N 1020), deren Leiter, Herrn Egon Klemp, ich an dieser Stelle für seine Hilfestellung vielmals danken möchte.

3. Eine ausführliche Darstellung dazu liefert Günther Meinhardt: *Zur Baugeschichte der Festung Graudenz*. In: „Beiträge zur Geschichte Westpreußens“ 1/1967, S. 108–118.

4. Deutsche Staatsbibliothek, Berlin, Signatur X 25469-1 bis 4, und X 25470-1 bis 5, und zwar als Konvolute, zu weichen auch Aufrisse und Detailpläne gehören. Weiteres Material über die Festung Graudenz ist vorhanden im Deutschen Zentralarchiv (Historische Abteilung), Merseburg, Kartensammlung, Signatur Graudenz III/5428ff. Hervorzuheben ist hier ein Grundriß mit Darstellung des gegenüberliegenden Weichselufers sowie mit einer Schanze auf einer der Weichselinseln aus dem Jahre 1812 (Signatur Graudenz III/5446).

5. Zum Verlauf der Vermessungsarbeiten siehe ausführlich Eckhard Jäger: *Die Schroettersche Landesaufnahme von Ost- und Westpreußen (1796-1802). Entstehungsgeschichte, Herstellung und Vertrieb der Karte*. In: „Zeitschrift für Ostforschung“ 3/1981. S. 359–389.

6. Eckhard Jäger: *Prussia-Karten 1542–1810. Geschichte der kartographischen Darstellung Ostpreußens vom 16. bis zum 19. Jahrhundert. Entstehung der Karten-Kosten-Vertrieb. Bibliographischer Katalog*. Weißenhorn 1982.

7. Das Dépôt Général de la Guerre in Paris war regierungsamtliches Archiv für Landkarten, Stadt- und Festungspläne und zugleich auch zentrales Vermessungsbureau. Verlag und Verkaufsstelle von Landkarten.

Über die Ausstattung der Generalität der Grande Armée mit erbeutetem bzw. neugeschaffenem Kartenmaterial berichtet ausführlich Henri Berthaut: *Les ingénieurs Géographes militaires 1624–1831. Étude historique*. 2 Bde. Paris 1902, hier besonders Bd. 2. S. 231ff.

8. Es handelt sich hier um das in Anmerkung 1 an fünfter Stelle beschriebene Kartenblatt, gestochen vom Darmstädter Hofkupferstecher C. Felsing.

9. Nordewin v. Diest-Koerber. *Die alte „Veste Graudenz“ - ihre Erbauung und ihre Rolle in den Befreiungskriegen 1806/1816*. In: Die Stadt und der Landkreis Graudenz, hrsg. im Auftrag der Heimatkreise Graudenz Stadt und Graudenz Land von N. v. Diest-Koerber, G. Meißner und H.-J. Schuch. Münster 1976, S. 414–417.

10. Über die Minutionsbevorratung während der Belagerung der Festung Graudenz vergl. Paul Fischer: *Graudenz und Feste Courbiere*. 3. Auflage. Graudenz 1912, S. 21f.

11. Die entsprechenden Briefe sind im Wortlaut abgedruckt bei Paul Fischer: *Die Feste Graudenz 1807 unter Gouverneur de Courbiere. Geschichte der Blockade und Belagerung mit Vorgeschichte von 1806*. Graudenz 1907.

12. Vergl. Diest-Koerber, wie Anm. 9.

13. Der Tilsiter Vertragstext ist als Faksimile abgedruckt bei Eckhard Jäger: *Der Tilsiter Frieden. Vertragstext und Darstellung des historischen Hin-*

tergrundes in der zeitgenössischen Graphik. In: Nordost-Archiv 13-14/1970, S. 13-26.

14. Aufgrund amtlicher Akten erstellt von Paul Fischer: *Die Feste Graudenz 1807* (wie Anm. 11).

15. Über die Einzelheiten der Schadensfeststellung vergl. Hugo Manstein: *Die Tilgung der Kriegsschulden der Stadt Graudenz aus dem Jahre 1807*. Graudenz 1900. (Beilage zum Programm der Städt. Realschule zu Graudenz, Ostern 1900.)

16. Fischer, *Graudenz und Feste Courbiere*. 3. Aufl. Graudenz 1912.

17. Vom preußischen Hofmarschallamt waren die wichtigsten Archivalien, darunter auch Kartenmaterial, bedeutende Kunstschatze und 7 Millionen Thaler baren Geldes bereits eine Woche nach der Niederlage bei Jena und Auerstedt (14. Oktober 1806) mit drei Schiffen über Küstrin und Stettin nach Pillau gebracht und von dort weiter nach Riga und Kopenhagen verschifft worden; vergl. Magnus Friedrich von Bassewitz: *Die Kurmark Brandenburg im Zusammenhang mit den Schicksalen des Gesamtstaates Preußen während der Zeit vom 22. Oktober 1806 bis zum Ende des Jahres 1808*. 3 Bde. Leipzig 1851, hier Bd. 1, S. 363ff.

18. Dieses Lehrbuch erschien als Faksimile-Druck: Ludwig Lyncker, *Anleitung zum Situationszeichnen*, Darmstadt: F.P. Stahl 1811 (unveränderter Nachdruck: Hessische Landes- und Universitätsbibliothek Darmstadt 1981).

N.B. Der vorliegende Text ist die überarbeitete Fassung eines Vortrages, der anlässlich der Jahrestagung 1986 der Deutschen Gesellschaft für Festungsforschung in Gernersheim/Rhein gehalten wurde. Die Referate wurden unter folgendem Titel publiziert: *Festungsforschung als kommunale Aufgabe – Beiträge zum 5. Internationalen Kolloquium zur Festungsforschung, 7.-9. November 1986*. Herausgegeben von Volker Schmidtchen. Wesel 1986, 246 Seiten (Schriftenreihe Festungsforschung der Deutschen Gesellschaft für Festungsforschung, Band 5).

WEITERFÜHRENDE LITERATUR

Bergel, R.: *Oblężenie twierdzy Grudziądzkiej w r. 1807. (Die Belagerung der Festung Graudenz im Jahre 1807)*. Grudziądz 1922.

Biskup, M.: *Rozwój przestrzenny miasta Grudziądza (Die räumliche Entwicklung der Stadt Graudenz)*. In: „Rocznik Grudziądzki” 1960, S. 9-29.

Froelich, X.: *Geschichte des Graudenzen Kreises. Aus Urkunden und archivalischen Quellen dargestellt*. Graudenz 1868.

Herbst, S.: *Twierdze napoleońskie nad Odrą i Wisłą (Napoleonische Festungen an Oder und Weichsel)*. In: *Architectura perennis*. Warszawa 1971 (Studia i materiały do teorii i historii architektury i urbanistyki. 9.).

Keim, A.: *Geschichte des 4. Großherzogl. Hessischen Infanterie-Regiments Nr. 118*. Berlin 1908.

Micke: *Die Festung Graudenz. Eine historische Skizze als Beitrag zur preußischen Armeegeschichte*. Berlin 1877.

Schaumann, Elly: *Zur Napoleonischen Weichselpolitik*. In: *Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins* 74/1938, S. 5-45.

Stankiewicz, J.: *Twierdza grudziądzka (Die Festung Graudenz)*. In: „Rocznik Grudziądzki” 5-6/1970, S. 125-209.

Schulz, F. W.: *Erinnerungen eines Preußischen Soldaten aus der Zeit von 1800-1809, einschließlich der Vertheidigung von Graudenz 1806-1807*. Aus hinterlassenen Papieren des Kurfürstl. Hessischen Kriegsraths F.W. Schulz hrsg. v. Schulz, Premierlieutenant im Hess. Fusilierregiment Nr. 80. In: *Beiheft Nr. 2 zum Militär-Wochenblatt*, 1886, S. 35-81.

Wojciech Trzebiński
Warszawa

Plany twierdz Księstwa Warszawskiego¹ w zbiorach paryskich

W dobie napoleońskiej inżynierowie wojskowi, którzy towarzyszyli oddziałom armii francuskiej walczącym lub stacjonującym na Śląsku, na Pomorzu, w Prusach Wschodnich i na ziemiach zaboru pruskiego, a po traktacie tylżyckim w Księstwie Warszawskim, wykonali i zgromadzili wiele planów sytuacyjnych miast i twierdz oraz projektów fortyfikacji z obszaru dzisiejszej Polski.² Kopie tych dokumentów kartograficznych wraz z raportami o stanie i projektach umocnień przesyłane były do Dépôt général des Fortifications.³ Obecnie znajdują się w Archives du Génie i w Bibliothèque de l'Inspection générale du Génie w Paryżu (w skrócie: Bibliothèque du Génie).

Z obszaru Księstwa Warszawskiego archiwum to posiada kilkanaście planów Torunia, sześć – Serocka, dwa – Częstochowy,⁴ jeden – Warszawy.⁵ Inwentarz archiwalny (article 14: places étrangères) wymienia też 33 jednostki (plany lub raporty) dotyczące Modlina w okresie napoleońskim, ale w 1958 r. zapis ten opatrzony był uwagą o kradzieży materiałów w 1940 r. przez okupantów. Dodać trzeba, że w tymże zespole archiwalnym znajdują się plany Bolesławca, Brzegu, Elbląga, Gdańska i Wisłoujścia (ok. 20 planów), Głogowa, Grudziądz,⁶ Kołobrzegu, Koźła, Kwidzyna, Malborka, Szczecina, Świdnicy, Świnoujścia, Tczewa, Wrocławia (po rozbiórce fortyfikacji).

Bibliothèque du Génie posiada rękopiśmienny atlas wojskowy Księstwa Warszawskiego,⁷ oznaczony sygnaturą 168. Na skórzanej

oprawie tego dzieła, nie mającego karty tytułowej, wytłoczono napis: *Atlas militaire du Duché de Warsovie* [s].⁸ Atlas ma 22 liczbowane karty, w tym 11 tekstu (17 zapisanych stron) i 11 planów. Zawiera: a) wstęp; b) plany sytuacyjne z naniesieniem istniejących lub projektowanych fortyfikacji: Warszawy z Pragą,⁹ Modlina,¹⁰ Serocka,¹¹ Torunia (2 plany),¹² Łęczycy,¹³ Częstochowy,¹⁴ Pułtuska,¹⁵ Ostrołęki;¹⁶ c) plan sytuacyjny Bydgoszczy z legendą zawierającą 58 pozycji;¹⁷ d) plan Poznania i okolicy z pruskim projektem rozbudowy miasta; e) teksty objaśniające znaczenie strategiczne Warszawy, Pragi, Modlina, Serocka, Torunia, Łęczycy i Częstochowy oraz ich istniejące i zamierzone fortyfikacje. Z atlasem współopracowany jest czterostronicowy preliminarz na rok 1812 wydatków na fortyfikacje i budowle wojskowe w Toruniu, Modlinie, Serocku, na Pradze, w Częstochowie i Zamościu, budowle wojskowe w Krakowie i Warszawie, mosty na Wiśle, Bugo-Narwi i Narwi, Szkołę Aplikacyjną Artylerii i Inżynierów, Biuro Topograficzne i nieprzewidziane potrzeby szefostwa inżynierii.

Atlas, dzieło francuskich inżynierów wojskowych,¹⁸ wzorowane zapewne na wielkim atlasie twierdz francuskich opracowanym przez Dépôt général des Fortifications dla pierwszego konsula,¹⁹ miał być przede wszystkim dokumentacją prac fortyfikacyjnych podjętych w Modlinie, Serocku, na Pradze i w Toruniu stosownie do rozkazów wydanych przez Napoleona podczas kampanii 1806 i 1807 r.²⁰ Miał też zawierać plany twierdzy jasnogórskiej i pruskich umocnień Łęczycy oraz rekonesansowe zdjęcia terenowe ważnych strategicznie punktów.²¹ Gdy zaczęto pracować nad projektem ufortyfikowania lewobrzeżnej Warszawy, zapadła decyzja włączenia go także do atlasu.²²

Prace nad atlasem rozpoczęto z końcem 1807 lub początkiem 1808 r. Przygotował go gen. Antoine Etienne Tousard,²³ komendant inżynierii w 3 korpusie Wielkiej Armii stacjonującym w Polsce, od 12 X 1808 r. na tymże stanowisku w Armii Renu.²⁴ Pomagał mu jego podwładny, major (potem pułkownik) Louis Legrand,²⁵ od 9 II 1808 r. dyrektor fortyfikacji w Księstwie Warszawskim.²⁶ Gdy inżynierowie francuscy jesienią 1808 r. opuszczali wraz z 3 korpusem Polskę, zabrali ze sobą nie ukończony atlas do Niemiec. Tu został do niego włączony projekt opasania lewo-

brzeżnej Warszawy bastionowymi fortyfikacjami,²⁷ po czym atlas bez brakującego na razie aktualnego planu Modlina przesłano w 1809 r. do Paryża, do Dépôt de la Guerre, gdzie pośpiesznie gromadzono materiały kartograficzne pomocne do działań w szykującej się wojnie z Austrią.²⁸ Przed wysyłką płk. Legrand opatrzył tekstową część atlasu uwagami marginalnymi, w których informował użytkowników o tym, kiedy zostały napisane poszczególne teksty i czy od tego czasu posunięto odnośne roboty fortyfikacyjne.²⁹ Zapowiedział też dosłanie uaktualnionego planu Modlina,³⁰ co istotnie zostało wykonane.³¹ Później, zapewne po zakończeniu wojny 1809 r. atlas przekazano do Dépôt des Fortifications.³²

W archiwum wojskowym w Vincennes (Archives historiques de l'Armée. Service historique), które odziedziczyło zbiory Dépôt de la Guerre, znalazłem siedem planów miast i twierdz Księstwa Warszawskiego, to jest: Częstochowy, Modlina, Pragi i Warszawy. Sześć z nich wymieniam w aneksie.³³ Siódmym jest plan twierdzy częstochowskiej jeszcze bez projektu jej modernizacji (sygn. 37/1486), załączony do raportu przesłanego Napoleonowi przy piśmie z 14 XII 1806 r. (sygn. 36/1486).

Czwartą instytucją, która posiada materiały będące przedmiotem niniejszego referatu jest biblioteka ministerstwa obrony narodowej w Paryżu (Bibliothèque du Ministère de la Défense Nationale). Posiada ona dwa plany Zamościa z ok. 1810 i z 1811 r. (oznaczone wspólną sygnaturą L.III.623), po jednym planie Częstochowy (sygn. L.III.170) i Łęczycy (sygn. L.III.328)³⁴ oraz zestaw planów Modlina, Serocka, Warszawy i Torunia na jednym arkuszu (mdz; 64 x 41 cm) zatytuowanym: *Places de la Vistule et de la Narew en 1807* (sygn. L.III.590).³⁵

Kończę postulatami szczegółowego skatalogowania planów pokazanych w referacie, w poniższym aneksie nie opisanych.

PRZYPISY

1 Referat oparty na wynikach przeprowadzonej w zbiorach paryskich w 1958 r. wstępnej kwerendy źródeł kartograficznych do historii budowy miast polskich

2. Referat obejmuje też okres od wkroczenia wojsk francuskich na ziemię II i III zaboru pruskiego do traktatu tylżyckiego.

3. B. Druenne, *Les archives du Génie*, „Revue du Génie militaire”, Novembre-December 1952, s. 510-511.

4. Zob. aneks, poz. 1, przyp. 1 i 2.

5. Jest to kopia planu Warszawy zamieszczonego w omawianym niżej atlasie wojskowym Księstwa Warszawskiego.

6. Jest to rękopiśmienny, wielobarwny, nie wyskalowany plan Grudziądza z przedmieściami, wykonany bez pomocy instrumentów pomiarowych w 1807 r. podczas oblężenia twierdzy grudziądzkiej (położonej w odległości 2 km od miasta) przez Francuzów. Plan ma tytuł: *Brouillon miasta Grudziądza z przedmieściami w czasie blokady fortycy idealnie zrobiony*. Wykonawcą był Polak podpisany nieczytelnie u dołu arkusza (...tkiewicz). Na planie wrysował on m.in. obwody średniowiecznych murów obronnych miasta i rozebranego zamku, baszty, bramy miejskie, wieżę zamkową oraz na skraju arkusza fragment twierdzy, który opatrzył napisem: *Część małego festunku*; sygnatura planu: Article 14, *Graudenz*, carton I, No 4. Również Polak, nazwiskiem Kobyłański wykonał kilka ze wspomnianych wyżej planów Torunia.

7. Fotografie zawartości atlasu posiada Instytut Historii Architektury i Sztuki Politechniki Warszawskiej. Wiadomości o atlasie: *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques de France*, t. 1, Paris 1911, s. 321; B. Olszewicz, *Sprawozdanie z poszukiwań w zbiorach paryskich*, 7 II 1929, maszynopis w zbiorach Filii Instytutu Historii Nauki, Oświaty i Techniki PAN we Wrocławiu; tenże, *Dawne plany Warszawy*, „Szpargały” 1935, z. 9, s. 38; A. Tomczak, *Katalog planów miasta Łęczycy*, Ilustrowany katalog źródeł kartograficznych do historii budowy miast polskich, z. 7, Warszawa 1962, s. 17; tenże, *Plany Torunia z czasów Księstwa Warszawskiego*, *Zap. Hist.*, t. 38, 1973, z. 3, s. 183.

8. Ta sama pisownia występuje w nazwie Warszawy na jej planie i w tekstach atlasu.

9. Opis planu w aneksie, poz. 7.

10. Opis planu w aneksie, poz. 2.

11. Opis planu w aneksie, poz. 5.

12. Opisy planów: A. Tomczak, *Plany Torunia...*, poz. 1 i 2.

13. Opis planu: A. Tomczak, *Katalog planów m. Łęczycy*, poz. 12.

14. Opis planu w aneksie, poz. 1.

15. Opis planu w aneksie, poz. 4.

16. Opis planu w aneksie, poz. 3.

17. *Plan de la ville commercante Bydgoszcz, appelée en allemand Bromberg, près de la rivière Brda dans l'arrondissement de Notec, avec ses attenances, faubourgs et environs*, w skali 1 : 5 760. Jest to przerys – z francuską wersją tytułu, legendy i podziałki – miedziorytniczego planu pt. *Spezieller Plan der könig. preuss. an der Brahe-Fluss liegenden Handlungs und Haupt-Stadt Bromberg im Netzedistrikte nebst ihrer umliegenden Gegend im Jahre 1800. Mit der*

Busole nach Schritte aufgenommen und gezeichnet durch den Lieutenant von Lindner, rytowanego w Berlinie (egz. w Bibliothèque Nationale w Paryżu, département de cartes et plans, sygn. GE.D.7089).

18. B. Olszewicz w *Polskiej kartografii wojskowej*, Warszawa 1921, s. 70 interpretując wzmiankę w książce J. A. Berthaut (zob. niżej przyp. 27) o wysłaniu do Paryża wielkiego atlasu twierdz Polski („un grand atlas des places de la Pologne”), niewątpliwie tego samego, który obecnie znajduje w Bibliothèque du Génie, przypuszczał, że był on dziełem Biura Topograficznego armii Księstwa Warszawskiego. Olszewicz wówczas nie znał jeszcze tego atlasu (zob. przyp. 6).

19. B. Druenne, *Les archives du Génie*, s. 511.

20. L. Legrand, *Journal historique de la campagne de Prusse et de celle de Pologne – en 1806 et 1807*, rkp. podpisany w Warszawie 15 X 1807 r. s. 133–134: *Le recueil des travaux ordonnés dans ces deux campagnes par Sa Majesté et exécutés par les officiers du Génie, formerait à lui seul un atlas qui ne serait pas sans intérêt* (Archives du Génie, art. 15, section I, par. 13, *Prusse et Pologne*, carton I, No 21).

21. Wstęp do atlasu.

22. Atlas, k. 5v: „– on travaille à ce projet qui sera réuni à cet atlas”. Legrand do N. N., Varsovie 7 III 1808: „Mon Général, Mr le Général Tousard a reçu votre lettre du 22, il aura soins de faire ce que vous desirez au sujet du plan de Varsovie qui sera compris dans l'Atlas” (rkp. w Institut Géographique National w Paryżu, *Correspondance topographique du Dépôt de la Guerre*, carton A 13). Adresatem listu był prawdopodobnie dyrektor tego Dépôt.

23. Wstęp do atlasu pisany był w pocz. 1808 r., tekst *Serock* – pod koniec 1807 r. (noty marginalne Legrand'a na k. 1v i 9v). Na gen. Tousarda, jako przypuszczalnie autora atlasu, wskazał w 1852 r. płk. A. M. Angoyat w nocie na pierwszej karcie atlasu: „D'après une lettre du col. Legrand (carton de Praga) cet atlas serait l'ouvrage du g[énéral] Tousard – il est dit dans cette lettre du 8 sept[embre] 1808 que le g[énéral] s'occupait depuis longtemps d'un atlas des plans du Duché”. Przypuszczalnie to potwierdza list Legrand'a cytowany wyżej w przypisie 21.

24. G. Six, *Dictionnaire des généraux et amiraux de la Revolution et de l'Empire*, Paris 1934, s. 506–507.

25. O udziale Legrand'a w redagowaniu atlasu świadczą m.in. noty pisane jego ręką na wielu kartach tego dzieła.

26. Archives historiques de l'Armée. Service historique. Akta personalne No 2407. Legrand miał cztery imiona. Używał: Louis lub Thadée Louis.

27. Plan Warszawy i tekst *Varsovie* zostały opracowane w 1809 r. (zob. aneks, po. 7, przyp. 1).

28. J. A. Berthaut, *Les ingénieurs géographes militaires 1624–1831*, T. 2, Paris 1902, s. 132, 153.

29. Atlas, k. 1v, 5v, 6v, 7v, 9v, 12v, 15v, 17v. Nie ma noty Legrand'a przy tekście *Varsovie*. Nie było bowiem potrzeby jej umieszczać z uwagi na świeżą datę zarówno tego tekstu, jak i odnośnego planu (zob. przypis 26).

30. Atlas, k. 7: le plan de Modlin n'est pas joint ici; note (tzn. tekst *Modlin*) a été écrite au commencement du 1808, depuis on a rectifié le plan qu'on avait alors et nous en avons une copie qu'on enverra par la suite.

31. Świadczy o tym data na planie Modlina: Novembre 1808.

32. Dépôt de la Guerre i Dépôt des Fortifications dokonały wówczas wzajemnej wymiany wielu materiałów (J. A. Berthaut, *Les ingénieurs...*, t. 2, s. 153).

33. Aneks, poz. 2, przyp. 2 i 3; poz. 6; poz. 7.

34. Opis: A. Tomczak, *Katalog planów m. Łęczycy*, s. 17.

35. Wiadomość: A. Tomczak, *Plany Torunia...*, s. 175.

A N E K S

Opisy wybranych planów

Poz.1

CZĘSTOCHOWA

[1808 r.]¹ Plan du fort Czenstochau et de ses environs avec projets de fortification.

Wykonawca nie znany. Nad tytułem: Corps Imperial du Génie [s]; w lewym górnym rogu: Grande Armee 3me Corps. Podziałka: 300 toises – 68 mm [czyli 30 linii, tj. 1 : 8 640].

Rkp. wlbw.; 90,5 x 51,5 cm.

Plan obejmuje Jasną Górę, Starą i Nową Częstochowę, przedmieście Św. Barbary oraz okolice po Krowodrzę, Grabówkę, Kamień, Ostatni Grosz.

Stare fortyfikacje i budowle Jasnej Góry: warowny czworobok o narysie bastionowym starowłoskim z czterema bastionami i małym rawelinem; w legendzie nazwy bastionów: Lubomirski^a, Morsztyn, Szaniawski^b, Potocki; zrujnowane dzieła obozu warownego; koszary, arsenał, kwatera oficerów, klasztor i kościół, cysterna. Dzieła projektowane: słoniczoło przed starym rawelinem dla osłony bramy fortecy, dwa raweliny, drogi ukryte, podwójna kaponiera, dwie lunety dla obrony płaskowzgórza, dwa place broni.²

Uwidocznione: rzeźba terenu, wody, tereny podmokłe, łąki, drogi, rozplanowanie Starej i Nowej Częstochowy oraz przedmieścia Św. Barbary, zabudowa wsi, kościół Św. Rocha, kaplica Św. Jakuba. Strony świata. Legenda. Objasnienia barw nie ma.

Bibliothèque du Génie w Paryżu, atlas No 168, k. 18. W tymże atlasie (k. 17) tekst z informacją o stanie starych fortyfikacji twierdzy i sposobie, w jaki została ona zdobyta przez Francuzów. Fotografie planu (negatyw) i tekstu (pozytyw) w Instytucie Historii Architektury i Sztuki Politechniki Warszawskiej.

a) W oryginale: Lubomierski

b) W oryginale: Szaniaski

1) Tę datę nosi memoriał kpt. inż. J. Malleta z kosztorysem uwidocznionego na powyższym planie projektu fortyfikacji (Archives du Génie w Paryżu, karton *Czenstochau*, No 1). Na kopiach planu (tamże, No 3) – data 1809 r.

2) Projektowaną przebudowę twierdzy realizowano, lecz nie ukończono. Widać to na planie z lutego 1813 r. pt. *Plan du fort de Czenstochow d'après son etat actuel* (Archives du Génie w Paryżu, karton *Czenstochau*, No 5,

Poz. 2

MODLIN

[1808 r.] Plan de Modlin. Novembre 1808.¹ Wykonawca nie znany. Podziałka: 1000 m – 22,5 cm [ok. 1 : 4000].

Rkp. wlbw.; 112 x 81 cm.

Projekt (w trakcie realizacji) zespołu warownego u ujścia Bugo-Narwi do Wisły obok wsi Modlin:² twierdza o narysie pięciobastionowego półowalu z rawelinami na stoku i dziełem rogowym na prawej flance, oparta na umocnionym brzegu rzeki z szańcami zewnętrznyymi; dwa przedmościa: na lewym brzegu Wisły przed Kazuniem oraz w widłach Wisły i Bugo-Narwi przy Nowym Dworze; oszańcowanie wyspy i most łączący ją z twierdzą; rozplanowanie i zabudowa twierdzy. Literami objaśnionymi w legendzie oznaczono w obrębie twierdzy: plac broni, kwaterę komendanta twierdzy, urząd municypalny, kwaterę komendanta inżynierii, szpital, koszary piechoty, arsenał i kwaterę komendanta artylerii, koszary kawalerii, stajnie, świątynię, koszary piechoty, magazyn furazowy, magazyn prochowy, koszary żandarmerii, oberżę, więzienie, maga-

zyn inżynierii.

Uwidocznione: rzeźba terenu, wody, łąki, drogi, zabudowania wsi Modlina i Kazunia, schemat rozplanowania części m. Nowego Dworu. Objasnienia kolorów nie ma.³ Zob. ryc. 27.

Bibliothèque du Génie w Paryżu, atlas No 168, k. 8. W tymże atlasie (k. 7) tekst objaśniający znaczenie strategiczne twierdzy Modlin i potrzebę ubezpieczenia jej od strony rzeki. Fotografie planu (negatyw) i tekstu (pozytyw) w Instytucie Historii Architektury i Sztuki Politechniki Warszawskiej.

1) Nad tytułem: Grand Duché de Varsovie.

2) Wcześniejszy, szkicowy projekt twierdzy modlińskiej znajduje się na planie w Archives historiques de l'Armée. Service historique w Vincennes, dołączonym do raportu kpt. inż. Delmasa z dn. 4 IV 1807 r. o stanie robót fortyfikacyjnych, sygn. 45/1486.

3) Stan twierdzy modlińskiej w przededniu wojny 1812 r. przedstawia plan pt. *Croquis sur l'avancement des travaux de la place de Modlin a l'epoque du 1er Mai 1812*, w skali 1 : 4 752, znajdujący się w zbiorach Archives historiques de l'Armée. Service historique w Vincennes, sygn. 47/1489. Plan ten opatrzony jest objaśnieniem kolorów, którymi rozrózniono dzieła wykonane, nie ukończone i projektowane oraz wyróżniono budowle murowane i wojskowe.

Poz.3

OSTROŁĘKA

[1807 r.] Plan d'Ostrolenka. Wykonawca nie znany. Podziałka: 300 toises - 11,1 cm [czyli 50 linii, tj. 1 : 5 184]; podziałka przekroju: 8 toises - 15,8 cm [czyli 70 linii, tj. 1 : 99].

Rkp. wlbw; 53,5 x 55 cm.

Plan obejmuje Ostrołękę z najbliższym otoczeniem, rozlewiskami Narwi i dolnym biegiem Omulwi poniżej Drażewa (nie uwidocznionego już na planie) – wg pomiaru „na oko” i krokami.¹

Projekt przekształcenia m. Ostrołęki w twierdzę: pięciobastionowy obwód fortyfikacji z pięcioma lunetami połączonymi wałem, otwarty od strony rzeki; most na Narwi; pięć lunet na przedmościu. Przekrój przez jeden z bastionów. Zarys rzeźby terenu, wyspy i kępy na Narwi, tereny podmokłe, łąki, las, drogi, rozplanowanie Ostrołęki, ratusz, kościół parafialny, klasztor bernardynów.

Legendy nie ma.

Bibliothèque du Génie w Paryżu, atlas No 168, k. 20. Fotografia w Instytucie Historii Architektury i Sztuki Politechniki Warszawskiej. Wiadomość o planie i jego reprodukcja: Z. Niedziałkowska, *Ostrołęka – dzieje miasta*, wyd. 3, Warszawa 1979, s. 145–146 i ryc. 39.

1) J.A. Berthaut, *Les ingénieurs géographes militaires 1624–1831*, Paris 1902, t. 2, il. 57: Levé a vue et à pas des environs d'Ostrolenka, avec les ouvrages projetés en 1807, a une ligne pour 6 toises.

Poz.4

PULTUSK

[1807 r.] Plan de Pultusk. Wykonawca nie znany. Skala mianowana: échelle d'une ligne pour sept toses [1 : 6 048]. Strony świata (graficznie).

Rkp. wlbw.; 60 x 41,5 cm.

Plan obejmuje Pultusk z przedmieściami i najbliższym otoczeniem. Na lewym brzegu Narwi projektowane przedmoście o trójbastionowym narysie z lunetą; na cyplu między ramionami Narwi projektowane dzieła zewnętrzne. Szańce (usypane w 1807 r.)¹ na lewym brzegu Narwi i lewym brzegu jej odnogi opływającej miasto. Rzeźba terenu, błonia, łąki, role, ogrody, trzy mosty, prom, rozplanowanie miasta, fragment jego murów obronnych, ratusz, zamek, kościoły, zabudowa przedmieść, młyny wodne, wiatraki. Legendy nie ma. Zob. ryc. 28.

Bibliothèque du Génie w Paryżu, atlas No 168, k. 19. Fotografia (negatyw) w Instytucie Historii Architektury i Sztuki Politechniki Warszawskiej.

1) H.Gawarecki, *Wiadomość historyczna miasta Pultuska*, Warszawa 1826, s. 28.

Poz.5

SEROCK

1808 r. Plan de la place et des environs de Sierock contenant le tracé des nouveaux ouvrages projetés [s] (Ryc. 29).

Rys. Hoffmann. Podziałka: 360 toises – 13,9 cm [czyli ok. 60

linii, tj. 1 : 5 184]. Strzałka wskazująca północ.

Rkp. wlbw.; 97,5 x 90,5 cm i wklejka formatu ok. 12 x 10 cm.

Realizowany projekt zespołu warownego zamykającego węzeł komunikacyjny zbiegu Bugu i Narwi. Na miejscu Serocka siedmiobastionowa twierdza z trzema rawelinami na stokach oparta o umocniony prawy brzeg Narwi i Bugo-Narwi. Na lewej fłance dzieło zewnętrzne dwubastionowe. Dwa przedmościa: na lewym brzegu Bugu i Bugo-Narwi oraz w widłach Bugu i Narwi, połączone mostami poprzez oszańcowaną wyspę. Szaniec na lewym brzegu Narwi naprzeciw Wierzbicy. Rozplanowanie twierdzy.

Rzeźba terenu, mokradła, lasy, drogi, ślady rozplanowania i zabudowy Serocka, budynki wsi Wierzbica, role i zabudowa wsi Arciechów. Legendy nie ma.

Bibliothèque du Génie w Paryżu, atlas No 168, k. 10. W tymże atlasie (k. 9) tekst omawiający znaczenie strategiczne Serocka, rozkazy Napoleona w sprawie wystawienia tu twierdzy, jej rolę w kampanii 1807 r.¹ Fotografie planu (negatyw) i tekstu (pozytyw) w Instytucie Architektury i Sztuki Politechniki Warszawskiej.

1) Autorem tekstu był gen. A. E. Tousard (wg opisu katalogowego kopii tego tekstu w Archives du Génie w Paryżu, art. 14, hasło *Sierock*).

Poz.6

WARSZAWA

[1808 r.] Plan du camp retranché et de la tête de pont de Praga.

Wykonawca nie znany; plan podpisał mjr inż. L. Legrand. Podziałka: 45 toises – 26,5 mm [czyli ok. 12 linii, tj. 1 : 3 240].

Rkp. wlbw.; 93 x 63 cm.

Plan obejmuje Pragę, Szmulowiznę, Saską Kępe, koryto Wisły i jej lewy brzeg.

Realizowany projekt przedmościa i obozu warownego: obwód fortyfikacyjny o trójbastionowym narysie z trzema lunetami i umocnioną linią brzegu Wisły; osiem detaszowanych lunet formujących obóz warowny; trzy baterie na lewym brzegu Wisły. Projekt budowy nowego, stałego mostu na Wiśle. Istniejąca i przewidywana zabudowa twierdzy z wyróżnieniem m.in. arsenału, magazynów,

warsztatów, koszar, szpitala. Legenda.

Drogi, most na Wiśle, rozplanowanie i zabudowa Pragi przed wyburzeniami dla stworzenia esplanady.

Archives historiques de l'Armée. Service historique w Paryżu, sygn. 41/1486. Przerys planu na kalce znajduje się w archiwum Instytutu Historii Architektury i Sztuki Politechniki Warszawskiej. Planem o bardzo podobnej treści i identycznej legendzie jest *Plan de Praga avec les nouveaux retranchements* z 1808 r. w Deutsche Staatsbibliothek w Berlinie, sygn. x 50042 (opis: W. Trzebiński i T. P. Szafer, *Katalog planów miast polskich w zbiorach Niemieckiej Biblioteki Państwowej w Berlinie*, cz. 1, Ilustrowany katalog źródeł kartograficznych ...op.cit., z. 5, s. 25; fotografia w Instytucie Historii Architektury i Sztuki Politechniki Warszawskiej). Stan fortyfikacji praskich na dzień 30 III 1807 r. pokazują dwa plany załączone do raportu gen. Casalsa z objaśnieniem znaków literowych planu (Archives historique de l'Armée. Service historique w Vincennes, sygn. 40/1486, 42/1486 i 43/1486; przerys jednego z tych planów znajduje się w archiwum Instytutu Historii Architektury i Sztuki Politechniki Warszawskiej)

Poz.7

WARSZAWA

[1809 r.]¹ Plan de la ville de Varsovie [s] (et ses environs avec projet des fortification de la tête de Praga et du camp retranché.

Wykonawca nie znany. Podziałka: 1000 m – 16,1 mm (ok. 1 : 6 200).

Rkp. wlbw., 183 x 111,5 cm.

Plan obejmuje Warszawę lewobrzeżną z najbliższą okolicą (Powązki, Pulków, Sielce, Królikarnia) i Pragę.

Projekt opasania Warszawy lewobrzeżnej fortyfikacjami o narysie bastionowym w formie trójkąta mającego za podstawę umocniony brzeg Wisły, a u wierzchołków trzy twierdze pięciobastionowe z rawelinami, zlokalizowane przy koszarach Ujazdowskich,² na Woli i przy koszarach Koronnych (w pobliżu Marymontu); po bokach trójkąta fronty bastionowe z sześcioma lunetami; nowe rogatki (bramy do miasta-twierdzy): Czerniakowska, Mokotowska, Jerozolimka, Wolska, Powązkowska, Marymoncka; linia wyprostowania

koryta Wisły u lewego brzegu i zarazem linia przyszłego bulwaru; na Wiśle most pontonowy obok istniejącego i most przenośny dla komunikacji z Pragę.

Realizowane fortyfikacje Pragi: przedmoście o narysie trójbastionowym z czterema lunetami, esplanada, osiem półkoleściami rozmieszczonych lunet osłaniających obóz warowny. Projekt wyburzenia domów między esplanadą a lunetami obozu dla stworzenia wyznaczonych ośmioma wielokątami pozycji oddziałów obrony. Projekt umocnienia Saskiej Kępy trzema lunetami i połączenia jej mostem z obozem warownym na Pradze.

Na planie uwidocznione: rzeźba terenu, wody, tereny zalewowe, mokradła, lasy, ogrody, cmentarze, drogi, most na Wiśle, okopy Warszawy lewobrzeżnej, szańce 1794 r., sieć ulic, zabudowa z wyróżnieniem budowli wojskowych, użyteczności publicznej i sakralnych. Legenda. Objaśnienie kolorów. Zob. ryc. 30 i 31.

Bibliothèque du Génie w Paryżu, atlas No 168, k. 4. Tamże (k. 2–3, 5–6) dwa teksty z omówieniem znaczenia strategicznego Warszawy i opisem fortyfikacji uwidocznionych na planie; pierwszy tekst pt. *Varsovie [s]* jest wyciągiem z raportu kpt. J. Malleta. Fotografie planu (negatyw) i tekstów (pozytyw) w Instytucie Historii Architektury i Sztuki Politechniki Warszawskiej. Wiadomość o planie: B. Olszewicz, *Dawne plany Warszawy*, Szpargały, 1935, z. 9, s. 38.

1) Archives du Génie w Paryżu, katalog, art. 14, hasło *Varsovie*, poz. 3: Mallet, 1809, Notice sur Varsovie et projet d'en faire une place forte, 2 dessins, tirée de l'atlas No 168.

2) Na planie z 1810 r. z wariantem: na Mokotowie *Plan de la ville de Varsovie et de ses environs avec projets de fortification*, rkp., skala 1 : 11 520, w Archives historiques de l'Armée. Service historique w Vincennes, sygn. 56/1486.

Wojciech Trzebiński
Warsaw

Plans of Strongholds of the Warsaw Duchy (in Paris collection)

Summary

The paper has been based on a preliminary inquiry carried out in four Paris archives and libraries: Archives du Génie, Bibliothèque de l'Inspection général du Génie, Archives historiques de l'Armée and Bibliothèque du Ministère de la Défense Nationale. The author discussed in detail the manuscript „Atlas militaire du Duché de Varsovie” comprising 11 plans and 17 pages of text, being the work of French officers of Corps du Génie, attached to the 3rd corps of Marshall Davout, garrisoned and fighting in Poland. The main subject of that atlas are the plans of the strongholds of the Warsaw Duchy of the triangle Modlin-Serock-Praga and of Toruń, and also the project of massive fortifications environing the left-shore Warsaw. In an annex, the author described in detail seven French manuscript plans of Częstochowa, Modlin, Ostrołęka, Pułtusk, Serock and Warsaw of the years 1807–1809.

[Figures No.27–31]

Jan Berger
Warszawa

Plany fortyfikacyjne Pragi z przełomu XVIII/XIX wieku

Historii kartografii i pomiarów Warszawy w dotychczasowej literaturze poświęcono niewiele miejsca, badając głównie jej dzieje polityczne, gospodarcze i społeczne.

Piśmiennictwo dotyczące planów Warszawy w jej dzisiejszych granicach administracyjnych dość obszernie omówiła D. Kosacka.¹ Bibliografię tego piśmiennictwa zamieszcza na bieżąco „Rocznik Warszawski”, w odrębnym opracowaniu przedstawiła ją U. Puczałanka i W. Wernerowa.² Natomiast bibliograficzny wykaz map i planów stolicy zebrała K. Muszyńska w *Bibliografii Warszawy*,³ zestawiają go także katalogi bądź spisy zbiorów kartograficznych gromadzonych w archiwach i bibliotekach krajowych i zagranicznych.⁴ W tej ostatniej grupie wydawnictw szczególnie cenny dla omawianej tu problematyki planów fortyfikacyjnych Pragi jest katalog opracowany przez W. Trzebińskiego i T. P. Szafera.⁵ Do pozycji powyższych niedawno doszły prace B. Krassowskiego i B. Majewskiej poświęcone kartografii warszawskiej w okresie 1655–1831 i B. Krassowskiego w latach 1815–1831.⁶

Praga doczekała się jedynie kilku odrębnych opracowań dotyczących jej planów – są to m.in.: prace E. Szwankowskiego i A. Szczypiorskiego.⁷ Wśród nich brak jest pozycji poświęconych planom fortyfikacyjnym. W niniejszym szkicu omówiono ważniejsze plany fortyfikacyjne Pragi powstałe w pierwszym etapie jej fortyfikowania zamkniętym w zasadzie na 1812 r. Natomiast z okresu po Kongresie Wiedeńskim przedstawiono tylko bardzo ogólnie wybrane plany ilustrujące dalsze losy fortyfikacji praskich.⁸

1. Plany ufortyfikowania Pragi w okresie powstania kościuszkowskiego

Obszar dzielnicy praskiej – na terenie której w końcu XVIII w. leżały tam trzy miasteczka: Praga, Skaryszew i Gołędzinów – został włączony do Warszawy w 1794 r. Wkrótce po tym fakcie 4 listopada nastąpił szturm Pragi dokonany przez wojska rosyjskie pod dowództwem Suworowa. Zniszczeniu uległa wówczas bardzo poważnie zabudowa, a liczba ludności z 7283 w 1792 r. spadła do 3092 w 1795 r.⁹ Ubytek mieszkańców wyniósł więc 58%.

Praga w połowie 1794 r. nie była jeszcze przygotowana do obrony, a otaczający ją wał ziemny z 1770 r. nie odpowiadał wymogom strategii końca XVIII w. T. Kościuszko podjął więc decyzję nowego i szybkiego jej ufortyfikowania. Prawdopodobnie sam sporządził projekt obwarowania dużego obszaru prawobrzeżnej Warszawy szańcami umocnionymi 25 bateriami.¹⁰ Szańce wznoszono pośpiesznie pod nadzorem płk Jana Bakałowicza,¹¹ w chwili szturmie nie były one jednak dostatecznie obsadzone artylerią i załogą – zostały więc szybko przerwane przez wojska rosyjskie. Przed szaniami, celem oczyszczenia pola obstrzału, Polacy spalili wsie: Targówek, Bródno i Grochów.¹²

Przebieg linii praskich szanów widoczny jest na kilku planach, przechowywanych w niżej wymienionych instytucjach.

a) Deutsche Staatsbibliothek w Berlinie:¹³

1. – [Po 4 XI 1794 r.] *Plan der Vorstadt Praga und darum befindlichen Retrenchements wie solches.... 1794, von denen Rußisch Kaiserlichen Truppen unter.... Suworow mit Sturm erobert worden.* Wykonawca nie znany, rkp. wlbw., 105 x 42,3 cm, skala 1 : 15 000.

2. – [Po 4 XI 1794 r.] *Plan der Vorstadt Praga und den darum befindlichen Retrenchements wie solches am 3/25 ten October/November von dennen Rußisch Kaiserlichen Truppen unter.... Suworow mit Sturm erobert worden.* Wykonawca nie znany, rkp. wlbw., 126 x 47,7 cm.

3. – [Po 4 XI 1794 r.] *Plan der Schlacht und Bestürmung der Retrenchements von Praga, welche von denen Rußisch Kayserlichen Truppen unter.... Suworow.... 1794 durch Sturm erstiegen...*

Wyk. C. F. Menche, rkp. 95,5 x 46 cm, skala ok. 1 : 15 000.

4. – [Po 4 XI 1794 r.] *Plan de la Ville Prague, sur la Vistule avec ses Retranchements tels qu'ils étoient.... 1794 quand elle fut prise, brulée et pillée par les Russes sous... Souwarow. Levé et desiné par Lehnert.* Wyk. Lehnert, rkp. wlbw., 65,8 x 45,5 cm, skala ok. 1 : 9 000.

b) Instytut Historii Architektury i Sztuki Politechniki Warszawskiej:¹⁴

5. – [Po 4 XI 1794 r.] *Plan de la ville de Praga avec sa fortificatuon telle quelle étoit le 4 Nov. 1794.* Wykonawca nie znany, skala ok. 1 : 10 000. Plan jest kopią wykonaną ołówkiem na kalce przez prof. J. Zachwatowicza przed 1939 r. z oryginału przechowywanego wówczas w Paryżu, w Archives Historiques du Ministère de la Guerre. Dépôt de la Guerre.

Zarys obwarowań fortyfikacyjnych Pragi z 1794 r. jest też zapewne uwidoczniiony na niedatowanym rękopiśmiennym planie pt. *Plan der Stadt Warschau auch der Vorstadt Praga und der umliegenden Gegenden mit dem Sturm durch Suwaroff* wykonanym przez Engelberta w skali 1 : 43 200. Plan ten wymienia L. Sawicki w spisie map Kriegsarchiv w Wiedniu.¹⁵

Trzeba tu też nadmienić, że dokładny zarys linii praskich szanów jest naszkicowany także na nieautoryzowanej mapce szturmie wojsk Suworowa na Pragę zamieszczonej przez H. Mościckiego w jego monografii o J. Jasińskim.¹⁶

2. Pruskie plany fortyfikacyjne Pragi z lat 1796-1806

Po III rozbiorze Polski w wyniku układów rozbiorowych Warszawę w styczniu 1796 r. zajęły wojska pruskie. Miała ona wówczas duże znaczenie strategiczne, bowiem kilkanaście kilometrów na wschód od Pragi przebiegała granica prusko-austriacka. Dlatego też władze pruskie postanowiły ufortyfikować Pragę w celu zabezpieczenia Warszawy od strony wschodniej. Plany dzielnicy praskiej z lat 1796-1806, przechowywane obecnie w Deutsche Staatsbibliothek w Berlinie, to więc przede wszystkim projekty służące wykorzystaniu jej terenów pod względem militarnym.

Już w początkach 1796 r. władze pruskie zleciły sporządzenie planu Pragi niemieckiemu kartografowi G. Rauchowi i także w

tym samym roku przystąpiły do wykonania planu całego obszaru Warszawy.¹⁷ Te pierwsze plany odtwarzające ówczesny stan zabudowy i rzeźbę terenu, na Pradze nie uwidaczniały jeszcze nowych projektów przekształcenia jej w twierdzę. Zaznaczono jednak na nich po stronie praskiej linię zewnętrznych obwarowań pokrywających się z linią dawnych szańców kościuszkowskich. Obwarowania te, według opinii autorów publikacji *Plany Warszawy 1815–1831* mogły być zaplanowane przez Prusaków jako początek ufortyfikowania Pragi.¹⁸

Linie tych obwarowań jak i wykonane później przez władze pruskie projekty umocnień militarnych na obszarze prawobrzeżnej Warszawy widać na kilku poniższych planach:

1. – 1796 r. *Oryginal Plan der Vorstadt Praga bei Warschau und der umliegenden Gegend, aufgenommen, zusammengetragen und gezeichnet von dem Ingenieur Lieutenant von Rauch im Frühjahr.*¹⁹ Rkp. wlbw. 121,7 x 64,5 cm, skala ok. 1 : 7 200. z wrysowaną siatką kwadratów,

Plan ten wykonany w orientacji wschodniej obejmuje Pragę i jej okolice: Saską Kępe, Szmulowiznę, Targówek i Bródno, a także odpowiedni odcinek Wisły i jej lewy brzeg, na którym oznaczono punktami niektóre tylko obiekty. Uwidoczniono sieć ulic i dróg, podziały własnościowe, zabudowę, osady podmiejskie. Zaznaczono przebieg linii obwarowań fortyfikacyjnych ciągnących się od Saskiej Kępy do Szmulowizny i biegnących dalej po wschodniej stronie wzgórz otaczających Pragę, a następnie skręcających ku Wiśle.

Taką samą linię obwarowań fortyfikacyjnych jak na planie Pragi Raucha przedstawiono także na dwóch innych planach:

2. – [1796 r.] *Plan von Warschau.*²⁰ Wykonawca nieznany (Rauch?), rkp. wlbw., 78,5 x 99,5 cm, (skala 1 : 7 200).

3. – [1796 r.] *(Warschau und Praga mit Vorgelände auf dem rechten Wisła – Ufer).*²¹ Wykonawca nie znany, rkp. wlbw., 128,7 x 99 cm, skala 1 : 7 200.

Jako datę wykonania tych planów B. Krassowski i B. Majewska przyjmują w zasadzie rok 1796 opierając się na ustaleniach opracowanego przez W. Klause katalogu planów miast przechowywanych w Niemieckiej Bibliotece Państwowej w Berlinie. Jednocześnie zastrzegają, że choć sporządzenie obu planów mogło

nastąpić w 1796 r., to równocześnie nie można wykluczyć wątpliwości, czy w danym roku mogło powstać kilka planów Warszawy.²² Za tą możliwością przemawiają jednak takie wspólne cechy tych planów jak identyczna skala, podobna technika wykonania, treść i zasięg terytorialny.

Ufortyfikowanie Pragi tylko w oparciu o dawne szańce kościuszkowskie władze pruskie uznały po 1796 r. za nieodpowiadające wymogom ich koncepcji militarnych. Zgodnie z nimi Praga miała zostać przekształcona w twierdzę. Zachowały się dwa takie projekty.²³

4. – [ok. 1800 r.] [Projekt przekształcenia Pragi w twierdzę]. Autor nie znany, rkp. wlbw., 61 x 45 cm, skala 1 : 7 200.

Plan wykonany w orientacji wschodniej obejmuje Pragę, koryto Wisły oraz Saską Kępę, Szmulowiznę, Targówek i wzgórze brudnowskie. Na podkładzie stanu istniejącego narysowano obwód fortyfikacji bastionowej z rawelinami, a także dzieła zewnętrzne: fort na Bródnie, szaniec na południowy wschód od Pragi, oraz dwie lunety na północ od obwodu fortyfikacyjnego.

5. – [ok. 1800] [Projekt przekształcenia Pragi w twierdzę]. Autor nie znany, rkp. wlbw., 125 x 77 cm, skala 1 : 3 600.

Plan wykonany również w orientacji wschodniej stanowi zapewne drugi wariant projektu przekształcenia Pragi w twierdzę. Zasięg terytorialny planu jest prawie taki sam jak pierwszego projektu z tą różnicą, że ten drugi wariant objął nieco większy obszar od północy, a mniejszy od południa. Na czystym podkładzie wrysowano obwód praskiej fortyfikacji bastionowej z rawelinami. Dzieła zewnętrzne to: fort na Bródnie oraz trzy lunety i szaniec na południowy wschód od Pragi, baterie na dwóch kępach wiślanych. Liczbami ponumerowano siedem bastionów i dwanaście rawelinów, fort bródnowski (Nr 7), wzgórze (Nr 2), oraz cztery pozostałe dzieła zewnętrzne. W obwodzie fortyfikacji napisami oznaczono: dwanaście wartowni, trzy bramy (rogatki), oraz poza nim część dawnych obwarowań kościuszkowskich określonych jako „alte Schanze”.

Ta nowa twierdza na Pradze miała być wzmocniona zlokalizowanymi na Bródnie dwoma kwadratowymi fortami każdy z czterema kaponierami. Zachowane projekty tych fortów.²⁴

6. – [ok. 1800 r.] *Fort auf den Brudnoer Hoehen Nr 1*. Autor nie znany, rkp. barwny, 52 x 73 cm, skala rzutu 1 : 864, przekroju 1 : 288. Projektowany fort Nr 1 na wzgórzach między Pragą, a Targówkiem pokazano częściowo w widoku z góry, a częściowo jako rzut wyjaśniający rozplanowanie wewnątrz, narysowano też 4 przekroje przez urządzenia wewnętrzne. Fort miał być wzniesiony na rzucie kwadratu z ostrymi bastionami pośrodku każdego z boków. Na kwadratowym dziedzińcu wewnętrznym, do którego prowadziła brama wjazdowa ze zwodzonym mostem, usytuowano koszary, budynki warty i mieszkania oficerskie.

7. – [ok. 1800 r.] *Fort auf den Brudnoer Hoehen Nr.2*. Autor nieznany, rkp. barwny, 52 x 73 cm, skala rzutu 1 : 864, przekroju 1 : 288.

Fort Nr 2 miał być wzniesiony na wzgórzach między Pragą a Bródnem. Pokazano jego rzut oraz trzy przekroje przez urządzenia obronne, w tym jeden przez bramę wjazdową ze zwodzonym mostem. Podobnie jak i fort Nr 1 zaprojektowany był na rzucie kwadratu z ostrymi bastionami pośrodku każdego z boków.

Powyższe projekty twierdzy praskiej w opinii J. Stankiewicza nawiązywały do XVII-wiecznych form fortyfikacji holenderskich, natomiast plany fortów na Bródnie były projektami w których widać wyraźnie wpływ francuskiego teoretyka sztuki fortyfikacyjnej M.R. Montalemberta.²⁵

Omawiając plany ufortyfikowania Pragi okresu lat 1796 – 1806 trzeba zwrócić uwagę na fakt wykonania zarówno planu Pragi Raucha z 1796 r., jak i planów twierdzy praskiej, w orientacji wschodniej w końcu XVIII w. już nie często stosowanej. Plany te celowo były jednak tak orientowane, aby dowódca spoglądał niejako od stanowisk własnych, w kierunku nieprzyjaciela.²⁶

Planu ufortyfikowania Pragi przez Prusy – choć pozostały tylko projektami – wskazują na znaczenie jakie przywiązywali fortyfikatory pruscy do militarnego wzmocnienia wschodniej granicy państwa. Planu te mają też zapewne związek z zamierzeniem wzniesienia twierdzy w okolicach Modlina. O zamierzeniu takim świadczy – według opinii B. Krassowskiego i B. Majewskiej²⁷ – *Plan der Gegend bei Modlin* (rkp. wlbw., skala ok. 1 : 20 000), którego treść sugeruje koncepcję zbudowania takiej twierdzy w

miejscu byłego obozu szwedzkiego z 1655 r. Jak wiadomo twierdzę modlińską zaczęto wznosić dopiero w 1807 r.; wyżej wspomniany plan wskazywałby, że zamiar taki podjęli już wcześniej fortyfikatory pruscy.

3. Plany fortyfikacyjne Pragi okresu Księstwa Warszawskiego

Na wiadomość o zdobyciu Warszawy 27 XI 1806 przez wojska francuskie, Napoleon – przebywający w tym czasie w Poznaniu – już 1 grudnia rozkazał gen. Prosperowi Chasseloup-Laubat opanować także Pragę i umocnić ją jako przedmoście.²⁸ Jednocześnie przewidując manewr na Prusy Wschodnie polecił opracować plan wzniesienia twierdzy Modlin, którą później miano wzmocnić mniejszą od niej twierdzą pod Serockiem. Te trzy twierdze Praga – Modlin – Serock miały stanowić zabezpieczenie komunikacji armii francuskiej z Warszawą.²⁹

Zachowało się kilka planów twierdzy praskiej. Pierwszą koncepcją ufortyfikowania Pragi był projekt założenia wokół niej obozu warownego opracowany przez gen. Chasseloup-Laubat. Już 9 XII 1806 na plan pokazujący stan fortyfikacji Pragi w dniu zajęcia jej przez wojska Suworowa (wyżej wymieniony *Plan de la ville Praga...*), naniósł on własny projekt obozu warownego składającego się z trzech obwodów. Pierwszym obwodem miało być przedmoście, drugim zbliżona w kształcie do projektu Modlina i Serocka siedmiobastionowa twierdza w formie półowalu opartego o brzeg Wisły, trzecim daleko odsunięta linia 10 dzieł detaszowanych otaczających twierdzę.³⁰

Projekt ten nie wszedł w stadium realizacji; według kolejnej koncepcji z końca grudnia 1806 r., twierdzami miały być tylko Modlin i Serock, Praga zaś tylko przedmoście. Już jednak 6 II 1807 Napoleon znów polecił zwrócić większą uwagę na ufortyfikowanie Pragi.³¹ Ostatecznie do realizacji wybrano wcześniejszą koncepcję gen. Casalsa wzniesienia za przyczółkiem mostowym obozu warownego osłanianego linią ośmiu redut.

Prace fortyfikacyjne na Pradze rozpoczęto już w grudniu 1806 r. W okresie do 24 VII 1807 były one bardzo intensywne; dziennie pracowało tu wówczas od ok. 1000 do ponad 2000 ludzi.³² Dla

stworzenia wolnego miejsca pod budowę przyczółka mostowego rozebrano do września 1807 r. – 102 domy.³³

Realizację wznoszenia tego przyczółka w 1807 r. widać na dwóch planach:

1. – [1807 r.] *Plan de la tête du pont de Praga à l'époque du 30 Mars*. Plan o rozmiarach 36,5 x 50 cm i skali 1 : 2 160 dołączony do raportu gen. Casalsa.³⁴

2. – 1807 r. it *Befestigung von Praga im Jahre 1807*. Plan znajduje się w wiedeńskiej *Österreichische Nationalbibliothek*.³⁵ (ryc. 32)

Widoczne na tym planie zaawansowanie robót przy praskim przedmościu pozwala przyjąć okres po połowie 1807 r. jako datę jego wykonania.³⁶ Zleceniodawcą wykonania planu były być może służby wywiadowcze armii austriackiej. Zasięg planu obejmuje Pragę i jej okolice od Saskiej Kępy po Targówek i piaszczyste wzgórze za Targówkiem, koryto Wisły oraz część lewobrzeżnej Warszawy naprzeciw Pragi. Naniesiono sieć praskich ulic, stan zabudowy w granicach wału z 1770 r., a poza nim drogi, rzeźbę terenu i niektóre obiekty. Wrysowano realizowany obwód przedmościa o narysie trójbastionowym i jego wewnętrzne budowle. Przed przedmościem nie naniesiono lunet i prowadzących do nich kaponier; obiekty te dopiero od połowy 1807 r. wznoszono na wolnej po wyburzeniach przestrzeni sięgającej ulicy Targowej.³⁷ Dawny wał z 1770 r. stanowiący granicę zabudowy Pragi oznaczono napisem *verfallene Pohlische Verschanzungen*. Poza Pragę na otaczających ją wzgórzach w miejscach gdzie później według projektu gen. Casalsa miało stanąć osiem lunet zaznaczono jedynie sześć dzieł lecz nie lunet, a budowli o rzucie prostokątnym.

Napisy na planie *Befestigung von Praga...*, wykonano w języku niemieckim, jedynie trzy obiekty: „szopa”, „dwór łowczego” i „folwark” zostały opisane w języku polskim. Usytuowanie tych obiektów, szczegóły ich otoczenia jak i same nazwy wskazują, że być może przy opracowywaniu tego planu korzystano z wykonanego w 1779 r. przez P. Hennequina planu pt. *Planta miasta Warszawy z przedmieściami* i jego przeróbki przez D.F. Sotzmanna pn. *Grundriss von Warschau 1796 r.*³⁸

Kolejne plany fortyfikacyjne Pragi pochodzą z 1808 r., są to:

3. – 1808 r. *Plan Des an der Brücke liegenden Theils von Warschau samt der Vorstadt Praga*.³⁹ (ryc. 33) Egzemplarze tego planu są w AGAD w Warszawie (rkp. wlbw., 45,7 x 30,8 cm, skala ok. 1 : 17 000) i w *Österreichische Nationalbibliothek* w Wiedniu. Plan pod powyższym tytułem wymienia też L. Sawicki w spisie map *Kriegsarchiv* w Wiedniu. Na planie przechowywanym w *Österreichische Nationalbibliothek* przedstawiono identyczną treść jak na planie „warszawskim”, z tą jedynie różnicą, że legendę, oznaczenia słowne i literowe wykonano innym charakterem pisma. Ponadto na planie znajdującym się w *Österreichische Nationalbibliothek* pod legendą dopisano „*Kobylak am 6 Februar 808 Joh. v. Czyszkowski K. K. Zollamtseinhmer*” Informacji o wykonawcy (bądź kopiście) brak na planie przechowywanym w AGAD. Natomiast L. Sawicki wymienia w katalogu map wiedeńskiego Archiwum Wojennego jako wykonawcę (kopistę ?) planu nazwisko Neiperg, a także podaje datę jego wykonania – rok 1809.

Plan wykonany w orientacji zachodniej obejmuje Pragę oraz jej okolice od Saskiej Kępy po Targówek, Szmulowiznę i wzgórze ciągnące się ku Bródnu, a w lewobrzeżnej części Warszawy schemat rozplanowania niewielkiego obszaru od dziedzińca pałacu Saskiego do ratusza Starego Miasta z nazwami ulic i oznaczeniami ważniejszych budowli. Pokazano realizowany projekt praskiego przedmościa o narysie trójbastionowym z czterema lunetami (lunetę czwartą zaprojektowano w II połowie 1807 r.)⁴⁰ Uwidoczniło za Pragę przedpole tego przedmościa z projektem ośmiu rozłożonych półkolistych lunet, do których budowy (oprócz zapewne trzech lunet widocznych na niżej wymienionym planie z 1811 r.) prawdopodobnie nigdy nie przystąpiono. Treść planu dokładnie objaśniono w legendzie. Literami oznaczono dzieła fortyfikacyjne jak i inne budynki zarówno wewnątrz przedmościa jak i poza nim. Oddzielnie oznakowano miejsca po rozebranych domach, tereny gdzie pozostały resztki domów, jak i domy przeznaczone do rozbiórki. Odrębne objaśnienia otrzymały drogi wylotowe z Pragi. Szańce z 1794 r. określono jako „*Pohlische alte Verschanzung*”.

4. – [1808 r.] *Plan du camp retranché et de la tête de pont de Praga*.⁴¹ Wykonawca nie znany. Plan podpisał mjr inż L. Legrand; rkp. wlbw., 93 x 63 cm, skala ok. 1 : 3 240.

Plan wykonany prawdopodobnie ok. połowy 1808 r.. Nanie-siono bowiem na nim podobną treść, zasięg terytorialny i iden-tyczną legendę,⁴² jak na datowany na 9 VI 1808 niżej omówiony *Plan de Praga avec les nouveaux Retranchements*. Zasięg planu obejmuje Pragę i jej okolice od Saskiej Kępy po Szmulowiznę, Targówek, wzgórze ciągnące się w kierunku Bródna, koryto Wisły i jej lewy brzeg. Przedstawiono realizowany projekt praskiego przedmościa o trójbastionowym narysie z trzema lunetami. Po-kazano też przedpole tego przedmościa z obozem warownym zam-kniętym ośmioma detaszowanymi lunetami. Wrysowano również istniejące już i przewidywane do wzniesienia budowle twierdzy, a także rozplanowanie i zabudowę Pragi przed 1806 r.

5. – 1808 r. *Plan de Praga avec les nouveaux Retranchements*.⁴³ Na planie podpis i data v. Stanckardt. Berlin. d. 9.-n Juni 1808. Rkp. jednobarwny, arkusz 53 x 74 cm. z doklejonymi dwoma kartami papieru o wymiarach ok. 43 x 17 cm i 22 x 18 cm, skala ok. 1 : 3 150. Plan wykonany w orientacji wschodniej obej-muje Pragę i jej okolice od Saskiej Kępy po Targówek, Bródno, Szmulowiznę i wzgórze bródnowskie. Pokazuje realizowany pro-jekt przedmościa o narysie trójbastionowym. Osiem ponumero-wanych lunet tworzących łańcuch dzieł zewnętrznych wrysowano na kartach przyklejonych do arkusza podstawowego. Literami oznaczono usytuowanie poszczególnych dzieł i budowli fortyfika-cyjnych oraz wojskowych, a także miejsce przewidywanej budowy nowych dzieł. Objasnienia podano w języku francuskim i niemiec-kim, w większości we francuskim. Objasnienia te nie dotyczą jed-nak ośmiu lunet. Zbieżność niektórych elementów tego planu z wyżej opisanym pt. *Plan du camp retranché et de la tête de pont de Praga* wykonanym przez francuskie służby wojskowe, zdaje się wskazywać, że to Stanckard kopiował z planu francuskiego.

Omawiając plany fortyfikacyjne Pragi z 1808 r. trzeba zazna-czyć, że zabudowa dziełami fortyfikacyjnymi prawobrzeżnej War-szawy w 1808 r. widoczna jest również bardzo dobrze na *Planie miasta Warszawy* drezdeńskiego rytownika Josepha Bacha.⁴⁴

Plan ten o rozmiarach 73 x 58 cm wykonany w orientacji wschodniej w skali ok. 1 : 11 500 jest jednym z najdokładniejszych i najlepszych planów Warszawy z przełomu XVIII i XIX w.⁴⁵

Po stronie praskiej obejmuje tereny od Kępy Gocławskiej i Sa-skiej po Kamionek, Targówek i wzgórze w kierunku Bródna. Za-znaczono narys trójbastionowy praskiego przedmościa z trzema jego lunetami, poszczególne dzieła wewnętrzne tego przedmościa oraz lunety formujące obóz warowny. Odtworzono również bardzo dokładnie wały z 1770 r. (ulepszone w 1794 r.), a także szańce z 1794 r., co dobrze uwidacznia usytuowanie nowych fortyfikacji na-poleońskich w dawnym systemie obronnym Pragi. Tak dokładne przedstawienie przez Bacha elementów fortyfikacyjnych, a także staranne opracowanie rzeźby terenu może wskazywać również i na wojskowe przeznaczenie tego planu.⁴⁶

Dalszy postęp prac przy ufortyfikowaniu Pragi widoczny jest na planach z 1809 r. i 1811 r.

6. – [1809 r.] *Plan de la ville de Warsovie et ses environs avec projet des fortifications de la tête de Praga et du camp retranché*.⁴⁷ Wykonawca nie znany, rkp. wlbw., 187 x 111,5 cm, skala ok. 1 : 6 200.

Plan obejmuje Warszawę lewobrzeżną i jej bliskie okolice oraz Pragę. Po stronie praskiej zaznaczono realizowany projekt przed-mościa o narysie trójbastionowym już z czterema lunetami (prace przy wznoszeniu czwartej lunety, zaprojektowanej – jak wyżej za-znaczono – w II połowie 1807 r., były prawdopodobnie jeszcze wówczas mało zaawansowane), esplandę tego przedmościa oraz projektowanych osiem lunet poza Pragę formujących obóz wa-rowny. Przedstawiono projekt dalszego wyburzania domów (czego później nie realizowano) między ul. Targową, a lunetami obozu wa-rownego. Zaznaczono też projekt umocnienia Saskiej Kępy trzema lunetami i połączenia jej mostem z obozem warownym na Pradze.

7. – 1811 r. *Plan de la tête de pont de Praga*.⁴⁸ (ryc. 34). Wykonawca nie znany, plan podpisał Mallet, rkp. wlbw., kalka, 69,6 x 39,3 cm, skala 1 : 3 360.

Plan wykonany w orientacji wschodniej obejmuje jedynie ob-szar Pragi między Wisłą (pokazując tylko prawobrzeżną część jej koryta), a ul. Targową i część terenu leżącego na wschód poza tą ulicą. Przedstawiono praskie przedmoście o narysie trójbas-tionowym z czterema lunetami przed kurtynami oraz trzy lunety detaszowane (dwie w okolicach Saskiej Kępy, jedna w kierunku

północno-wschodnim od kościoła Bernardynów). W obrębie przedmościa oraz poza nim oznaczono liczbami poszczególne dzieła fortyfikacyjne i budowle wojskowe (koszary piechoty). Legenda w języku francuskim. W lewym górnym rogu umieszczono napis *Direction du Génie. Exercice de Mai 1811*, natomiast pod legendą – *Varsovie le 30 Mars 1811*. W prawym górnym rogu wpisano *Duché de Varsovie*. Plan odtwarza sytuację zabudowy Pragi już po wyburzeniach pomiędzy Wisłą, a ul. Targową.

Ostatnimi wykonanymi planami twierdzy praskiej były – jak się wydaje – plany z 1812. Wskazać tu trzeba na wymieniony w spisie map wiedeńskiego Kriegsarchiv rękopiśmienny plan *Brückenkopf Praga 1812*,⁴⁹ przechowywany w berlińskiej Deutsche Staatsbibliothek miedzioryt pn. *Warschau und Praga mit seinen neuen Befestigungen*⁵⁰ (skala 1 : 56 000) oraz na plan *Plan de Praga. Varsovie au mois de Janvier 1812*. Kopia tego ostatniego planu wykonana z oryginału ołówkiem na kalce przed 1939 r. znajduje się obecnie w Instytucie Historii Architektury i Sztuki Politechniki Warszawskiej.⁵¹

4. Plany ilustrujące późniejsze losy fortyfikacji praskich

Po Kongresie Wiedeńskim podjęto decyzję likwidacji twierdzy praskiej nieprzydatnej już dla militarnych planów Rosji. Decyzja ta oznaczała jednocześnie potrzebę nowego rozplanowania całego obszaru Pragi, w tym terenów zajętych pod fortyfikacje. Plan taki opracował Jakub Kubicki w 1816 f. Projekt ten, choć uzyskał zatwierdzenie cara Aleksandra I nie został zrealizowany. Również kolejne wersje planów regulacji Pragi aż do czasów powstania listopadowego nie weszły w stadium realizacji.⁵² Praga po 1815 r. rozwijała się bardzo powoli, a pamięć wśród ludzi o wyburzeniach domów (ogółem rozebrano ich 218) i dewastacji gruntów uprawnych w czasie wznoszenia fortyfikacji powodowała niechęć do osiedlania się tu nowych mieszkańców.⁵³

W tej sytuacji twierdza praska ulegała stopniowo niszczeniu. Zarys resztek fortyfikacji Pragi na tle jej rozplanowania widać jeszcze wyraźnie na planie pn. *Mappa części Miasta Pragi...*, wykonanym w 1820 r. przez Jana Zalewskiego (skala ok. 1 : 2 500)⁵⁴.

(Kopia z r. 1881 – ryc. 35) Istniejące pozostałości narysu trójbastionowego i lunet twierdzy praskiej zaczęto jednak pospiesznie restaurować na początku 1831 r. przed spodziewanym atakiem wojsk rosyjskich. Po lutowej bitwie grochowskiej Rosjanie nie zaatakowali już fortyfikacji Pragi.

Po powstaniu listopadowym Edward Klopmann opracował nowy plan regulacji Pragi zatwierdzony przez cara Mikołaja I w styczniu 1835 r.⁵⁵ Plan ten stał się podstawą zabudowy i rozwoju przetrzennego Pragi do 1864 r. Po wprowadzeniu do niego w 1837 r. poprawek związanych z budową Cytadeli – wyznaczył Pradze także nową rolę militarną w zmienionych już warunkach politycznych. Rola ta miała polegać na obronie wojskowego mostu pontonowego łączącego Cytadelę z prawobrzeżną Warszawą. W związku z tymi planami w końcu lat 30-tych wzniesiono w północnej części Pragi (później rozbudowano) przyczółek mostowy zwany fortem Śliwickiego. Wokół tego przyczółka w promieniu 850 m ustanowiono pas esplandy, rozszerzony po 1860 r. do ok. 1300 m, co na długie lata zahamowało rozwój Pragi w kierunku północnym.

Na obszarze b. twierdzy praskiej między Wisłą, a ul. Targową w okresie między powstaniem listopadowym, a styczniowym zabudowa wyznaczona planem z 1835 r. postępowała bardzo powoli. Dopiero zbudowanie w 1864 r. mostu stałego przez Wisłę i wschodnich linii kolejowych spowodowało ożywienie ruchu budowlanego.

Nowy plan regulacyjny Pragi z 1864 r. ustalił zasady rozwoju jej zabudowy i sieci ulic.⁵⁶ W związku z tymi zmianami zaczęły się toczyć dochodzenia sądowe o własność działek zabranych pod fortyfikacje w latach 1806–08. Plan z ok. 1880 r. pt. *Rys placów pofortyfikacyjnych na Pradze położonych...*⁵⁷ (ryc. 36) wykonany w skali 1 : 2 800 przedstawia granice obszaru b. twierdzy („limite militaire”) oraz usytuowanie tych działek na tle zabudowy i rozplanowania sieci ulic zaprojektowanych w planie regulacyjnym z 1864 r.

Omówione powyżej plany fortyfikacyjne Pragi wskazują na znaczenie jakie odgrywała w określonym czasie ta część Warszawy w koncepcjach militarnych Prus, Francji i Rosji. Natomiast dla samej dzielnicy praskiej plany te – według których wzniesiono tu w początkach XIX w. twierdzę, potem fort Śliwickiego i wreszcie

w końcu XIX w. pasmo fortów – przyniosły aż do początków XX stulecia zahamowanie rozwoju jej zabudowy i sieci ulicznej. Realizacja planów fortyfikacyjnych wpłynęła więc negatywnie na ukształtowanie przestrzenne znacznej części prawobrzeżnej Warszawy.

PRZYPISY

1. D. Kosacka, *Plany Warszawy XVII i XVIII w. w zbiorach polskich*. Katalog, Warszawa 1970.
2. U. Puckalanka, W. Wernerowa, *Piśmiennictwo o dawnych planach miast polskich*, [w:] *Z dziejów kartografii*, t.3. Miasta. pod red. J.Janczaka i A. Tomczaka, Warszawa 1984, s. 256–261.
3. K. Muszyńska, *Plany i mapy*, [w:] *Bibliografia Warszawy, Druki zwarte*, Wrocław 1958, s. 3–16.
4. Szczegółowe zestawienie tych wydawnictw podaje U. Puckalanka i W. Wernerowa, *op. cit.*, s. 226–241. Nie obejmuje ono jednak cennego dla niniejszego tematu berlińskiego katalogu planów miast ze zbiorów Deutsche Staatsbibliothek w Berlinie opracowanego przez W. Klausę pt. *Pläne und Grundrisse von Städten sozialistischer Länder (1574–1850)* wydanego przez E. Klempa w serii „Kartographische Bestandsverzeichnisse” Nr 3, Berlin 1976.
5. W. Trzebiński, T. P. Szafer, *Katalog planów miast polskich w zbiorach Niemieckiej Biblioteki Państwowej w Berlinie*, cz. 1, Ilustrowany katalog źródeł kartograficznych do budowy miast polskich, zeszyt 5, Warszawa 1957, zał. do „Kwartalnika Architektury i Urbanistyki”, z. 3/4, 1957.
6. B. Krassowski, B. Majewska, *Plany Warszawy 1655–1814*, Warszawa 1980, Biblioteka Narodowa, „Zabytki polskiej kartografii”, z. 3; tychże, *Plany Warszawy 1815–1891*, Warszawa 1982, Zabytki polskiej kartografii, z. 4; B. Krassowski, *Kartografia warszawska w latach 1815–1891*, [w:] *Z dziejów kartografii*, t. 3, 1984, s. 143–168.
7. E. Szwanowski, *Praga na tle najstarszego swego planu*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, R. 11, 1949 nr. 1–2, s. 72–82; tegoż, *Plan regulacji Pragi Kubickiego z r. 1817*, tamże, R. 20, 1948, s. 161–166; A. Szczypiorski, *Plan regulacyjny Pragi i Nowy Zjazd Feliksa Panzera*, „Rocznik Warszawski”, t. 5, 1964, s. 101–120.
8. Szczegółowe rozszerzenie tego opracowania na okres po 1815 r. wymaga m. in. dalszych poszukiwań planów fortyfikacyjnych Warszawy w archiwach Moskwy i Leningradu, por. R. Kołodziejczyk, *Varsaviana w Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym w Leningradzie*, „Rocznik Warszawski”, t. 9, 1969, s. 350; A. Gruszecki, *Twierdze rosyjskie na ziemiach polskich*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 12, 1966, cz. 1, s. 198.

9. T. Wyderkowa, *Zniszczenia Pragi na przełomie XVIII i XIX w.* „Rocznik Warszawski”, t. 12, 1974, s. 58.
10. Por. S. Herbst, *Kościuszkowski architekt*, [w:] *Z dziejów wojskowych Powstania Kościuszkowskiego 1794 roku*, Warszawa 1983, s. 408; K. Bauer, *Szturm Pragi 4 listopada 1794 roku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 15, 1969, cz. 1, s. 111–117.
11. Por. K. Buczek, *Jan Bakalowicz pułkownik kart geograficznych*, „Wiadomości Służby Geograficznej”, 1935, nr 1–2, s. 41–42; J. Giergielewicz, *Wybitni polscy inżynierowie wojskowi. Szkice biograficzne*, Warszawa 1939, s. 48–49. Obydwaj ci autorzy wysuwają także przypuszczenie, że koncepcję ufortyfikowania Pragi mógł opracować Jan Bakalowicz.
12. T. Wyderkowa, *op. cit.*, s. 50.
13. Autor nie miał możliwości bezpośredniego wglądu do planów przechowywanych w berlińskiej Deutsche Staatsbibliothek (dalej DSB). Informacje o nich pochodzą z katalogu W. Klausy. *op. cit.*, nry: 2319, 2321, 2323, 2324.
14. Informacje o planie podaje W. Lysiak, *Koncepcje fortyfikacyjne Napoleona jako podstawa analizy twierdzy Modlin w Księstwie Warszawskim*, Warszawa 1977, s. 177 [maszynopis – Biblioteka Wydziału Architektury Politechniki Warszawskiej].
15. Informacja o planie: L. Sawicki, *Spis map Archiwum Wojennego w Wiedniu odnoszących się do ziem polskich*, Warszawa 1920, nr 2217. Autor nie miał możliwości wglądu do planów wiedeńskiego Kriegsarchiv.
16. H. Mościcki, *Generał Jasiński i Powstanie Kościuszkowskie*, Warszawa 1917, mapka po s. 336.
17. B. Krassowski, B. Majewska, *Plany Warszawy 1815–1891*, s. 9–11.
18. Tamże, s. 10.
19. Oryginał w DSB, sygn. 50035(1). Informacje o planie: W. Klaus, *op. cit.*, nr 2325; reprodukcja i opis planu W. Trzebiński, T. P. Szafer, *op. cit.*, nr 39; B. Krassowski, B. Majewska, *Plany Warszawy 1815–1891*, s. 10, nr 4.
20. Oryginał w DSB, sygn. 50035/3, Informacje o planie W. Klaus, *op. cit.*, nr 2295; reprodukcja i opis planu W. Trzebiński, T. P. Szafer, *op. cit.*, nr 43; B. Krassowski, B. Majewska, *Plany Warszawy*, s. 11, nr 7.
21. Oryginał w DSB, sygn. 50035/2. Pod takim sztucznym tytułem wymienia ten plan katalog W. Klausy, *op. cit.*, nr 2296. Opis planu W. Trzebiński, T. P. Szafer, *op. cit.*, nr 41, reprodukcja B. Krassowski, B. Majewska, *op. cit.*, nr 6.
22. B. Krassowski, B. Majewska, *Plany Warszawy*, s. 11.
23. Oryginały w DSB, sygn. 50035(2)/4, 50035(5)/4. Opis i reprodukcja planów W. Trzebiński, T. P. Szafer, *op. cit.*, nr 45, 46; reprodukcja planu o skali 1 : 3 600 także J. Stankiewicz, *Ze studiów nad fortyfikacjami pruskimi na*

ziemiach polskich, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 12, 1966, cz. 1, s. 117.

24. Oryginały w DSB, sygn. 50035(3)/4; 50035(4)/4. Opis i reprodukcja planów W. Trzebiński i T. P. Szafer, *op. cit.*, nr. 47, 48, reprodukcja planu fortu Nr 1 także J. Stankiewicz, *op. cit.*, s. 127.

25. J. Stankiewicz, *op. cit.*, s. 124; R. Belostyk, *Budowa fortyfikacji na ziemiach Księstwa Warszawskiego podczas wojny 1806–1807*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t. 25, 1982, s. 148.

26. B. Krassowski, B. Majewska, *Plany Warszawy 1655–1814*, s. 25.

27. B. Krassowski, B. Majewska, *Plany Warszawy 1815–1831*, s. 12.

28. S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza Modlin* [w:] Towarzystwo Naukowe Warszawskie. Sprawozdania z posiedzeń Wydziału II Nauk Historycznych, Społecznych i Filozoficznych, 1949, s.2–3.

29. S. Herbst, *Twierdze napolcońskie nad Odrą i Wisłą*, „Studia i Materiały do Teorii i Historii Architektury i Urbanistyki”, t. 9, Architektura perennis, Warszawa 1971, s.68.

30. W. Łysiak, *op. cit.*, s.177–178.

31. Tamże.

32. R. Belostyk, *op. cit.*, s. 169.

33. T. Wyderkowa, *op. cit.*, s. 64.

34. Informacje o tym planie przekazał mi łaskawie dr Wojciech Trzebiński, za co Mu serdecznie dziękuję. Oryginał planu przechowywany jest w Vincennes pod Paryżem w Archives Historiques de l'Armée. Service historique, sygn. 43/1486.

35. Österreichische Nationalbibliothek, Kartensammlung, sygn. Alb. 228 – 20. Autor dysponuje jedynie jednobarwną fotografią planu, z której nie można ustalić jego skali i rozmiarów. Sygnaturę zarówno tego planu, jak i planu z 1808 r., wskazał mi uprzejmie mgr Edward Schnayder, za co Mu składam serdeczne podziękowanie. Jednocześnie gorąco dziękuję Panu Prof. dr Józefowi Babiczowi za sprowadzenie dla mnie z Wiednia kliszy tych planów.

36. Na taką datację wskazuje porównanie wykazu prac fortyfikacyjnych wykonanych na Pradze do lipca 1807 r. (zob. R. Belostyk, *op. cit.*, s. 160) z widokiem praskiego przedmościa narysowanego na tym planie.

37. R. Belostyk, *op. cit.*, s. 160

38. Biblioteka Narodowa, Zb. Kart., sygn. 1236; Biblioteka Publiczna m. st. Warszawy, Zb. Kart., sygn. 1796.

39. AGAD. Zb. Kart, sygn. 77–1; Österreichische Nationalbibliothek, Kartensammlung, sygn. Alb. 228–21; L. Sawicki, *op. cit.*, nr 2219.

40. R. Belostyk, *op. cit.*, s. 160.

41. Oryginał w Vincennes pod Paryżem w Archives Historiques de l'Armée. Service Historique, sygn. 41/1486. Kopia planu wykonana na kalce z oryginału znajduje się w archiwum Instytutu Historii Architektury i Sztuki Politechniki Warszawskiej, opis zaś w niniejszym tomie w art. W. Trzebińskiego, *Plany twierdz Księstwa Warszawskiego...* Por. też W. Łysiak, *op. cit.*, plan nr 5.

42. W. Trzebiński, *Plany...*

43. Oryginał w DSB, sygn. 50042. Opis planu W. Trzebiński, T. P. Szafer, *op. cit.*, nr 49. Za umożliwienie mi wglądu do fotografii tego planu serdecznie dziękuję dr Wojciechowi Trzebińskiemu.

44. AGAD, Zb. Kart., sygn. 92–2. Plan ten, choć wydany w Dreźnie w 1809 r., został, jak zaznaczono w jego części tytułowej, „odrysowany w roku 1808”, przy czym data 1808 nie jest bliżej określona. Zabudowa Pragi dzielami fortyfikacyjnymi pozwala sądzić, że plan został wykonany w II połowie 1808 r.

45. Szersze informacje o tym planie zob. B. Krassowski i B. Majewska, *Plany Warszawy 1655–1814*, s. 26–27.

46. Tamże

47. Oryginał planu w Bibliotheque de l'Inspection du Génie w Paryżu, Archives du Génie, sygn. 168, *Atlas Militaire du Duché de Varsovie*, opis planu W. Trzebiński, *Plany...*

48. AGAD, Zb. Kart., sygn. 548–24. Drugi egzemplarz tego planu przechowywany jest w Instytucie Architektury i Sztuki Politechniki Warszawskiej, por. W. Łysiak, *op. cit.*, plan nr 1. Przerys planu opublikował B. Pawłowski, *Historia wojny polsko-austriackiej 1809 r.*, Warszawa 1935, s. 177.

49. Informacja o planie L. Sawicki, *op. cit.*, nr 1894.

50. Oryginał w DSB, sygn. 50044, informacja o planie W. Klauss, *op. cit.*, nr 2307.

51. Por. W. Łysiak, *op. cit.*, plan nr 6.

52. Por. J. Berger, *Rozwój Pragi*, [w:] Wielkomiejski rozwój Warszawy do 1918 r. Pod red. I. Pietrzak-Pawłowskiej, Warszawa 1973, s. 256.

53. T. Wyderkowa, *op. cit.*, 62–66; zob. też R. Belostyk, *Memoriał mieszkańców Pragi do Napoleona I*, „Kronika Warszawy”, 1981, nr. 3, s. 113–114.

54. Archiwum Państwowe m. st. Warszawy, Zb. Kart., sygn. K–228.

55. Tamże, sygn. K–60 *Plan de la reconstruction projetée du Faubourg de Praga*.

56. Szerzej o tym planie por. J. Berger, *op. cit.*, s. 258–259.

57. AGAD, Zb. Kart., sygn. 360–76. Opis planu A. Liczbiński i B. Ufnalewski, *Katalog planów miast polskich w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej*. Ilustrowany katalog źródeł kartograficznych do historii budowy miast polskich, zesz. 6, Warszawa 1962, nr 118.

Jan Berger
Warsaw

Fortification Plans of Praga at the turn of the XVIII and XIX c

Summary

The paper deals with more important plans of fortifications of Praga (the right-shore district of Warsaw), drawn up in the first stage of that activity, basically in the years 1794–1815.

In the first part of the paper, five plans of Praga have been presented, showing – among others – its fortifications of the time when on November 4, 1794, Russian troops, under the command of Suworow, stormed that district. Four originals of those plans are kept at Deutsche Staatsbibliothek in Berlin, the fifth plan is a copy (made before 1939) of the original then kept in Paris at Archives historiques du Ministère de la Guerre – Dépôt de la Guerre. That copy is presently kept at the Institute of Architecture and Arts of the Technical University in Warsaw.

The Prussian Fortification plans of Praga, of the years 1796–1806, have been discussed in chapter two. None of the seven projects of that period was realized. Two of them (of ca. 1800) are the projects to transform Praga into a fortress, the other two (also of ca. 1800) are the projects of building up two forts in Bródno in order to project the Praga Stronghold. All those seven originals of the Prussian fortification plans of Praga are kept at Deutsche Staatsbibliothek in Berlin.

In the third chapter, seven plans (of the years 1807–1812) of the Praga fortress – a bridgehead coated by telescopes – have been presented. That stronghold (erected on the order of Napoleon), the fortress of Modlin and a smaller one in Serock had to protect

communication between the French army and Warsaw. The author discussed, among others, the plan entitled „Befestigung von Praga im Jahre 1807” being kept in Österreichische Nationalbibliothek in Vienna, five plans of 1808 (originals at AGAD in Warsaw, in Österreichische Nationalbibliothek in Vienna, in Deutsche Staatsbibliothek in Berlin), one plan of 1809 and one 1811. When presenting the plans of the time of the Warsaw Duchy, attention was given to the fact of the demolition of more than 200 houses between the Vistula river and the Targowa street in order to get place for building up fortifications for the Praga area close to the bridge.

Finally, the author discussed, in general, some selected plans illustrating the further history of the fortifications of the above area in the context of the realization of the regulation plans of the Praga District of 1835 and 1864. Those plans shaped further spatial development and building up of the Praga District up to the I World War.

[Figures No.32–36]

Maria Lewandowska
Warszawa

Plany twierdz na obszarze b. zaboru rosyjskiego w archiwach państwowych

Zakres czasowy tematu obejmuje lata 1815–1915, zakres terytorialny dawne Królestwo Polskie (poza nim także Brześć). Omówione zostaną plany twierdz, które zachowały się w archiwach państwowych podległych Naczelnemu Dyrektorowi Archiwów Państwowych.

Podstawę poszukiwań stanowiła centralna kartoteka planów miast, przechowywana w Naczelnej Dyrekcji Archiwów Państwowych, opracowana w latach 1983–85. Przeprowadzono ponadto kwerendę w zasobie kartograficznym Archiwum Państwowego m.st. Warszawy, dotychczas w kartotece nieuwzględnionym, a także kwerendę uzupełniającą w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie.¹

Wykaz twierdz na terenie Królestwa w omawianym okresie ustalono na podstawie literatury przedmiotu, a zwłaszcza prac Andrzeja Gruszeckiego, Jana Ciałowicza oraz Encyklopedii Wojskowej.² Obejmuje on następujące twierdze: Dęblin (w 1838 r. przemianowany na Iwangorod), Łomża, Modlin (przemianowany w 1834 r. na Nowo-Georgijewsk), Osowiec, Warszawa, Zamość, Zegrze oraz nadgraniczną twierdzę Brześć wraz z Terespołem. Pominęto zapory, pojedyncze forty oraz umocnione przedmościa takie jak: Pułtusk, Serock, Różan, Ostrołęka, Beniaminów, Dębe oraz rezydencje staropolskie i klasztory. Sytuacja polityczna Królestwa

spowodowała, że przedmiotem rozważań są w większości plany twierdz, pobudowanych lub przebudowanych przez Rosjan.

Informację o zachowanych planach każdej z twierdz poprzedza krótkie wprowadzenie na temat jej budowy lub modernizacji w okresie Królestwa Polskiego. Przy prezentacji materiału przyjęto układ alfabetyczny, wg nazw twierdz, z wyjątkiem twierdzy Brześć, o której zachowanych planach poinformowano w końcowej części opracowania.

Budowa twierdzy Dęblin (Iwangorod) została rozpoczęta w 1838 r. Nazwę Iwangorod nadano na cześć feldmarszałka Iwana Paskiewicza, na gruntach którego została wybudowana.³ Po wojnie rosyjsko-tureckiej rozbudowywano twierdzę wg projektu gen. Eduarda Iwanowicza Todtlebena, wznosząc w promieniu 2,5 km pierścień składający się z 7 fortów. U schyłku XIX w. (w r. 1890) zmodernizowano twierdzę.⁴ W 1909 r. Dęblin podzielił los innych twierdz na terenie Królestwa, w których rozkazano kasatę umocnień. W cztery lata później, w r. 1913 dużym nakładem sił i środków zaczęto szybko odbudowywać twierdzę, co nie dało zresztą większych rezultatów.⁵

W zasadzie plany tej twierdzy nie zachowały się w archiwach państwowych. W Archiwum Głównym Akt Dawnych (dalej AGAD) i Archiwum Państwowym (dalej AP) w Radomiu przechowywane są jedynie plany wsi i dóbr na terenie których powstała twierdza. I tak dziesięcioarkuszowy plan opracowany w 1837 r. znajdujący się w AGAD, obejmuje wieś Modrzyce.⁶ Plan podpisał gen. Karol Iwanowicz Richter, kierownik (do 1841 r.) Oddziału Korpusu Topografów (armii rosyjskiej) do pomiarów Królestwa Polskiego.⁷

Również 13 planów przechowywanych w AP w Radomiu obejmuje dobra przeznaczone pod forty i umocnienia budowanej i rozbudowywanej twierdzy.⁸ Na niektórych planach zakreślono zarysy umocnień po lewej stronie Wisły, po obydwu stronach rzeki oraz zaznaczono tamy na Wiśle przy ujściu Wieprza.⁹ Plany te opracowali w latach 1837–52 geometrycy oraz powiatowi inżynierowie (m. in. Andrzej Okiński, Stefan Ogilba, Stanisław Krajkowski). Niektóre plany i kopie planów z 1851 r. podpisali inżynierowie i topografowie wojskowi, komendanci i budowniczy twierdzy,

Dęblińskiego Oddziału Inżynierii i inni. Znaczna część planów została opracowana w skali 1 : 5 000. Są także w skali większej (1 : 2 500) i mniejszej (1 : 20 000). Większość planów jest nieopisana i nie posiada legendy. Aczkolwiek nie zawierają informacji dotyczących twierdzy dęblińskiej, rzucają nieco światła na terytorialny zasięg budowanych fortyfikacji.

Początki twierdzy Modlin wiążą się z osobą Napoleona, który przewidując manewr na Prusy Wschodnie postanowił wzmocnić przeprawę przez Bugo-Narew. General Chasseloup, szef inżynierii Wielkiej Armii, zaprojektował twierdzę obok wsi Modlin. Budowę rozpoczęto w 1806 r. Projekt jej rozbudowy przedstawił komendant Inżynierii Armii Księstwa Warszawskiego pułkownik (później generał) Jan Mallet-Malletski w r. 1810.¹⁰ Prace prowadzono już w roku następnym.¹¹ W dalszych latach niekonserwowana twierdza podupadła, chociaż w projektach odbudowy twierdz w Królestwie J. Malleta (1818) i J. Prądzyńskiego (1826) pamiętano i o Modlinie. Dopiero po powstaniu listopadowym rozpoczęto wielką rozbudowę twierdz w Kongresówce, „mając na celu nie tylko utrzymanie w rękę niespokojnego kraju, ale też przesunięcie na zachód systemu obronnego Imperium”.¹² Rozbudowę Modlina ukończono w r. 1841. Wcześniej bo w 1834 r. przemianowano Modlin na Nowo-Georgijewsk. Opracowany w Rosji w latach 60-tych XIX w. projekt modernizacji twierdz, obejmował także Modlin. Prace prowadzono od 1863 r. Wzrost potęgi Niemiec spowodował, że w latach 70-tych podjęto decyzję otoczenia twierdzy łańcuchem fortów. Prace zakończono w latach 80-tych.¹³ Przydatność twierdzy została wykazana jeszcze w roku 1939.

W zasobie AGAD znajduje się kilka planów twierdzy Modlin i jej najbliższych okolic. Wszystkie, z wyjątkiem jednego, pochodzą z pierwszej połowy XIX w. Jednym z wcześniejszych jest plan, sporządzony w skali 1 : 5 000, zatytułowany *Mapa wykazująca grunta wsi Modlina oraz y Twierdzy*. Autorem jest Gustaw de Viébig, geometra przy Dyrekcji Lasów Rządowych.¹⁴ Na barwnym rękopisie planu, sporządzonym na papierze, zaznaczono granice dawniejszej wsi Modlin, grunty sąsiadujące z twierdzą oraz zarys obwodu zewnętrznego twierdzy. Na planie brak datacji; pochodzi on najprawdopodobniej z lat dwudziestych XIX w. Wskazują na

to: stosowanie skali Magdeburgskiej (od 1819 roku wprowadzono miary nowopolskie) oraz używanie nazwy Modlin, a nie Nowo-Georgijewsk. Wreszcie na ten okres przypada działalność geometry Gustawa de Viébiga.

Z 1818 r. (16 maja) pochodzi opracowany w skali 1 : 5 220 *Projekt de fortification de la place de Modlin*.¹⁵ Jest to wielobarwny rękopis opracowany w języku francuskim, podpisany przez gen. brygady Korpusu Inżynierów. Na planie widnieje pieczętka okrągła „Królestwo Polskie – Korpus Inżynierów”, co potwierdzałoby miejsce pracy autora. Na planie ukazano obiekty wewnątrz twierdzy, obwód wewnętrzny oraz forty usytuowane po obydwu stronach Narwi i Wisły.

Kolejny plan Modlina, to kopia sporządzona w 1822 r. w skali 1 : 6 400.¹⁶ Plan podpisany został przez kierującego robotami inżynieryjnymi Sokolnickiego oraz podpułkownika Fiedorowicza, który zdejmował oryginał. Ten plan twierdzy jest znacznie mniej dokładny od omawianego wyżej. Zaznaczono na nim jedynie zarys fortyfikacji po obu stronach rzek oraz ważniejsze obiekty wewnątrz twierdzy. Brak legendy. Na planie zaznaczono również Nowy Dwór (Nowodwór) oraz najbliższe okolice.

Dwa plany pochodzące z późniejszego okresu obejmują twierdzę Modlin i jej najbliższą okolicę. Jeden z nich opracowany po 1812 r. ale przed 1934 r., zatytuowany *Plan okrestnosti Modlina* – obejmuje okolice Modlina w promieniu 5 km.¹⁷ (Nowy Dwór, Zakroczym). Samego Modlina nie zaznaczono. Skala planu 1 : 21 000. Brak nazwiska autora.

Drugi pochodzi z 1837 r. składa się z 10 arkuszy.¹⁸ Na rękopiśmiennym, wielobarwnym planie, sporządzonym w skali 1 : 8 400, przedstawiono zarys twierdzy. Zaznaczono natomiast rzeki, drogi, mosty, ogrody, grunty orne, łąki, lasy oraz odwachy i koszary drogowe znajdujące się w najbliższej okolicy Modlina. Plan podpisał gen. Karol Ivanowicz Richter.¹⁹ Zdejmowali i kreślili pracownicy Korpusu.

Z powyższego przeglądu wynika, że nie zachowały się plany twierdzy z drugiej połowy XIX w. oraz początków XX w., ukazujące jej obraz po przeprowadzeniu modernizacji. Z tego względu wybrano do zaprezentowania jeszcze jeden plan, który wpraw-

dzie wykracza poza ramy chronologiczne opracowania, ale ukazuje twierdzę w jej późniejszym kształcie. Jest to plan pochodzący z okresu Polski Niepodległej. Opracowany w Modlinie w 1919 r. przez Adama W... (nazwisko nieczytelne), skala planu wynosi 1 : 4 000.²⁰ Na planie oznaczono bardzo dokładnie zarys twierdzy oraz umocnienia po obydwu stronach Narwi i Wisły, a także zabudowę wewnętrzną Modlina.

W rosyjskich planach strategicznych z 1818 r. przewidywano usytuowanie twierdzy w Warszawie. Zrazu planów tych nie zrealizowano. Dopiero po stłumieniu powstania listopadowego wznieziono bardzo szybko, w ciągu dwóch lat (1832–34) Cytadelę Aleksandryjską „do panowania nad otwartym miastem”.²¹ W 1835 r. dla osłonięcia mostu, pobudowano zaś na prawym brzegu Wisły fort Śliwickiego. W latach 1849–65 wzniesiono przed Cytadelą 5 fortów i jedną działobitnię. W latach 80-tych zaś, od 1883 r. począwszy wzniesiono wokół miasta forty (I–XIV) w odległości 4–7 km na lewym i prawym brzegu Wisły. Po 1890 r. pobudowano forty Wawer i Kawęczyn. Prowadzona intensywnie fortyfikacja Warszawy wiązała się z podjętą w latach osiemdziesiątych decyzją założenia twierdzy w tym mieście. Decyzja o jej kasacji zapadła w 1913 r., po czym wysadzono elementy obronne fortów, z wyjątkiem Cytadeli.²²

Plany Warszawy z lat 1815–1915 przechowywane są w wielu archiwach. Pełna informacja na ten temat ukaże się w przygotowywanym do publikacji katalogu planów miast w archiwach państwowych. Do zaprezentowania w niniejszym opracowaniu wybrano te, na których zaznaczono Cytadelę oraz forty wzniesione w późniejszym okresie. Plany takie przechowuje AGAD, m. st. Warszawy oraz AP w Krakowie. Najwcześniejsze plany ukazujące wymienione fortyfikacje pochodzą z 1837 r.

Na planach wykonanych wcześniej fortyfikacje te nie występują. Wyjątek stanowi kopia z 1831 r. planu Warszawy z lat 1827–29 Józefa Koriota, szefa Biura Topograficznego.²³ Na planie tym zaznaczono zarys fortu Śliwickiego, jeszcze bez nazwy oraz Koszary Aleksandryjskie – późniejszy teren Cytadeli Aleksandryjskiej.²⁴

Plan Warszawy z 1837 r. z naniesionymi zmianami, które zaszły po 1827 r., opracowany na polecenie Namiestnika Królestwa

Paskiewicza, obejmuje już Cytadelę Aleksandryjską.²⁵ Dziewięciosekcyjny plan opracowany został przez Koriota w skali 1 : 4 200. Zaznaczono na nim zarys i zabudowę wewnętrzną Cytadeli.

Również na planie Richtera z 1836 r. obejmującym Warszawę i okolice zaznaczono zarys Cytadeli i fortu Śliwickiego oraz oznaczono budynki wewnątrz Cytadeli. Sześćoarkuszowy wielobarwny plan opracowany został w skali 1 : 16 800 przez topografów wojskowych, w języku rosyjskim.²⁶

Plan okolic Warszawy opracowany przez nieznanego autora w r. 1836, specjalnie dla przeprowadzenia wojskowych manewrów, nie przedstawia samego miasta. Na planie, którego skala wynosi 1 : 17 200, widoczny jest zarys Cytadeli Aleksandryjskiej.²⁷ Zarówno ten plan, jak i omówiony wyżej opracowany został techniką litograficzną.

Plan Warszawy z 1850 r. – nieznanego autora – sporządzony techniką litograficzną przez Seweryna Oleszczyńskiego w dość dużej skali (1 : 17 200) ujmuje zarys Cytadeli.²⁸

Również na planie Warszawy i okolic opracowanym przez płk. Sztabu Generalnego Witkowskiego w 1862 r. oznaczona została Cytadela Aleksandryjska, fort Śliwickiego, niektóre forty przed Cytadelą oraz Wojenne Pole Mokotowskie. Skala planu wynosi 1 : 16 800.²⁹

Opracowany również w tej samej skali plan okolic Warszawy z 1874 r. ukazuje Cytadelę i forty. Treść tego planu, opracowanego przez topografów Sztabu Warszawskiego Okręgu Wojskowego pod kierunkiem por. Kiszczenki, jest wzbogacona o informację o rozmieszczeniu dywizji z podaniem ich numerów.³⁰

W 1899 r. został wydany, jako dodatek do kalendarza, plan sytuacyjny Warszawy, opracowany techniką litograficzną w skali 1 : 17 640. Widoczna jest na nim Cytadela, fort Śliwickiego oraz forty wokół Cytadeli.³¹ Również w planie turystycznym Warszawy z 1907 r. oznaczono Cytadelę i forty usytuowane po obydwu stronach Wisły.³²

Kolejnymi planami, na które chciałabym zwrócić uwagę są plany opracowane dla celów wojskowych w latach 1914–15, niektóre przez oddział kartograficzny generalnego sztabu armii niemieckiej. Obejmują one Warszawę i okolice (w tym jeden z nich –

również Modlin). Dla opracowania niektórych wykorzystano prawdopodobnie rosyjskie plany, w skali 1 : 25 000, przeprowadzając transkrypcję pod napisami sporządzonymi w języku rosyjskim. Są to plany wielobarwne dość dużego formatu, na których oznaczono fortyfikacje wokół Warszawy.³³ Na jednym z planów (AP m.st. Warszawy, sygn. K 488) widoczna jest zabudowa wewnątrz Cytadeli Aleksandryjskiej oraz podwójny pierścień fortów i umocnień wokół Warszawy z fortami: Wawerskim i Kawęczynskim włącznie.

W archiwum AP m.st. Warszawy przechowywany jest ponadto brudnopis planu fortyfikacji Warszawy, sporządzony na kalce w skali 1 : 20 000. Nie udało się ustalić autora, ani daty opracowania. Ukazane na nim elementy fortyfikacji pozwalają wysunąć wnioski, że musiał on być opracowany nie wcześniej niż w latach 90-tych ubiegłego wieku.³⁴

Poza planami obejmującymi całe miasta, w centralnej kartoce uwzględniono plany dzielnic lub większych fragmentów miast. Wśród nich zachowały się plany Pragi, prawobrzeżnej części Warszawy. I tak np. jeden z nich niedatowany (opracowany po 1915 r. w skali 1 : 5 500), jest projektem urbanistycznym terenów po wyburzeniu fortyfikacji. Ujmuje istniejący stan fortyfikacji na tym terenie oraz stan projektowany. Autorem jest A. Lessel, budowniczy miejski. Inny to odrys pomiaru części Pragi. Sporządzony został przez geometrę Gnatowskiego w 1869 r. z oryginału opracowanego przez Ludwika Chudzińskiego w 1859 r., w dużej skali. Zaznaczono na nim fort Śliwickiego oraz grunty używane przez Zarząd Wojskowy.³⁵ Szczegółowa informacja na temat planów fortyfikacyjnych Pragi została podana w artykule J. Bergera.³⁶

W archiwach przechowywane są również plany o innej nieco treści od omówionych. Są to plany ukazujące nie tylko miasto i fortyfikacje, ale również usytuowanie wojsk w czasie toczonych bitew. Wśród dotyczących Warszawy wspomnieć należy o tym, który obrazuje położenie umocnień i oddziałów polskich 19 VIII 1831 r. Plan nieznanego autora (litografia ręcznie kolorowana) sporządzony został w skali 1 : 21 000.³⁷

Zachowane w archiwach plany Warszawy pozwalają prześledzić rozwój fortyfikacji miasta w okresie Królestwa z tym, że liczba planów z drugiej połowy XIX w. jest stosunkowo niewielka, prze-

ważają opracowania dla celów turystycznych, ukazujące ogólne zarysy fortyfikacji.

Zamość zaczęto fortyfikować niemal równocześnie z powstaniem, bo już w XVI wieku. Prace fortyfikacyjne kontynuowano również w późniejszym okresie. Z większym natężeniem rozbudowywano twierzę w początkach XIX w. (w latach 1809–12), pod kierunkiem Jana Mallet-Malletskiego.³⁸ Napoleon przywiązujący duże znaczenie do nadgranicznego położenia starej fortecy, uznał za stosowne uwzględnić ją w swych planach strategicznych.³⁹

W okresie Królestwa twierdza, stanowiąca od 1821 r. własność państwa, została zmodernizowana, również według projektu Jana Mallet-Malletskiego z 1825 r.⁴⁰ Lata 1831–66 to ostatni okres istnienia twierdzy. W rozbudowanym systemie twierdz Królestwa Zamość zajął drugorzędne stanowisko. Z jego zasobów korzystano przy uzbrajaniu Cytadeli Warszawskiej.⁴¹ Po wojnie krymskiej zaczęto w Rosji znosić przestarzałe fortyfikacje. Kiedy w 1862 r. ówczesny dyrektor Departamentu Fortyfikacji Ministerstwa Wojny, E. J. Todtleben, opracował projekt modernizacji zdalnych jeszcze do użytku twierdz – pominął Zamość. Postanowieniem carskim z 21 XI 1866 zniesiono twierdzę jako niespełniającą warunków obronności.⁴²

Plany Zamościa z okresu Królestwa przechowywane są w AGAD w Warszawie (16), AP w Lublinie (7) oraz w AP w Radomiu (2). Plany tej twierdzy, podobnie jak innych, przechowywane są również w innych zbiorach w kraju i zagranicą. Katalog planów Zamościa, opracowała Anna Pawłowska. Uwzględniła w nim plany i mapy Zamościa powstałe od XVIII w. do 1939 r.⁴³

Plany Zamościa zgromadzone w AGAD pochodzą z lat 1815, 1817–1819, 1822, 1823, 1825, 1827, oraz 1837, z tym że najliczniej reprezentowane są te, które powstały w 1823 r. Archiwum przechowuje je w Zbiorze Kartograficznym i zespołach Komisji Rządowej Wojny oraz Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych. Ponadto archiwum to przechowuje fotokopie planów twierdzy znajdujących się w Centralnym Gosudarstwiennym Wojenno-Istoriczeskim Archiwum w Moskwie.

AP w Lublinie posiada plany z lat 1823, 1827, 1828, 1830, 1839, 1874, 1888. Są to głównie plany z Archiwum Ordynacji

Zamojskiej. Jeden z planów z 1874 r. zatwierdzony w 1910 r., przechowywany jest w zespole Rządu Gubernialnego Lubelskiego.

Plany Zamościa zgromadzone w AP w Radomiu powstały w latach pięćdziesiątych XIX w. i są przechowywane w zespole Zarządu Rolnictwa i Dóbr Państwowych Guberni Radomskiej, Kieleckiej, Lubelskiej i Siedleckiej.⁴⁴

Większość planów Zamościa została opracowana w związku z prowadzonymi pracami nad przebudową i modernizacją twierdzy. W związku z tym autorem znacznej ich liczby jest Jan Mallet-Malletski. Pozostałe zdejmowali również inżynierowie i topografowie wojskowi: Jacyna i Leonard Jodko, Maurycy Hauke, Goliszewski, Linda oraz Wasilewski. Tylko niektóre opracowali geometrzy cywilni jak np.: Antoni Rolla, geometra ordynacji, oraz H. Niezabitowski, adiunkt miernictwa w Zarządzie Rolnictwa.

Cel dla jakiego sporządzono plany rzutuje na ich treść. Najstarszy plan z omawianego okresu, nieznanego autora, którego datę opracowania określa się na 1815 r., ukazuje zarys twierdzy oraz jej najbliższe okolice (przedmieścia i wsie: Hyża i Mokre).⁴⁵ Plany z 1817 r. głównie autorstwa Jana Malleta-Malletskiego, pokazują kanały, fosę, mosty, fortyfikacje, bastiony I–VII oraz zabudowę miasta, tereny (wsie i pola) znajdujące się poza twierdzą,⁴⁶ a także projektowane drogi „kamieniami wykładać się mających podług rozkazu nr 126 z dnia 25 stycznia 1817 od Dyrekcji Inżynierów nadesłanego”.⁴⁷

Plan z 13 VII 1818, wykonany przez płk. Leonarda Jodko, stanowi raport z ówczesnego stanu Zamościa.⁴⁸

Plan z 1819 r. (2 lipca), tego samego autora, ukazuje rzeźbę terenu, fortyfikacje i bastiony, zabudowę miasta, a także okoliczne wsie, ze wskazaniem podziałów własnościowych.⁴⁹

Plany z lat 1822–23 opracowane już po przejściu miasta na własność państwa, stanowią materiał przygotowany do projektu modernizacji twierdzy z 1825 r. Większość planów sporządził autor projektu Jan Mallet-Malletski. Ich treść stanowią nie tylko zarysy twierdzy i zabudowa miasta, ale również podziały własnościowe w promieniu 600 i 1200 sążni od twierdzy. Decyzja o unowocześnieniu umocnień fortecznych wymagała uporządkowania spraw własnościowych. Zajmowała się tym Komisja Nadzwyczajna do

Uregulowania Gruntów i Nowych Osad Fortecy, w której skład wchodził gen. Jan Malletski.⁵⁰

Pragnę zwrócić uwagę na plan Zamościa z 20 XII 1825, opracowany przez Jana Malletskiego i Lindę, w skali 1 : 1 800.⁵¹ Rękopis wielobarwny ma napisy w języku francuskim. Na planie widoczne są wody i mosty, fortyfikacje, bastiony I–VII, zamek, arsenał, koszary, szpital wojskowy, zabudowa miasta: ulice i ich nazwy, ogrody, kościoły (5). bożnica, Ratusz, Akademia Zamojska oraz trakty: lubelski, lwowski i szczebrzerzyński.

Plany z lat 1827, 1828, 1830 proweniencji urzędowej (Komisja Rządowa Wojny), opracowane zostały przez Jana Malletskiego i gen. artylerii Haukego.⁵² Cechuje je treść wojskowa. Natomiast plany pochodzące z archiwum Ordynacji Zamojskiej – autorstwa geometrów ordynackich – dotyczą stosunków własnościowych.⁵³ Wykazują grunty miejskie, dworskie, chłopskie, klasztorne, kościelne położone około twierdzy Zamość. Na niektórych z nich zaznaczono budowle wewnątrz twierdzy.

Dwa plany wykonane prawdopodobnie w r. 1837 i 1839 ukazują zarys twierdzy, fortyfikacje i bastiony (bez numerów) oraz jej okolice.⁵⁴ Autorem jednego z nich jest inż. por. Den.

Z drugiej połowy XIX w. zachowały się w archiwach państwowych dwa plany Zamościa, obydwie w AP w Lublinie. Kopia planu z 1874 r. (zatwierdzonego w 1910 r.), ukazuje przebieg wałów fortyfikacyjnych oraz zabudowę miasta.⁵⁵ Plan z 1888 r., opracowany przez geometrę ordynackiego G. Sochackiego (w skali 1 : 5 000), ukazuje zarysy twierdzy i bastionów.⁵⁶

Plany XX-wieczne powstałe w okresie Królestwa nie zachowały się w archiwach państwowych. Plan z 1906 r. obejmuje jedynie prywatną posiadłość w Zamościu Maurycego Ordynata Zamoyskiego.⁵⁷

Plany XIX-wieczne Zamościa cechuje precyzyjne wykonanie rysunku. Pozwalają one dokładnie prześledzić rozwój twierdzy do czasu jej likwidacji.

Poza planami w archiwach zachowały się również widoki tej twierdzy oraz fotografie planów z omawianego okresu. Przykładem może być fotografia Zamościa wykonana w 1941 r. z oryginału pochodzącego z początków XIX w. zachowana w AP w Krakowie.⁵⁸

Plany nadgranicznej twierdzy Brześć z omawianego okresu zachowały się jedynie w AGAD w Warszawie.

Brześć, stanowiący ważny węzeł komunikacyjny u wierzchołka klina błot poleskich, uwzględniony był w planach strategicznych Rosji. Prace nad ufortyfikowaniem Brześcia prowadzono w latach 30-tych XIX w. Wzniesiono wówczas piętrową cytadelę. Prace kontynuowano w latach pięćdziesiątych. Rozbudowę prowadzoną w 20 lat później kierował gen. Todtleben, autor projektu. Do 1885 r. wzniesiono pierścień 10 fortów w promieniu 3–5 km. W dalszych latach przybył nowy pierścień – 6–8 km.⁵⁹ Rozległe fortyfikacje obejmowały również Przedmoście Terespolskie.⁶⁰

Zachowane w AGAD 6 planów pochodzi z XIX w. Dokładnych dat powstania oraz autorów (prawie wszystkich) nie udało się ustalić (jeden z planów opracował Markowicz). Wszystkie plany są rękopiśmiennymi, wielobarwnymi oryginałami, opracowanymi w skali 1 : 2 620 do 1 : 7 110. Plany opisano w języku polskim, rosyjskim i francuskim.⁶¹ Pragnę zwrócić uwagę na jeden z nich, na którym widoczna jest twierdza w Brześciu i Terespolu.⁶² Na planie tym widnieją zarysy twierdzy w Brześciu, przedmościa w Terespolu, zabudowa wewnętrzna obydwu miast oraz ufortyfikowane przeprawy przez Bug i forty wokół Brześcia. Plan opracowany został w języku francuskim. Nie posiada tytułu ani legendy.

Z planów z okresu wykraczającego poza zakres opracowania, bo powstałych już w Polsce Niepodległej zwraca uwagę plan z 1932 r. Jest on przechowywany w zasobie Archiwum Akt Nowych w Warszawie w zespole Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i ukazuje ówczesną sytuację terenów fortecznych, które zamierzano przyłączyć do miasta Brześcia.⁶³

Planów twierdzy Łomża nie odnaleziono. W zasobie AGAD w Warszawie są jedynie światłokopie map w skali 1 : 100 000 twierdz oraz fortów i umocnień miast polskich zaboru rosyjskiego, w tym również z terenu Królestwa Polskiego. Mapy zatytułowane „Obóz warowny xy. Granica terenu na którym obowiązują forteczne ustawy rosyjskie” dotyczą między innymi Łomży, Dębłina, Zegrza, Brześcia nad Bugiem oraz Osowca i Różan. Na światłokopiach oznaczono granice obozów oraz usytuowanie i nazwy fortów, miast i miejscowości znajdujących się na terenie obozu warow-

nego. Światłokopie map zostały opracowane przez Departament V Inżynierów i Saperów Ministerstwa Spraw wojskowych w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Do AGAD w Warszawie zostały przekazane przez Centralne Archiwum Wojskowe w latach pięćdziesiątych.⁶⁴

Poza wzmiankowaną mapą, planów Łomży, na których oznaczono twierzę, w zasobach archiwów nie odnaleziono, co potwierdza publikowany katalog planów tego miasta.⁶⁵ Nie odnaleziono również planów Osowca oraz Zegrza, twierdz powstałych w latach osiemdziesiątych XIX w.

Podsumowując – można stwierdzić, że w archiwach państwowych zachowały się plany wielu twierdz Królestwa, zaprezentowane w niniejszym opracowaniu. Pozwalają one prześledzić rozwój fortyfikacji, głównie w pierwszej połowie XIX w. Znacznie skromniej prezentuje się stan zachowania planów pochodzących z drugiej połowy ubiegłego stulecia oraz początku w. XX. Trzeba pamiętać, że archiwa gromadzą dokumentację aktową dotyczącą omówionych tu fortyfikacji. Także ona stanowi bogaty materiał do badań dziejów twierdz na terenie b. zaboru rosyjskiego.

PRZYPISY

1. Za pomoc w przeprowadzeniu kwerendy dziękuję mgrowi inż. Wiesławowi Kublinowi (AP m.st. Warszawy). W prowadzonej kwerendzie korzystałam również z pomocy nieżyjącego już mgra Wojciecha Całczyńskiego. Zakres rzeczowy i chronologiczny kartoteki omówiła M. Lewandowska *Plany miast w archiwach państwowych – centralna kartoteka* [w:] *Z dziejów kartografii*, (w druku).
2. A. Gruszecki *Twierdze rosyjskie na ziemiach polskich*, „Studia i materiały do historii wojskowości”, t. 12, cz.1. 1966, s. 198–230; J. Ciałowicz, *Fortyfikacje na ziemiach polskich w czasie pierwszej wojny światowej*, tamże s. 236–280, *Encyklopedia Wojskowa*, t. 1–7, Warszawa, 1931–39.
3. *Encyklopedia Wojskowa*, t. 2, Warszawa, 1932, s. 203–204.
4. A. Gruszecki, *op. cit.*, s. 220.
5. Tamże, s. 209.
6. Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej AGAD). Zbiór Kartograficzny (dalej Zb. Kart.) sygn. 57–13.
7. *Centralny Katalog Zbiorów Kartograficznych w Polsce*, red. i oprac. T. Paćko i W. Trzebiński, z. 5, cz. 1, 1983, s. 55–56.

8. Archiwum Państwowe (dalej AP) Radom, Zb. Kart., Zarząd Rolnictwa i Dóbr Państwowych (dalej ZDP) gubernia (dalej gub.) siedlecka sygn. 132, 139, 140, 141, 144, gub. radomska sygn. 145-147, 774, 776, 780, 1340, ZDP sygn. 11104 s. 201.

9. AP Radom Zb. Kart. ZDP gub. radomska sygn. 146

10. B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa*, Warszawa, 1921, s. 69.

11. S. Herbst, J. Zachwatowicz, *Twierdza Modlin*, s. 3-4.

12. Tamże, s. 5.

13. K. Biesiekierski, *Historia fortyfikacji na ziemiach polskich w dobie porozbiorowej*, „Saper i Inżynier Wojskowy”, 1926, z. 7, s. 927 i nast.

14. Tak prawdopodobnie brzmi rozwinięty skrót (KM.Dy.L.R.) umieszczony na planie. Pierwszych liter nie udało się rozszyfrować. AGAD, Zb. Kart. sygn. 199-14.

15. AGAD, Zb. Kart. sygn. 383-3.

16. AGAD, Zb. Kart. sygn. 383-4.

17. AGAD, Zb. Kart. sygn. 57-15.

18. AGAD, Zb. Kart. sygn. 56-13.

19. *Centralny Katalog...*s. 55-56.

20. AGAD, Zb. Kart. sygn. 56-1.

21. A. Gruszecki, *op. cit.*, s.203.

22. Tenże, s. 229-230.

23. Plan był kolejną edycją planu Warszawy, po dokonaniu pomiarów w latach 1825-27, B. Olszewicz, *op. cit.*, s. 141-142.

24. AP m.st. Warszawy, sygn. K 37.

25. AGAD, Zb. Kart. sygn. 92-7, zob. też AGAD, Zb. Kart. sygn. 92-8.

26. AGAD, Zb. Kart. sygn. 46-16a.

27. AGAD, Zb. Kart. sygn. 56-14.

28. AP m.st. Warszawy, sygn. K 43.

29. AGAD, Zb. Kart. sygn. 92-1, AP m.st. Warszawy sygn. K 45 oraz sygn. K 55-9.

30. AP m.st. Warszawy, sygn. K 131.

31. AGAD, Zb. Kart. sygn. 48-7.

32. AGAD, Zb. Kart. sygn. 546-4.

33. AP m.st. Warszawy, sygn. sygn. K 143, K 488, AGAD, Zb. Kart. sygn. 49-21.

34. AP m.st. Warszawy, sygn. K 472.

35. AP m.st. Warszawy, sygn. K 33, K 227.

36. J. Berger, *Plany fortyfikacyjne Pragi z przełomu XVIII i XIX w.* (art. publikowany w tym tomie).

37. AP Kraków, Zb. Kart. sygn. R.M. Warszawa 2 oraz Pot. 27; AP m.st. Warszawy, sygn. K 36.

38. S. Herbst i J. Zachwatowicz, *Twierdza Zamość*, Warszawa 1936, s. 87.

39. B. Sroczyńska, *Rozplanowanie i rozbudowa Zamościa w okresie Królestwa Kongresowego*, [w:] *Zamość miasto idealne*, Studia z dziejów rozwoju przestrzennego i architektury pod red. J. Kowalczyka, 1980, s. 143.

40. W. Ćwik, *Zmiana charakteru miasta w XIX wieku*, tamże s. 224.

41. S. Herbst, *op. cit.*, s. 115.

42. Tamże s. 118.

43. A. Pawłowska, *Plany i mapy Zamościa z XVII-XX wieku*, [w:] *Zamość...*, s. 243-285.

44. AP Radom, ZDP sygn. 14019 s. 4, s. 156.

45. A. Pawłowska, *op. cit.*, s. 266; AGAD, Zb. Kart. sygn. 57-23.

46. AGAD, Zb. Kart. sygn. 94-2, Centralny Gosudarstwiennyj Wojenno-Istoriczeskij Archiw (dalej CGWIA) 21934 ark. 1 oraz 21934 ark. 4.

47. AGAD, Zb. Kart. sygn. 383-1.

48. AGAD, Zb. Kart. sygn. 57-23 ark. 1.

49. AGAD, Zb. Kart. sygn. 57-23 ark. 2.

50. B. Sroczyńska, *op. cit.*, s. 147.

51. AGAD, Zb. Kart. sygn. 383-2.

52. AGAD, Komisja Rządowa Wojny (dalej KRW) sygn. 231 s. 21, 232. s. 7.

53. AP Lublin, Archiwum Ordynacji Zamojskiej (dalej AOZ) - pl., sygn. 95, 96, 243.

54. AGAD, Zb. Kart. sygn. 94-3, AP Lublin, AOZ - pl., - sygn. 97.

55. AP Lublin, Rząd Gubernialny Lubelski (dalej RGL) II 1910 sygn. 450.

56. AP Lublin, AOZ sygn. 98.

57. A. Pawłowska, *op. cit.*, s. 275.

58. AP Kraków, Zb. Kart. sygn. R.M.Zamość - 12.

59. *Encyklopedia Wojskowa*, t. 1, Warszawa, 1931 s. 450-454.

60. A. Gruszecki, *op. cit.*, s. 213.

61. AGAD, Zb. Kart. sygn. 69-29, 69-30, 69-31, 69-32, 86-9, 96-12.

62. AGAD, Zb. Kart. sygn. 86-9.

63. Archiwum Akt Nowych, sygn. 296/2.

64. Księga nabytków AGAD w Warszawie.

65. *Katalog archiwalnych planów miasta Łomży 1619-1914*. oprac. D. Godlewska, Warszawa, 1975, plan wymieniony przez autorkę pod poz. 19 (str. 21) posiada tytuł *Plan okresności g(oro)da Łomży*, a nie jak w Katalogu „okrepnosti” i nie ukazuje zarysu twierdzy ani umocnień.

Maria Lewandowska
Warsaw

**Plans of the Strongholds on the Territory
of the former Russian Annexed Territory
(kept in the State Archives)**

Summary

The paper covers the years 1815–1915 and refers to the territory of the former Polish Kingdom. Its subject are the plans of the strongholds that have been preserved in the state archives, subordinated to the General Direction of the State Archives.

The information on the preserved plans of each stronghold is preceded by an introduction discussing its erection or modernization in the above mentioned period. The essential part of the paper informs on the title, date, name(s) of the author(s), scale and gives a brief characteristic of the topic of each plan. In the footnotes, the name of the archives where the given plan is kept, and the signature of the plan have been given.

The plans under discussion make it possible to trace the development of some strongholds in the first half of the XIX c. (Modlin, Warsaw, Zamość, Brześć). Plans of later period are sporadic and those of some strongholds (e. g. Łomża, Osowiec, Zegrze) have not been found. Also the plans of Dęblin are missing but the diagrams of the estates of that town, with the outline of fortifications of the future stronghold indicated – have been preserved.

Stanisław Alexandrowicz

Toruń

Twierdze rosyjskie w dorzeczach Wisły i Niemna na mapach topograficznych

Ku schyłkowi wieku XIX, z ustaleniem się systemu przymierzy między czołowymi mocarstwami Europy, jasnym się stało, że dawne ziemie Polski, podzielone między trzy cesarstwa: rosyjskie, niemieckie i austro-węgierskie będą przyszłym teatrem działań wojennych. We wszystkich więc trzech zaborach ostatnia ćwierć XIX w. przyniosła gwałtowną modernizację twierdz już istniejących oraz planowanie i budowę nowych systemów umocnień.

Najlepsze bodaj wprowadzenie w problematykę i literaturę przedmiotu daje zestaw artykułów, stanowiących rozszerzoną wersję referatów, wygłoszonych podczas konferencji naukowej poświęconej fortyfikacjom nowożytnym, jaka odbyła się w lutym 1965 r. w Warszawie i wydanych w rok później.¹ Syntetyczny zarys rozwoju fortyfikacji trzech zaborów przed pierwszą wojną światową dali tu Janusz Bogdanowski (zabór austriacki), Jerzy Stankiewicz (zabór pruski) i Andrzej Gruszecki (zabór rosyjski).² Natomiast całość problemu, stan fortyfikacji zaborców, ich plany wojenne, wreszcie rolę poszczególnych twierdz w działaniach lat 1914–18 przedstawił Jan Ciałowicz.³ Niewiele nowego wniosły późniejsze opracowania ogólne, operujące wciąż tym samym zasobem informacji, przedstawianym zresztą bardzo zwięźle i z pominięciem wielu istotnych elementów.⁴

Dla interesującego nas obszaru zaboru rosyjskiego należałoby odwołać się do opartych na szerokich badaniach archiwalnych monografii radzieckiego historyka Lubomira G. Beskrownego, poświęconych rosyjskiej armii i marynarce wojennej w XIX i XX w. Niestety druga z nich nie została już przez autora ukończona; wydana pośmiertnie w 1986 r., nie uwzględniła zagadnień fortyfikacji.⁵

Dokładny obraz sytuacji, wraz z analizą zmian doktryny i planów wojennych rosyjskiego Sztabu Generalnego, bezpośrednio decydujących o podejmowaniu lub zaniechaniu wielkich przedsięwzięć fortyfikacyjnych, posiadamy więc tylko dla przełomu XIX i XX w.

Na obecnej konferencji fortyfikacjom zaborów austriackiego i pruskiego poświęcone zostały referaty profesora Bogdanowskiego i doktora Biskupa; wypadało by więc udzielić nieco uwagi zaborowi rosyjskiemu. Niniejszy komunikat nie ma jednak na celu rozszerzenia stanu wiedzy szczegółowej. W odróżnieniu bowiem od stosunkowo łatwo dostępnym badaczowi polskiemu archiwów (także wojskowych) Berlina czy Wiednia, zasoby kartograficzne Moskwy i Leningradu, zwłaszcza dotyczące rosyjskich fortyfikacji sprzed I-ej wojny światowej, map i planów poszczególnych twierdz, fortów, baterii i innych elementów obronnych, nie są praktycznie znane historykom polskim.

Zarówno przyszłe badania terenowe i ochrona ocalałych za-
bytków fortyfikacji rosyjskich, jak korzyści dydaktyczne, jakie już obecnie przynosić powinny studentom i historykom objazdy terenowe czy podróże historyczno-wojskowe, nasuwają konieczność zapoznawania się z poszczególnymi obiektami „in situ” i inwentaryzacji jeszcze istniejących, bądź ich śladów. Część fortyfikacji, użytkowana przez wojsko, jest praktycznie niedostępną, mniej jednak narażoną na zniszczenie niż reszta. Ta zaś po zniszczeniach obu wojen światowych i późniejszych pracach rozbiórkowych oraz przebudowach uległa znacznej redukcji. Tym ważniejsze wydaje się określenie możliwości metodycznych poszukiwań i identyfikacji obiektów fortyfikacyjnych w pracy gabinetowej, z następującym sprawdzaniem w terenie.

Stosunkowo dobra ilustracja kartograficzna w postaci schematycznych mapek przedstawiających rozmieszczenie fortyfikacji

poszczególnych twierdz, z rozróżnieniem zarówno czasu powstania jak i charakteru elementów umocnień Brześcia, Modlina, Osowca i Warszawy w literaturze przed i powojennej jest pozbawiona elementów topografii, a zwłaszcza sieci drożnej, umożliwiających zarówno ocenę możliwości taktycznych, jak i odnalezienie danego obiektu w terenie.⁶ Wyjątek stanowi niemieckie opracowanie tajne, przygotowane po kampanii wrześniowej 1939 r. i zawierające podstawowe dane o wszystkich fortyfikacjach na obszarze działań wojennych. Na ilustrujących tekst wycinkach map topograficznych 1 : 100 000 (wyjątkowo rosyjskiej 1 : 84 000), niestety w znacznym zmniejszeniu, starannie nadrukowano kolorem czerwonym wszystkie elementy fortyfikacji – od dziewiętnastowiecznych po najnowsze z 1939 r. Na mapkach tych trudno wyróżnić fortyfikacje starsze, wzniesione przed 1914 r.⁷

Te ostatnie można jednak w znacznej części zlokalizować na podstawie map topograficznych z okresu I-ej wojny światowej, dość obficie, choć w znacznym rozproszeniu, reprezentowanych w zbiorach kartograficznych archiwów państwowych i bibliotek naukowych. Wydawać by się mogło, że najcenniejsze będą tu mapy rosyjskie: „wiorstówka” (1 : 42 000) i „dwuwiorstówka” (1 : 84 000), na których nanoszono dokładnie sytuację terenową i które służyły jako materiał podstawowy dla map niemieckich i austriackich tego samego obszaru. Niestety obie mapy w podstawowych nakładach wogóle nie uwzględniały fortyfikacji stałych, nawet w partiach najstarszych, pochodzących z pierwszej połowy XIX w.⁸ Ich specjalne ściśle tajne arkusze obejmujące poszczególne twierdze zawierały z pewnością pełny zasób informacji szczegółowych. Nie jest mi wiadomym, czy w zbiorach polskich są one choć fragmentarycznie reprezentowane. Nawet bowiem pokrywające całość interesującego nas obszaru „dwuwiorstówki” i mniej pełne „wiorstówki” były w Polsce po 1918 r. zupełną rzadkością. Pułkownik Umiastowski tłumaczył to troskliwym chronieniem ich tajności przez rosyjskie władze wojskowe. Ochrona nie była jednak skuteczna, skoro już przed wybuchem wojny i w pierwszym roku działań oparto na nich niemiecką edycję mapy szczegółowej 1 : 25 000 oraz mapy taktycznej *Karte des westlichen Russlands* 1 : 100 000. Podstawą tej ostatniej była „dwuwiorstówka” wydawana od 1885 r.⁹

O wadze, jaką plany strategiczne rosyjskie przywiązywały do ziem polskich, świadczyć może większe niż na innych obszarach nasilenie prac fortyfikacyjnych. W 1877 r. z szesnastu twierdz Rosji Europejskiej (w tym 7 pierwszej klasy) na dawnych ziemiach Rzeczypospolitej leżało 8, z tego trzy klasy pierwszej: Brześć Litewski, Nowogeorgijewsk (Modlin) i Kijów, pięć klasy drugiej: Bobrujsk, Dyneburg, Dünamünde, Iwangorod (Dęblin) i Warszawa.¹⁰ Plan ministra wojny Milutina, zatwierdzony 27 III 1882 r. przewidywał:

1. modernizację i rozbudowę twierdz już istniejących – poprzez otoczenie ich zewnętrzną linią fortów, wysuniętych o co najmniej 4 – 5 wiorst przed aktualny obwód twierdzy, powiązanych ogniem artylerii i zdolnych do obrony okrężnej;

2. wzmocnienie warstwą betonu już istniejących fortów ceglano-ziemnych.

W toku inspekcji twierdz Kraju Nadwiślańskiego (tj. Królestwa Polskiego) przeprowadzonej w latach 1884–87, ustalona została ich mała przydatność dla obrony kraju. Podjęto wówczas decyzję o umocnieniu linii rzek Wisła – Narew – Biebrza – Niemen w oparciu o istniejący trójkąt twierdz: Warszawa – Nowogeorgijewsk – Iwangorod i zapewnienie osłony kierunków na Petersburg i Kijów przez nowe twierdze: Kowno na Niemnie, Osowiec na Biebrzy i trójkąt twierdz na Wołyniu: Luck – Dubno – Równe.¹¹ Realizację programu z 1882 r., rozszerzonego w 1885 r., prowadzono zgodnie z najnowszymi osiągnięciami rosyjskiej szkoły fortyfikacyjnej. Ta ostatnia łączyła umocnienia stałe – forty i baterie o konstrukcji betonowej, osłoniętej nasypami ziemnymi i dobrym maskowaniem, z szeroko rozbudowanymi w momencie zagrożenia wysuniętymi ziemnymi pozycjami fortyfikacji polowej. Fortece wyposażone były w silną artylerię; rozbudowana sieć stanowisk ogniowych, schronów amunicyjnych i wewnętrznych dróg bitych ułatwiała manewr bateriami i aktywną obronę. Wszystko to wiązało się z obronnym charakterem planu działań wojennych w początkowej fazie wojny. Nowy plan mobilizacyjny z 1897 r. wychodził z założenia wojny zaczepnej. W latach następnych kontynuowano jednak modernizację starych fortów i budowę nowych. W wiek dwudziesty Królestwo Polskie wchodziło jako silnie ufortyfikowany i nasycony garnizonami twierdz i wojskami przewidzianymi do walk w polu obszar

zachodniego teatru działań wojennych.

Centralny rejon umocnień stanowiły twierdze: Warszawa, Nowogeorgijewsk (Modlin) i Iwangorod (Dęblin), broniące linii środkowej Wisły i stanowiące najbardziej wysunięte na zachód umocnienia, osłaniające czołowy obszar koncentracji wojsk rosyjskich. Prawe jego skrzydło chroniła linia rzeki Narwii, wzdłuż której leżały na prawym brzegu broniące przedmości forty Dębego, Zegrza i Serocka, wzmacniające obronność twierdzy Modlina. Na południe od Zegrza zaplecze Modlina i Warszawy osłaniały trzy forty Benjaminowa, Kawęczyna i Wawra. Dalej w górę Narwi pojedyncze lub zgrupowane po kilka forty broniły przedmości Pułtuska, Różana, Ostrołęki i Łomży, stanowiącej małą twierdzę o pięciu fortach, broniących dwóch przedmości na prawym i lewym brzegu Narwi. Najdogodniejsze przejście z kierunku Prus Wschodnich przez pasmo bagien doliny Biebrzy zamykała wzniesiona w końcu XIX w. twierdza Osowiec. Linii Niemna broniły nowe twierdze pierścieniowe Grodno i Kowno. W połowie drogi między nimi mosty na Niemnie w Olicie (szosowy i kolejowy) osłaniały cztery forty i kilka baterii dużego przedmościa na lewym (zachodnim) brzegu Niemna. W razie sforsowania linii Wisły i Narwi przeciwnik napotykał potężnie rozbudowaną twierdzę Brześć Litewski. Od południowego wschodu sąsiadował z nią odległy o ok. 200 km trójkąt twierdz wołyńskich: Luck – Dubno – Równe, w którym tylko dwie otoczone były pierścieniem fortów, Dubno zaś posiadało jeden fort broniący szosy i linii kolejowej, przecinających bagnistą dolinę rzeki Ikwy. Te umocnienia leżały już na obszarze południowo-zachodniego teatru.¹²

Stan i rozbudowa fortyfikacji rosyjskich były dobrze znane i pilnie obserwowane przez wywiad wojskowy Niemiec i Austro-Węgier. Świadczą o tym zarówno, tajne opracowanie niemieckie z wiosny 1914 r. *Die russischen Befestigungen gegen Deutschland und russische Grundsätze im Festungskrieg*,¹³ jak i niemieckie mapy: operacyjna *Übersichtskarte von Mitteleuropa* (1 : 300 000) i taktyczna *Karte des Westlichen Russlands* (1 : 100 000). Na części nakładu pierwszej z nich zostały starannie naniesione w kolorze czerwonym obszary zajmowane przez twierdze rosyjskie z oznaczeniem położenia poszczególnych fortów (niekiedy, w odniesieniu do

nowszych, ze znakiem zapytania lub z uwagą im Bau), a także chronionych przez forty przedmości na linii Narwi i Niemna. W sumie obraz jest pełny, choć w szczegółach może niedokładny. Nie umożliwia on jednak szczegółowej lokalizacji większości obiektów i tylko w najogólniejszych zarysach ukazuje sieć komunikacyjną wokół i wewnątrz twierdz. Druga z map, o której była już mowa wyżej przynosi bardzo bogaty w precyzyjnie umiejscowione szczegóły obraz starszych (powstałych w końcu XIX i pierwszych latach XX w.) fortów, baterii, koszar i składów amunicyjnych oraz sieci komunikacji wewnętrznej każdej interesującej nas twierdzy.

W wypadku Modlina (arkusz G 32. Nowogeorgijewsk) mamy więc dokładny przebieg dziewiętnastowiecznych fortyfikacji: dwóch wewnętrznych obwodów ciągłych, pierścień fortów (I – VIII) z lat 1878 – 80 oraz fragmenty drugiego zewnętrznego pierścienia umocnień, budowanych w latach 1912–14, na który składało się dziesięć dużych i szereg mniejszych fortów oraz pasy przeszkód i umocnień polowych. Ten ostatni nie jest jednak przedstawiony dokładnie. Wskazują na to liczne luki w terenie i wyloty bitych dróg wewnętrznych, doprowadzonych od szosy obwodowej twierdzy do niektórych (większości) fortów, na mapie nie pokazanych.

Jeszcze mniej pełny jest obraz fortyfikacji Warszawy (arkusze: H 32. Warschau Nord i H 33. Warschau Süd). Mamy tu więc szczegóły Cytadeli i otaczających ją pięciu starych fortów połączonych ciągłym wałem oraz fortu Śliwickiego na prawym brzegu Wisły. Kolejny, pokazany dokładnie na mapie wewnętrzny pierścień pięciu nowych fortów i kilku mniejszych dzieł na Powązkach, Woli, Czystem, Mokotowie i Czerniakowie, połączonych wałem ciągłym, powstał według Gruszeckiego po 1885 r., według Bochenka – od 1883 r., wał zaś po roku 1890. W ogóle brak na mapie pierścienia zewnętrznego – czternastu fortów większych i kilku mniejszych, odległego o 4 – 7 km od poprzedniego, a liczącego ok. 50 km obwodu. Według Gruszeckiego wznoszone były one od roku 1883, według Bochenka od 1886 r. Z opracowania Jastrzębskiego wynika jednak, że były one zbudowane wcześniej, niż forty pierścienia wewnętrznego (drugiej linii). Wyraźnie czytelne są wszystkie prowadzące do nich drogi dojazdowe, ułatwiające ich odnalezienie w terenie.

Trzecia z twierdz broniących linii Wisły – Iwangorod (Dęblin) jest przedstawiona na dwóch arkuszach: K. 35. Iwangorod i J. 35. Kozienice. Bardzo dokładnie pokazana została Cytadela na prawym brzegu Wisły, wzniesiona w połowie XIX w. z nieco późniejszymi redutami i lunetami, fort Gorczakowa na lewym brzegu, broniący przedmościa, wreszcie otaczający pierścień fortów późniejszych, odległych o ok. 2,5 km (I – VII na prawym, V – VII na lewym brzegu rzeki).

Dla lat poprzedzających wybuch I-ej wojny światowej najpełniejszy zespół fortyfikacji stałych pokazany został dla niewielkiej twierdzy Osowca (arkusz L. 28 Gonionds), budowanej od roku 1882 na długim piaszczystym wzniesieniu w najwęższym miejscu bagnistej doliny Biebrzy. W tym miejscu dolinę przecina linia kolejowa i szosa łącząca Białystok z Elkiem. Doskonale czytelny jest na mapie centralny zespół umocnień, składający się z Cytadeli (fort I) o narysie prostokątnym z narożnymi bastionami i rawelinem oraz poligonalnego fortu „Szwedzkiego” (fort III) odległego o 2,5 km na płd. – zach. Oba te obiekty i obszar pomiędzy nimi, o kształcie równobocznego trójkąta o bokach 2 km, otoczone są ciągłym wałem, ze stanowiskami betonowych baterii; przed wałem znajduje się wypełniona wodą fosa. 2,5 km dalej na płd. – zach. leży kolejny fort o narysie poligonalnym (fort IV). Prawego, północnego brzegu Biebrzy broni wysunięta pozycja przedmościa z rozbudowanym systemem dróg, fortem (II), kilkoma betonowymi bateriami i osłaniającym je wałem ciągłym. Zwraca uwagę przemyślana rozbudowa komunikacji wewnętrznych i powiązanie systemu przeszkód sztucznych z naturalnymi. Wykorzystanie tej mapy (tym bardziej zaś mapy szczegółowej 1 : 25 000 wydania WIG z 1927 r., omówionej w przypisie 16) rozszerzyłoby zakres charakterystyki tej twierdzy i pozwoliło uniknąć paru pomyłek w najnowszym poświęconym jej opracowaniu.¹⁴ W okresie zagrożenia całość twierdzy miała uzyskać osłonę w postaci paru pozycji fortyfikacji polowych, rozbudowanych zwłaszcza od strony najbardziej zagrożonej – północnej, z kierunku Prus Wschodnich. Ostatecznie właśnie (i jedynie) twierdza Osowiec wykazała swą przydatność i odporność w działaniach I-ej wojny światowej na teatrze zachodnim.

Najsilniejszą rosyjską twierdzą tego teatru, wyróżniającą się znaczeniem strategicznym, był Brześć Litewski. Na mapie (arkusz N 33. Bresk Litowsk) szczegółowo została pokazana cytadela, zbudowana w pierwszej połowie XIX w., rozbudowywana w jego trzeciej ćwierci. Jej obszar otaczały wały ciągle, dodatkowo bronione fosą wodną. Na północ od linii kolejowej zbudowany został dodatkowo wysunięty fort Graf Berg. Oprócz niego na mapie tej pokazany został szereg mniejszych dzieł, baterie artyleryjskie i zabudowania forteczne, a także rozbudowana sieć komunikacyjna. W odległości 3 – 5 km od obwodu fortyfikacji cytadeli rozmieszczony został pierścień fortów poligonalnych z lat 1871–85. Wzniesiony później zewnętrzny pierścień kolejnych dziesięciu nowych fortów, odległych do 10 km od centrum twierdzy, nie został na mapie zaznaczony. Jednak i tutaj ich rozmieszczenie wskazuje dojazdowe drogi bite, kończące się w polu lub na wzgórzach. Ponieważ zachodnia część obwodu twierdzy leży na polskim obecnie brzegu Bugu, dostępne badaniom są dawne forty VI i VII pierścienia wewnętrznego, koło wsi Michałków i Lobaczów, oraz widoczne na mapce Ciałowicza forty nowe koło wsi Lebedziewa, Kobylan i Koroszczyzna, a także inne, oznaczone na polskiej mapie szczegółowej 1 : 25 000 (WIG 1925), opisanej w przypisie 16.

Twierdze broniące linii Niemna: Kowno i Grodno, oraz leżące w połowie drogi między nimi przedmoście Olita, zbudowane w ostatniej ćwierci wieku XIX (do r. 1885) posiadały pierścienie fortów (w wypadku Olity półkole, na zachodnim brzegu Niemna), lokalizowanych na mapie (arkusze: O 22. Kowno, N 27. Grodno-West, O 27. Grodno-Ost, O 24. Olita) oraz zaznaczone baterie umocnione i drogi dojazdowe. Nie znajdujemy tu jednak licznych nowych fortów i baterii budowanych przed wybuchem wojny.

Nie wydaje się celowe podobne wyliczanie wszystkich fortyfikacji broniących przedmości na linii Narwi. Są one pokazane na odpowiednich arkuszach mapy (H 31. Pułtusk, J 30. Roshan, J 29. Ostrołęka, K 29. Łomża). Warto jednak zatrzymać się na przykładzie Różana. Przedmoście to, zaprojektowane w 1899 r., a ukończone w 1905 r., składało się z nowoczesnych rozbudowanych fortyfikacji. Według Ciałowicza był to jeden fort i wysunięta pozycja polowa o licznych stanowiskach artylerii; według Gruszeckiego

– cztery forty na prawym brzegu Narwi, odległe od przeprawy do 1,3 km. Mapa niemiecka (arkusz J 30. Roshan) pokazuje cztery forty z numerami i dodatkowo liczne pozycje polowe: baterie, linie okopów, przed nimi zasieki i pojedyncze stanowiska (schrony), tworzące w sumie linię ciągłą, obejmującą miasto z przedmościem łukiem o długości ok. 5 km, głębokości ponad 1 km. O ponad kilometr do przodu wysunięte zostały polowe pozycje ubezpieczające. Ich rozproszone obiekty sięgają do 4 km przed przeprawą. Późniejsza wersja tej mapy (z tą samą datą druku – 1915) ma nadrukowane czerwienią dodatkowe pozycje polowe i czerwono zakreskowany obszar wyciętego lasu. Wskazuje to możliwość istnienia i celowość poszukiwania podobnie uzupełnionej edycji innych arkuszy tej mapy, obejmujących obszary wspomnianych tu twierdz rosyjskich. Zresztą istnieje niemiecki materiał kartograficzny bez porównania bogatszy w szczegóły, uzupełniony o fortyfikacje stałe zbudowane w latach 1912–14 i pozycje przesłaniania złożone z fortyfikacji polowych. Jest to mapa szczegółowa 1 : 25 000, wydana przez Niemców w latach 1914–15. Pokrywała ona cały interesujący nas obszar, jednak udało mi się zbadać tylko część jej arkuszy. Podstawą mapy jest fotograficzne powiększenie rosyjskiej „wiorstówki” (1 : 42 000) lub nawet „dwuwiorstówki” (1 : 84 000) z dodaniem (choć nie na wszystkich arkuszach) niemieckiej transkrypcji nazewnictwa. Na podstawie arkuszy obejmujących obszary twierdz Modlina, Warszawy, Zegrza i Grodna można dokonać ogólniejszej oceny stopnia dokładności i przydatności poznawczej tej mapy, pamiętając jednak o różnicach wartości poszczególnych arkuszy (kwestia podstawy) a także o istnieniu kolejnych edycji uzupełnianych nowymi szczegółami umocnień (zwłaszcza polowych).¹⁵

Najbardziej interesujące są dodane tu, a nie występujące na „wiorstówce” i „dwuwiorstówce” obiekty fortyfikacyjne, w wersji podstawowej oddające stan sprzed roku 1910 – w czarnym, wypełnionym fioletem rysunku sytuacyjnym. Duża skala mapy pozwoliła nie tylko na bardzo dokładną lokalizację z oddaniem narysu fortyfikacji i zajętej przez nie przestrzeni, ale i na pokazanie wewnętrznego układu poszczególnych fortów, z przeszkodami na podejściu, stokami, fosami, wałami, kaponierami i kosza-

rami wewnętrznymi, składami amunicyjnymi i stanowiskami baterii. Szczególnie precyzyjnie pokazane zostały najbardziej zróżnicowane obiekty twierdzy Nowogeorgijewska (Modlina). Większość arkuszy posiada uzupełnienia, nadrukowane kolorem czerwonym (w każdym wypadku z podaniem daty dziennej przedstawionego stanu). Zawierają one najnowsze obiekty fortyfikacji stałej, z tym, że forty zaznaczono tu tylko schematycznymi nieregularnymi figurami z grubszą pokrywającymi obszar, bez sytuacji szczegółowej, a także liczne pozycje fortyfikacji polowej – od pasów zasieków z drutu kolczastego po odcinki okopów i stanowiska baterii artylerii.

Nawet jednak już omówiona poprzednio wersja podstawowa mapy niemieckiej 1 : 100 000 może być użyteczna w badaniach nad historią fortyfikacji. Znacznie bowiem góruje ona nad podobną austriacką mapą 1 : 75 000, która już w wydaniach z końca XIX w. oznaczała forty rosyjskie czarnymi krążkami jednakowej wielkości, bez powiązania ich z siecią drożną. Ta zaś sieć przedstawiana jest na nich ze znacznymi zniekształceniami. Dopiero nowa, z roku 1914, wersja tej mapy, stanowiąca powiększenie niemieckiej *Karte des westlichen Russlands*, przynosi zgodny z rzeczywistością (choć podobnie niepełny) obraz rosyjskich fortyfikacji stałych. Ogólne zaś pojęcie o ich rozmieszczeniu dawać może austriacka mapa operacyjna 1 : 200 000 z ostatnich lat XIX w., wydana także w 1915 r. Na tle podstawowej sieci drożnej zaznacza się na niej różnymi sygnaturami fortyfikacje stałe poszczególnych twierdz. Obraz więc jest tu konkretniejszy, a identyfikacja położenia łatwiejsza, niż na niemieckiej mapie 1 : 300 000.

W praktyce badań terenowych bardzo użyteczne mogą być również najłatwiej dostępne polskie przedwojenne mapy Wojskowego Instytutu Geograficznego – szczegółowa 1 : 25 000 i taktyczna 1 : 100 000. W wydaniach podstawowych nie uwzględniają one fortów, wchodzących w skład „obozów warownych”. Dają jednak pełny obraz sieci drożnej, łącznie z drogami dojazdowymi do wszystkich fortów, które czasem kończą się mostem nad niezaznaczonymi fosami. W połączeniu z oddaniem rzeźby terenu demaskują one rozmieszczenie fortów. Na mapie szczegółowej zaznaczone są często płoty, otaczające poszczególne forty wraz z ich przedpolami.¹⁶ Tak więc dla celów inwentaryzacyjnych i dydak-

tycznych dostępny w kraju materiał kartograficzny może do pewnego stopnia zastąpić archiwalny rosyjski sprzed 1917 r. Pełniejsze badania problemu rozbudowy fortyfikacji rosyjskich na ziemiach polskich, a także ich stanu w 1914 r., były by jednak możliwe dopiero na podstawie archiwalnych map i planów rosyjskich, znajdujących się w zespołach, częściowo wskazanych w cytowanej już monografii Lubomira Beskrownego.

PRZYPISY

1. „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, t.12, cz.1, Warszawa 1966. Tom zawiera dziewiętnaście dobrze udokumentowanych referatów różnych autorów; dalej odwoływać się będą tylko do tych, które bezpośrednio odnoszą się do tematu niniejszego komunikatu.

2. J. Bogdanowski, *Fortyfikacja austriacka na ziemiach polskich w latach 1850–1914*, „Studia i Materiały...” t. 12, cz. 1, s. 70–105; J. Stankiewicz, *Ze studiów nad fortyfikacjami pruskimi na ziemiach polskich*, tamże, s. 106–152; A. Gruszecki, *Twierdze rosyjskie na ziemiach polskich*, tamże, s. 198–230. Dokładne choć zwięzłe przedstawienie fortyfikacji rosyjskich dał wcześniej J. Jastrzębski, *Rosyjska fortyfikacja stała na ziemiach Polski*. „Przegląd Wojskowo-Techniczny”, t. 12, z. 3, IX 1932 r., s. 337–352; z. 4, X 1932 r., s. 385–397; z. 5, XI 1932 r., s. 435–445. Mamy tu zarówno omówienie historii jak i oceny techniczne z mapkami wszystkich twierdz i planami wybranych fortów.

3. J. Ciałowicz, *Fortyfikacje na ziemiach polskich w czasie pierwszej wojny światowej* „Studia i Materiały...” t. 12, cz. 1, s. 236–280.

4. Np. J. Ciałowicz, tamże, mapka ryc. 1 na s. 237, opuszcza przedmoście Olite. Opierający się na niej M. Rogalski, M. Zaborowski, *Fortyfikacje wczoraj i dziś*, [Warszawa 1978], rys. 27 na s. 69, pomijają przedmoście Olite oraz twierdze Luck i Równe. Ta ostatnia praca daje pobieżny przegląd fortyfikacji rosyjskich, a szczegółowy opis twierdzy Osowca i jej obrony w 1915 r., zob. s. 68–69, 76–78 i mapka rys. 29 na s. 77.

5. L. G. Beskrownyj, *Russkaja armija i flot v XIX veke. Voенно-ekonomičeskij potencjal Rossii*, Moskwa 1973; tenże, *Armija i flot Rossii v načale XX v. Očerki voенно-ekonomičeskogo potencjala*, Moskwa 1986.

6. Schematyczne mapki twierdz zamieszczane były w wydawanej przed wojną *Encyklopedii Wojskowej*, niestety nie ukończonej, przy hasłach: Brześć nad Bugiem (t. 1, Warszawa 1931, s. 451), Grodno (t. 3, 1933, s. 189), Łomża (t. 5, 1936, s. 233), Modlin (t. 5, s. 543–545), Osowiec (t. 6, 1937, s. 175). W nowszej literaturze znajdujemy m.in. mapki Brześcia nad Bugiem, J. Ciałowicz, *Fortyfikacje...* ryc. 4, s. 249; Modlina, R. H. Bochenek, *1000 słów o inżynierii i fortyfikacjach*, Warszawa 1980, s. 152; Osowca, por. przypis 4, i Warszawy, A. Gruszecki, *Twierdze rosyjskie...*, ryc. 9, s. 211, R. H. Bochenek, *1000 słów...*, s. 260.

7. *Denkschrift über die polnische Landesbefestigung*, Berlin 1941. Opisy i mapki interesujących nas twierdz: Grodno, s. 37, Bild 15; Osowiec, s. 32, Bild 15; Łomża, s. 32, Bild 17; Ostrołęka, s. 37, Bild 19; Różan, s. 38, Bild 20; Pułtusk, s. 39, Bild 21; Zegrze, s. 40, Bild 22; Modlin, s. 41, Bild 23; Warszawa, s. 42–44, Bild 24; Dęblin, s. 43, Bild 25; Brześć Litewski, s. 44, Bild 26; Luck, Równe, Dubno, s. 45, Bild 27; Wydawnictwo to zawiera także przykładowe plany pomiarowe i zdjęcia fotograficzne wybranych fortów, bądź ich fragmentów, twierdz: Warszawy, s. 78–90, Bild 65–68; Modlina, s. 81, Bild 69; Dęblina, s. 83, Bild 70–71; Osowca, s. 84, Bild 72; Łomży, s. 85–86, Bild 74–75 i Dubna, s. 87, Bild 77. Część z nich została wykorzystana w cytowanych wyżej nowszych pracach polskich.

8. W omówieniu spadku wojskowej kartografii państw zaborczych dla ziem Polski stwierdza się „Mapy rosyjskie. 1/42 000 jest bardzo rzadka, zbyt starannie była ukrywana przez wojskowość rosyjską. 1/84 000 ma najrozmaitszą wartość. Rysunek warstwic często zamazany, niedokładny. Niektóre partie terenu, jak np. okolice naddziwińskie robione w czasie wojny metodą pólinstrumentalną, są bardzo słabe. Inne znów egzemplarze tej trójbarwnej mapy są bardzo piękne i mogą służyć za wzór”, R. Umiasowski, *Geografia wojenna Rzeczypospolitej Polskiej i ziem ościennych*, Warszawa 1924, s. 348. Określenie tej mapy jako „trójbarwnej” odnosi się tylko do części arkuszy i nakładów. Z dostępnych mi większość arkuszy wykonana jest w dwóch kolorach (sytuacja czarnym, warstwice brązowym), bądź w tylko jednym (czarnym bądź brązowym). Uzasadnienie stwierdzenia o braku obiektów fortyfikacyjnych na tych mapach w przypisie następnym.

Wśród ilustracji podręcznika Umiasowskiego znajdujemy siedem pouczających wycinków „Karte des westlichen Russlands” 1 : 100 000, na których przedstawione są starsze fortyfikacje twierdz: Brześcia Litewskiego (nr 105, s. 145), Grodno (nr 64, s. 91), Kowna (nr 76, s. 105), Łomży (nr 141, s. 192), Modlina (nr 130, s. 183), Osowca (nr 142, s. 192) i przedmościa Olity (nr 72, s. 100). Bardzo dokładnie zaznaczone tam są rdzenie twierdz, forty z numerami, baterie z łączącymi je wałami i fosami, pełna sieć drożna i kolejowa. Tylko w paru wypadkach pojedyncze najodleglejsze forty pierścienia znalazły się poza zasięgiem wycinka.

9. W latach 1873–1907 obszar pogranicza zachodniego objęty był zdjęciami topograficznymi w skali 1 : 21 000; w latach zaś 1907–14 na wschód od zasięgu zdjęć już ukończonych kontynuowano prace w skali 1 : 42 000. Ich zasięg terytorialny i daty roczne poszczególnych arkuszy podaje mapka „Zestawienie zdjęć topograficznych...”, J. Słomczyński; *Polskie mapy wojskowe*, „Wiadomości służby geograficznej”, 1934, z. 3, VII–IX, po s. 372. Równolegle trwały prace triangulacyjne. Od roku 1883 do 1894 wydano 1780 arkuszy „wiorstówki”. „Dwuwiorstówka” natomiast wydawana była od roku 1885 aż do roku 1917, P. P. Papkovskij, *Iz istorii geodezii, topografii i kartografii v Rossii*, Moskwa 1983, s. 98, 140, 152–155.

Ze na obu tych mapach nie przedstawiono obiektów fortyfikacji, dowodzi

treść arkuszy, przedstawiających twierdze wraz z okolicami. Dla mapy 1 : 42 000 zbadać mogłem tylko arkusz LXXXIV-A (Brest-Litovsk), bez roku wydania, według zdjęć z lat 1881–82, unaczęśnionych w latach 1904, 1905, i 1910. Nie zostały tu pokazane żadne z licznych obiektów twierdzy, nawet z pierwszej połowy XIX w., tworzące charakterystyczny rdzeń twierdzy u zbiegu Muchawca i Bugu, podzielony przeszkodami wodnymi na cztery odcinki o wspólnym obwodzie bastionowym (doskonale czytelny m.in. na mapie 1 : 100 000 WIG-u). Szczegółowy opis twierdzy Brześć i przebieg jej stopniowej rozbudowy daje J. Ciałowicz, *Fortyfikacje...*, s. 248–250.

Łatwiej dostępna mapa 1 : 84 000 przedstawia interesujące nas obszary na sekcjach: 1) XII-5 [Kowno], zdjęcie 1889 r., druk październik 1913 r.; 2) XVII-15 [Grodno], zdjęcie 1887 i 1889 r., unaczęśnione w 1912 r., skorygowane w 1914 r., druk sierpień 1915 r.; 3) XXI-9 [Pułtusk i Serock], zdjęcie 1885 i 1891 r., druk kwiecień 1913 r.; 4) a) sekcja XXII-8 [Modlin], zdjęcie 1885, 1889 i 1892 r., druk styczeń 1913 r., poza brakiem wszelkich obiektów fortyfikacyjnych obszar rdzenia twierdzy zajmuje biała plama z napisem Novogeorgijevsk, b) toż, bez daty druku – różni się wypełnieniem białej plamy treścią obojętną (warstwice, polne drogi, drobne zakrzaczenia); 5) XXII-9 [Warszawa-Północ] zdjęcie 1889–1891 r., bez daty druku, nie zaznaczono nawet obwodu Cytadeli, choć jest jej zabudowa wewnętrzna; 6) XXIII-9 [Warszawa-Południe], zdjęcie j.w., druk styczeń 1913 r.; XXIII-15 [Brześć n. Bugiem], zdjęcie 1881, 1882, 1885 r., unaczęśnienie 1888 r., druk kwiecień 1913 r. Na wszystkich wymienionych arkuszach brak jakichkolwiek szczegółów fortyfikacji. W zasadzie wiernie przedstawiona została sieć dróg w obrębie poszczególnych twierdz; pominięte jednak zostały lokalne ich załamania i nieznaczne zmiany kierunków. Zaznaczone zostały drogi dojazdowe do fortów (nie wszystkie).

10. L. G. Beskrovnyj, *Armija i flot Rossii v XIX veke*, s. 443.

11. Tamże, s. 444–449.

12. Tamże, s. 449–450.

13. Treść tego druku szczegółowo referuje Jagmin Sadowski, *Co wiedzieli Niemcy o fortyfikacjach rosyjskich przed obecną wojną?*, „Bellona”, t. 2 (1919), z. 1, s. 60–66. Znalazły się tam szczegółowe opisy wszystkich fortyfikacji linii Niemna, Biebrzy, Narwi i Wisły. Na uwagę zasługują nowe informacje o rozpoczęciu w lutym 1913 r. budowy zewnętrznego pierścienia fortów Grodna, odległego o 7–12 km od miasta. Forty dawniejsze (4 na lewym, 3 na prawym brzegu Niemna) tworzyć miały teraz pierścień wewnętrzny (s. 61). Odnotowana też została rozpoczęta w 1912 r. budowa zewnętrznego pasa fortów Brześcia Litewskiego (s. 62–63). Podaje się również informacje o składzie załóg twierdz, a nawet o fortecznych kompaniach lotniczych Modlina, Osowca, Grodna, Kowna i Brześcia Litewskiego (w tym ostatnim dwie kompanie, ich wyposażeniu w samoloty itp. Druk ilustrowany był mapami: przeglądową w skali 1 : 1 000 000 oraz wycinkami dla poszczególnych twierdz i przedmości w skali 1 : 100 000. Zainteresowanie to było w pełni uzasadnione rolą, jaką rosyjski sztab gene-

ralny przypisywał obszarowi teatru zachodniego. W roku 1900 znajdowało się tu co najmniej dziewięć z dziesięciu etatowych twierdz rosyjskich: Brześć Lit., Iwangorod (Dęblin), Kowno, Libawa, Nowogeorgijewsk (Modlin), Osowiec, Warszawa i Zegrze, wymienione w pracy Beskrovnego, który z niewiadomych przyczyn pominął tu Grodna, por. L. G. Beskrovnyj, *Armija i flot Rossii...*, s. 451. Bardzo krytycznie oceniając stan ogólny twierdz rosyjskich, zauważa on „wymogom czasu odpowiadał jedynie system twierdz teatru zachodniego. Stanowił on zwartą całość. W stopniu wystarczającym znalazła w nim rozwiązanie kwestia zgodności obrony inżynierskiej z siłami armii”, tamże, s. 452. Stan twierdzy Grodna w roku 1914 charakteryzuje J. Ciałowicz, *Fortyfikacje...*, s. 253–254. Szczegółowe omówienie starszych fortyfikacji Kowna i rozbudowy twierdzy przed 1914 r. daje J. Jastrzębski, *Walka o Kowno w roku 1915*, „Przegląd Wojskowo-Techniczny”, t. 11, z. 1, 1932, s. 9–13; z. 2, 1932, s. 49–59; z. 3, 1932, s. 95–108.

14. A. Dobroński, *Rosyjska twierdza Osowiec*, [w:] *Z przeszłości Grajewa i okolic*, praca zbiorowa pod red. A. Dobrońskiego, W. Jerulanka, W. Monkiewicz, Grajewa 1988, s. 36–53.

15. Korzystałem głównie z arkuszy grupy oznaczonej zbiorczym tytułem Nowogeorgijewsk-Segrshe-Warschau (z podkreśleniem najbliższej z tych miejscowości) i z dodaniem kolejnego numeru arkusza (Blatt) oraz oznakowania pasów i słupów podług mapy rosyjskiej 1 : 84 000 (np. Nowogeorgijewsk-Segrshe. Bl. 1, XXI-7-E). Zostały one opracowane z reguły w 1914 r., z tym, że na części z nich dodano w 1915 r. uzupełnienia obiektów fortyfikacji stałej i polowej, nadrukowane kolorem czerwonym z datą dzienną stanu. Z nich Warszawa przedstawiona została na czterech sekcjach, opracowanych w 1914 r. i nie uzupełnianych, co wiąże się zapewne z kasatą twierdzy w 1913 r. (por. A. Gruszecki, *Twierdze rosyjskie...*, s. 229–230). Są to: XXII-9-G, Bl. 33 (płn.-zach. część), XXII-9-H, Bl. 34, (płn.-wsch.), XXII-9-A, Bl. 39 (płd.-zach.), XXII-9-B, Bl. 40 (płd.-wsch.) Na obszar twierdzy Modlina składa się większa liczba arkuszy, niemal wszystkie opracowane w 1914 r., podawać będę więc tylko odmienne daty opracowania oraz datę uzupełnienia (jeśli miało ono miejsce). Są to arkusze: XXI-7-E, Bl. 1 (10.6.15); XXI-7-F, Bl. 2 (25.2.15); XXI-8-G, Bl. 9 (10.6.15); XXI-8-H, Bl. 10 (25.2.15); XXI-8-J, Bl. 11 (22.2.15); XXI-9-B, Bl. 16, opr. 1915 r. (arkusz z Pułtuskiem, bez nazw w transkrypcji niemieckiej i bez fortyfikacji przedmościa); XXI-9-H, Bl. 13 (10.6.15) (arkusz z Serockiem, jest też wersja wcześniejsza – bez czerwonego nadruku uzupełnień); XXII-8-B, Bl. 17 (arkusz z centrum twierdzy); XXII-8-C, Bl. 18 (6.3.15); XXII-8-E, Bl. 24 (25.2.15); XXII-8-F, Bl. 25 (25.2.15); (toż, wcześniejsza wersja z czerwonym nadrukiem *Die Eintragungen des 1913 begonnenen weiter vorgeschobenen Fortgürtels fehlen*); XXII-9-A, Bl. 19 (10.6.15); XXII-9-B, Bl. 20 (6.3.15); (toż, wcześniejsza wersja bez nadruku). Przedmoście Rożan na odpowiedniej sekcji mapy – XX-10-D Gruppe Warschau (opr. 1915) nie ma zaznaczonych żadnych fortów, brak tu zresztą nawet niemieckiej transkrypcji nazw. Niektóre z nich dopisano czerwonym tuszem. Natomiast twierdza Grodna pokazana zo-

stała na dwóch mapach: XVII-15-B, Grodno Bl. 13 (część północna) i XVII-15-D, Grodno Bl. (część południowa), opracowanych w 1914 r., bez uzupełnień. Znalazło się tu więc tylko 7 starych fortów (I-IV na lewym i V-VII na prawym brzegu Niemna). Wydaje się bezwzględnie celową dalszą kwerenda i dotarcie do podobnych map dla innych twierdz omawianego obszaru. Pozostaje natomiast sprawą otwartą ustalenie źródeł i materiału podstawowego do tak szczegółowego obrazu obiektów fortyfikacji stałej na mapach niemieckich. Uzupełnienia, nano-szone czerwonym nadrukiem wydają się być wynikiem rozpoznania lotniczego za pomocą sterowców i samolotów; zresztą mają one charakter bardziej ogólny, niż przedstawienie starszych partii fortyfikacji.

16. Jak podaje B. Krassowski, *Polska kartografia wojskowa w latach 1918-1945*, Warszawa 1974, s. 148, do r. 1928 zostały wydane przez WIG m.in. mapy szczegółowe 1 : 25 000, przedstawiające rejon twierdzy: Dęblina (4 ark.), Modlina (3 ark.), Osowca (9 ark.) i Brześcia n. Bugiem (12 ark.). Te ostatnie, wydane w 1925 r. na podstawie materiałów (zapewne rosyjskiej mapy 1 : 21 000) sprawdzonych przez kilku oficerów topografów w 1923 r., wyróżniają się bogactwem treści i czytelnością. Pięciobarwne (rysunek sytuacyjny czarny, warstwy brązowe, lasy zielone, wody niebieskie, siatka współrzędnych prostokątnych – co 1 km – fioletowa), mapy te dają pełny obraz fortyfikacji stałych, od dawnych do najnowszych. Zajęte przez nie obszary pokryte są kreskowaniem czarnym, które oddaje narysy poszczególnych fortów i mniejszych obiektów. Bardzo dokładnie pokazana została zabudowa wnętrza twierdzy, sieć jej komunikacji wewnętrznych oraz przeszkody terenowe naturalne i sztuczne. Całość twierdzy mieści się na trzech arkuszach: 5 – Brześć n. Bugiem (XXIII-15-D), 7 – Wólka Dobryńska (XXIII-14-I), 8 – Terespol (XXIII-15-G). Znalazły się tu zarówno rdzeń twierdzy z obwodem bastionowym, jak i późniejsze forty obu obwodów zewnętrznych – starszego, oznaczonego numerami I – IX i nowszego, z nazwami od najbliższych wsi. Wyjątkowo w tym ostatnim znajdujemy tylko napis „Ft. Małaszewicze” na arkuszu 7 bez oznaczenia samego fortu, a także sygnaturę powierzchniową bez nazwy fortu przy wzniesieniu 134,4 m o 2 km na płd.-zach. od wsi Polatycze, na tym samym arkuszu. W obecnych granicach Polski, na lewym brzegu Bugu, mamy tu zaznaczonych kilkanaście obiektów, podczas gdy w wykazie dawnych rosyjskich fortyfikacji stałych na ziemiach polskich wymienione są tylko w Terespolu „Dwa forty twierdzy w Brześciu wzniesione po 1885 r.”, A. Gruszecki, *Twierdze rosyjskie...*, s. 230. Zresztą na schematycznej mapce twierdzy Brześć n. Bugiem doliczyć się tu można 11 obiektów, J. Ciałowicz, *Fortyfikacje...*, ryc. 4, s. 249.

Rejon twierdzy Osowiec przedstawiony został na 9 jednobarwnych arkuszach, przy czym sama twierdza z najbliższymi okolicami mieści się na centralnym arkuszu 5 – Osowiec (XVIII-12-C), wydanym przez WIG w 1927 r. O materiale podstawowym informuje adnotacja „Na podstawie reproduktowanego oryginału z 1915 r. Sprawdzono w 1924 r.” Podstawy dostarczyła zapewne niemiecka mapa szczegółowa z 1915 r. Cały kompleks umocnień, zabudowa wewnętrzna i system komunikacyjny tej niewielkiej twierdzy przedsta-

wiony tu został jaknajdokładniej, z obfitością szczegółów większą nawet niż na omówionych wyżej niemieckich mapach szczegółowych twierdzy Modlina.

Z czterech jednobarwnych arkuszy rejonu Dęblina, twierdza wraz z pierścieniem siedmiu fortów zewnętrznych – trzech na prawym i czterech na lewym brzegu Wisły, mieści się na arkuszu 1 – Dęblin (XXV-11-G), wydanym w 1926 r. „na podstawie reproduktowanego oryginału z 1915 r. Spr. w 1924 r. por. Tokarz”. Podobnie jak w wypadku Osowca mamy tu chyba doczynienia z wykorzystaniem niemieckiej mapy szczegółowej. Jednak przy fortach dodano nowe polskie nazwy. Wszystkie mapy szczegółowe wymienionych rejonów nosiły nadruk „Wyłącznie do użytku służbowego”.

Zasięg wydanych arkuszy polskiej mapy szczegółowej „typu normalnego”, wydawanych po 1929 r., podaje B. Krassowski, *op. cit.*, szkic 6, po s. 152. Spośród nich wykorzystałem mapy rejonu Modlina, Pas 39, Słup 31, arkusze B,C,E i F, oparte na zdjęciach rosyjskich lat 1890–92, sprawdzonych w latach 1930–32 przez kpt. Stanisława Adamskiego, wydane przez WIG w latach 1933–34. Z fortyfikacji pokazane tu zostały oba obwody rdzenia twierdzy z najbliższymi fortami i przedmościami Kazuńskim. Pominęto natomiast forty pierścienia starszego z lat 1878–80 oraz nowsze – pierścienia zewnętrznego z lat 1912–14. Ich lokalizację sygnalizuje sieć dróg dojazdowych, niektóre wały czy fosy oraz warstwy. Przydatność więc tego typu map dla badań jest ograniczona.

Stanisław Alexandrowicz

Toruń

Russian Strongholds in the Vistula and Niemen Basins on topographic maps

Summary

In the second half of the XIX century, there developed fortress system on the Polish lands annexed by three partitioning powers. From 1876 to 1914, new strongholds were intensively build up and the old ones – modernized. Today, an extremely big number of fortification monuments, belonging to three schools: Austrian, Prussian and Russian, can be found within the Polish frontiers. The Austrian and Prussian schools have, recently, been subject to detailed studies thanks to the perfect source documentation (especially cartographical) in the military archives of Vienna and Berlin. The maps and plans of Russian strongholds, kept in the former Petersburg archives (presently in Moscow) are practically unknown to Polish historians.

The general distribution of the Russian fortifications on the Polish lands of before 1914, as well as the schematic maps of particular strongholds are already known from rather numerous publications. However, for the sake of comprehensive studies of the military history of our country and to plan research field tours the Russian fortification monuments need to be exactly localized. Topographic maps (from before 1939) may be helpful in this respect. Since our scientific libraries have but fragmentary material, the author has worked on selected examples which, however, sufficiently illustrated methodical possibilities.

The Russian topographical maps of „the western theatre”: 1 : 42 000 („verst” map), and 1 : 84 000 (”two-verst” map), issued from 1883 and 1885, did not present their own fortification object which were treated as secret. German and Austrian maps showed Russian fortifications very accurately. The German operational map in 1 : 300 000 indicated, in red, the areas of Russian fortresses and their particular forts. The tactical „Karte des westlichen Russlands” (1 : 100 000), being a somewhat reduced recast of the Russian „two verst” map, presented in detail the majority of the elements of the fortresses: Modlin (in Russian Novogeorgijevsk), Zegrze, Warsaw, Dęblin (in Russian Ivangorod), Osowiec, Brześć Litewski, Grodno and Kowno. It also showed smaller fortification complexes along the line of the Narew and Niemen rivers. Although some recent forts of the outward rings were omitted therein, the accurately marked approach roads indicated them indirectly. The cores of the forts, batteries, ramparts, and moats were presented very precisely. On some sections, newest fortifications – permanent and field ones – were, in 1915, additionally printed (in red). Quite a lot of information was provided in the printed German secret materials of 1914. An exceptionally detailed picture was presented in the German detailed map (1 : 25 000) published in 1914 and 1915, showing the outline of particular forts and their inward objects (gun-carriages, barracks, artillery stands). It was a photographic enlargement of the Russian „verst” or „two verst” map with the transcription in Latin alphabet added to the terminology. On some sheets the newest fortifications (also field ones) have additionally been printed (in red) and the day of the state given. The Austrian operational map (1 : 200 000) of the late XIX century, also published in 1915, marked Russian fortifications by different signatures; the fortifications were localized accurately, better than it was done in the German map (1 : 300 000). On the other hand, the tactical map (1 : 75 000) of the last years of the XIX c. and early years of the XX c., presented forts in form of disks, not connected with the network of roads which was often inaccurate. Its new edition of 1914 was the enlargement of the German map (1 : 100 000) discussed above and thus it gave the picture corresponding to reality (although incomplete).

Two Polish maps: tactical 1 : 00 000 and detailed 1 : 25 000, both prepared at WIG (Military Geographical Institute), may also be useful in field research. They do not present forts of the old strongholds but only their cores. However, due to the exactly shown network of roads, with ways of approach, forts may approximately be localized. A series of detail maps, issued before 1929, illustrate the areas surrounding particular fortresses (e.g. 12 sheets of the maps in 1 : 25 000 of the region of Brześć upon the Bug River of 1925) and they include all fortification objects, with their names and contours of the area they occupy. On the other hand, maps of „basic type” (1 : 25 000), published past 1929, do not show particular forts. The latter are, however, easy to identify thanks to the accurately indicated approach ways and precisely drawn strata, and even fences surrounding forts and forelands nearby. Eventually all versions of the detailed map in 1 : 25 000 will be helpful in field studies.

These are, however the secret Russian maps, prepared for the requirements of military command or for the development of particular strongholds, that will provide – in the future – a fully comprehensive knowledge of the subject.

Tadeusz Marian Nowak

Warszawa

Fortyfikacje Kamieńca Podolskiego w XVIII w. w świetle zabytków kartograficznych

Kamieniec Podolski był – ze względu na swoje położenie strategiczne i usytuowanie topograficzne – punktem obronnym o szczególnym charakterze i znaczeniu.¹ Wysunięty daleko na południe, w głąb terenu objętego szlakami tatarskimi, wiodącymi z Krymu i Budziaku na ziemie ruskie, a równocześnie leżący na drodze wypraw tureckich, ciągnących przez Mołdawię na północ, Kamieniec stanowił ostoję dla obrońców tych ziem przed niszczącymi najazdami. Roli tej sprzyjało przez dłuższy czas jego położenie topograficzne. Płynący z północy na południe, ku Dniestrowi, Smotrycz wrzyna się w płytę podolską tworząc głęboki do 35 m jar. Natrafiwszy w swym biegu na skalisty trzon, na którym wzniesiono zamek kamieniecki, skręca na wschód, a uderzając i tu o przeszkodę w postaci drugiego, znacznie rozleglejszego, skalnego obszaru, na którym zbudowane zostało miasto Kamieniec, skręca początkowo na północ, a następnie na wschód, południe, zachód i ponownie na północ, wracając niemal dokładnie do punktu stanowiącego połączenie obu wyniosłych terenów: zamkowego i miejskiego. Utworzona w ten sposób pętla Smotrycza, mająca ok. czterech km obwodu, otacza miasto, pozostawia natomiast na uboczu zamek, który – strzegąc dogodnego dostępu do miasta – sam osłonięty jest jedynie częściowo od północy Smotryczem, a od południa niewielką wpadającą do niego rzeczką, natomiast nie po-

siada żadnej naturalnej osłony od zachodu. W obrębie pętli, otaczającej miasto, brzegi Smotrycza nie są na całej przestrzeni takie same. Brzeg prawy, a więc miejski, jest wysoki, stromy i skalisty w zachodniej części pętli, zaś w części wschodniej opada łagodniej. Odwrotnie przedstawia się lewy, zewnętrzny brzeg pętli, łagodniejszy w jej zachodniej części, a stromy i skalisty we wschodniej.

Z natury obronne położenie Kamieńca zostało wzmocnione sztucznie przez budowę fortyfikacji, przede wszystkim zamków: murowanego Starego, wzniesionego na grzędzie skalnej, przez którą wiodła dogodna droga do miasta, oraz ziemnego Nowego, osłaniającego Zamek Stary od północnego zachodu, następnie bram: Polskiej na północy i Ruskiej na południu, a wreszcie umocnień zamykających dostęp do miasta od strony zamków oraz kilku punktów leżących na północnym, wschodnim i południowym obrzeżu miasta. Wszystkie te dzieła fortyfikacyjne były z biegiem czasu rozbudowywane w całe kompleksy obronne, a poszczególne ich elementy modernizowano, dostosowując je do rozwoju środków ataku i obrony, a przede wszystkim artylerii.

W dziejach twierdzy kamienieckiej szczególne znaczenie mają trzy daty: rok 1672, w którym Kamieniec został zdobyty przez Turków, rok 1699, gdy został – na mocy pokoju karłowickiego – zwrócony Polsce i rok 1793, kiedy ostatni polski komendant twierdzy, pozostający zresztą już wówczas na żołdzie carskim, gen. Antoni Złotnicki, przekazał ją wojskom rosyjskim, którymi dowodził gen. lejtn. Otto Wilhelm Christoforowicz Derfelden.

Między ostatnimi dwoma datami mieszczą się moje rozważania na temat roli zachowanych planów Kamieńca w odtworzeniu rozwoju jego fortyfikacji w XVIII w., choć właśnie ze względu na istniejące plany rozpocząć je wypada od pierwszej z wymienionych dat, od roku 1672 lub 1673, z którego pochodzi znany, niejednokrotnie reprodukowany w niedoskonałych przerysach, plan sporządzony przez wójta ormiańskiej części miasta Cypriana Tomaszewicza, a dedykowany biskupowi krakowskiemu Andrzejowi Trzebickiemu.² Niedatowany ten plan, wykonany w miedziorycie, w skali 1 : 8 000 i formacie 430 x 360 mm, powstał w obecnej postaci już po zajęciu Kamieńca przez Turków, a więc po 29 VIII 1672 zawiera bowiem zmiany przez nich wprowadzone,

zwłaszcza w odniesieniu do użytkowania budynków kościelnych, zamienionych na meczety lub magazyny wojskowe, a także pokazuje szkody spowodowane oblężeniem, między innymi zaznaczoną na planie i w łacińskiej legendzie, budzącą skojarzenia z Sienkiewiczowskim „Panem Wołodyjowskim” „wieżę w narożniku Starego Zamku, zburzoną przez podłożenia prochu strzelniczego i zaraz naprawioną”.³

Z okresu po 1672 r. pochodzi kilkanaście znanych mi planów Kamieńca Podolskiego,⁴ jednak dla odtworzenia rozwoju fortyfikacji twierdzy w XVIII w. szczególne znaczenie mają trzy z nich.

1. *Plan de Kamieniec en Podolie*,⁵ rękopiśmienny z podziałką o nieoznaczonych jednostkach miary, w skali około 1 : 3 260 i formacie 452 x 352 mm, rysowany na papierze, kolorowany, bez autora i daty, powstały przed 1746 r., nie ma na nim bowiem wzniesionego w tym roku w pobliżu arsenału nadszańca zwanego Baterią św. Józefa. Plan ten posiada legendę zredagowaną w języku francuskim i obejmującą 22 obiekty o charakterze obronnym.⁶

2. *Plan von Kamieniec in Podolien*,⁷ rękopiśmienny, z podziałką w sążniach (toises), która daje w przeliczeniu skalę około 1 : 2 860, rysowany na papierze, kolorowany z datą 11 VII 1761. Plan ten posiada, liczącą 50 pozycji, legendę w języku niemieckim. Obejmuje ona, podobnie jak rysunek, przede wszystkim budowlę o przeznaczeniu wojskowym, a objaśnia je uwzględniając aspekt historyczny, jak np. *Batterie St. Martini a[nn]o 1745 völlig ausgebaut lub Die untere Batterie St. Johannis von dem Giesshause bis an das Thor ist a[nn]o 1716 gebaut.*

3. Rękopiśmienny plan Kamieńca Podolskiego bez autora, daty i tytułu⁸ w skali około 1 : 1 080⁹ i formacie 1 850 x 1 580 mm, w związku z czym nazywany „dużym planem Kamieńca Podolskiego”. Plan ten zawiera znacznie więcej szczegółowych danych niż wszystkie dotychczas omówione materiały kartograficzne, umożliwiając zlokalizowanie wielu elementów spotykanych w aktach. Istotne znaczenie ma ustalenie daty jego powstania. Z pomocą przychodzi tu bardzo obszerna, zredagowana w języku polskim, legenda, obejmująca objaśnienia 149 obiektów narysowanych na planie. Wynika z niej, że plan mógł powstać najwcześniej w 1775 r., a najpóźniej w 1785 r., jednak prawdopodobnie bliżej

pierwszej z tych dat, w latach 1775–78.¹⁰ Plan ten miał charakter roboczy, umieszczano na nim bowiem – w postaci naklejanych pasków papieru – projekty zmian w niektórych elementach fortyfikacji. Projekty takie znajdują się w ośmiu miejscach planu.¹¹

Wymienione plany a zwłaszcza ostatni z nich, ukazują pełny obraz umocnień Kamieńca Podolskiego, ale w niewielkim tylko stopniu przyczyniają się do ustalenia kolejności powstawania tych umocnień, ponieważ dwa z nich, a mianowicie plan „francuski” i „duży” nie posiadają datacji, a czas ich powstania musi się odtwarzać – podobnie jak historię budowy fortyfikacji kamienieckich – na podstawie danych zawartych w archiwaliach. Na szczęście dla omawianego tu XVIII w. zachowało się dość dużo materiału aktowego, odnoszącego się do tego zagadnienia. Nieliczne akta zostały wydane drukiem,¹² większość znajduje się w archiwach. Dla pierwszej połowy XVIII w. są to przede wszystkim rękopisy Zbioru Rusieckich,¹³ Biblioteki Czartoryskich,¹⁴ Biblioteki im. Ossolińskich we Wrocławiu,¹⁵ Archiwum Dzikowskiego Tarnowskich¹⁶ i Archiwum Podhoreckiego Potockich,¹⁷ a dla drugiej połowy XVIII w. – dalsze akta z Archiwum Podhoreckiego,¹⁸ a ponadto rękopisy Archiwum Sanguszków¹⁹ i Zbioru Popielów.²⁰

Na podstawie wymienionego materiału aktowego, skonfrontowanego z omówionym wcześniej materiałem kartograficznym, można stwierdzić, że w latach 1710–85 Kamieniec Podolski przeżywał cztery okresy rozbudowy swych fortyfikacji, przy czym projektantami i kierownikami robót byli kolejno: w okresie pierwszym (1710–15) i drugim (1721–25) przybyły około 1685 r. z Anglii, żonaty z Polką podpułkownik inżynier artylerii Archibald Andrzej Glover (zmarł 1736 lub 1738), w okresie trzecim (1740–61) – major szwedzkiego pochodzenia (od 1748 podpułkownik) inżynier Christian Dahlke (zmarł 1763), w okresie czwartym (1768–85) – komendant Kamieńca Podolskiego i twierdz pogranicznych, holenderskiego pochodzenia generał major wojsk koronnych, inżynier Jan de Witte (zmarł 1785).

Elementy rozwoju fortyfikacji Kamieńca Podolskiego w różnych okresach XVIII w. można odtworzyć tylko przy równoległym wykorzystaniu materiału kartograficznego i aktowego, a częściowo też i epigraficznego w postaci napisów na niektórych obiektach.

Najistotniejsze znaczenie miała budowa, rozbudowa lub konserwacja następujących obiektów. W okresie pierwszym (1710–15) w Nowym Zamku pogłębiono fosy, kując je w skałę, oraz zbudowano przeciwskarpy św. Józefa i św. Kazimierza, a także most łączący Zamek Nowy ze Starym. W Starym Zamku naprawiono dachy na basztach i ustawiono w kilku miejscach palisady. Wiele prac wykonano w rejonie mostu murowanego, łączącego Stary Zamek z miastem, uszkodzonego przez wiosenną powódź 1715 r. Przebito tu litą skałę łatwym do zamknięcia otworem, do którego prowadziły kryte schody. W Bramie Polskiej wzniesiono nowy budynek bramny i zbudowano prowadzący do niego dębowy most zwodzony, który mógł również spełniać funkcję tamy, spiętrzającej wody Smotrycza, a ponadto zbudowano mur łączący budynek bramny z kościółkiem św. Gertrudy. W północnej części miasta, w okolicy Baszty Batorego, której dach naprawiono, rozbudowano wzniesiony przez Turków szaniec, zwany od pobliskiego kościoła i klasztoru karmelitańskiego, stwarzając obszerną Baterię Panny Marii, strzegącą drogi, która wiodła od Bramy Polskiej do Baszty Batorego i dalej do miasta. Wreszcie w Bramie Ruskiej odrestaurowano basztę bramną i zbudowano podobnie jak w Bramie Polskiej, tamę umożliwiającą spiętrzenie wody Smotrycza.

W okresie drugim (1721–25) na terenie Nowego Zamku obmurowano fosę, a w Starym Zamku odrestaurowano, jak się wydaje jedną z baszt oraz dobudowano do niego od strony południowej obszerną Baterię św. Urszuli i ponownie naprawiono most murowany łączący Stary Zamek z miastem. W Bramie Polskiej zbudowano groblę, chroniącą budynki przed powodzią, a nad Bramą Ruską wzniesiono wzdłuż wysokiego brzegu Smotrycza długi ciąg murów, zwany Murami Głowerowskimi z Bastionem św. Jędrzeja. Ponadto w zachodniej części miasta, koło bramy Podrondelowej, zbudowano Baterię św. Jana, a w części wschodniej – Baterię św. Jerzego i prawdopodobnie św. Grzegorza.

W okresie trzecim (1740–61), dobrze uchwytnym głównie dzięki istnieniu planu z 1761 r., zbudowany został długi Mur Dalkowski, sięgający od Baterii św. Urszuli aż po Nowy Zamek i osłaniający Stary Zamek od zachodu oraz drugi mur, biegnący wzdłuż drogi idącej do Bramy Podzamkowej i osłaniający Nowy Zamek od pół-

nocnego wschodu. Ponadto w tym okresie częściowo zbudowano, a częściowo rozbudowano, cały system baterii broniących miasto od strony zachodniej. Składały się nań – idąc od zachodu, czyli od strony mostu, łączącego Zamek Stary z miastem, w górę, ku wschodowi – Bateria św. Stanisława, Baterie: św. Jana, św. Marcina i św. Michała, a wyżej Bateria św. Teresy i – traktowana jako kawalier, najwyżej położona – Bateria św. Józefa. Poza tym w północnej części miasta, pod Baterią Panny Marii zbudowano główny magazyn prochowy. Nie zdołano natomiast ukończyć prac przy budowie położonej w południowo-wschodniej części miasta Baterii św. Grzegorza.

Wreszcie w czwartym okresie (1768–85) – jak wynika z „dużego” planu Kamieńca z lat 1775–78 oraz z materiału epigraficznego – ukończono prace restauracyjne na moście kamiennym, łączącym Zamek Stary z miastem (1766), w Bramie Zamkowej (1771), w Bramie Polskiej (1772), w Bramie Ruskiej (1776) i w Baszcie Batoiego (1785). Niezależnie od tego prowadzono prace zmierzające do usunięcia skutków awarii, jaka wydarzyła się w 1771 r. w Starym Zamku, w którym runęła część muru przylegająca do Baszty Burgrabskiej.

Szczegółowe sprawdzenie danych dotyczących fortyfikacji Kamieńca Podolskiego, zawartych w materiale kartograficznym, aktowym i epigraficznym, umożliwił niedatowany, ale pochodzący z 1778 r. drobiazgowy inwentarz dział i amunicji Kamieńca Podolskiego,²¹ wykazujący rozmieszczenie wszystkich dział w obrębie poszczególnych obiektów fortyfikacyjnych. Wynika z niego, że Nowy Zamek był broniony przez 59 dział, ustawionych na kurtynie, na półbastionie północnym (św. Michała) i południowym (św. Jerzego) oraz na Rogu św. Maurycego, a ponadto naprzeciwskarpach: północnej św. Józefa i południowej św. Kazimierza oraz na baterii „nad szlagbaumem”. Zamek Stary był wyposażony w 25 dział. Były one rozmieszczone na baterii „breszowej”, znajdującej się na kurtynie północnej, na Baterii św. Urszuli, na Murze Dalkowskim, nad Bramą Podzamkową i przy tejże Bramie, na Baszcie Smotryckiej oraz przy „szlagbaumie”.

Kompleks Bramy Polskiej posiadał 33 działa, umieszczone na Baterii Starej Bramy, między bramami, w Baszcie Starej, Baszcie

Batoiego, na długich murach oraz na Baterii Panny Marii i w Baszcie Zacharzewskiej. Kompleks Bramy Ruskiej miał 22 działa, znajdujące się w pięciu miejscach tej samej bramy i należących do jej zespołu baszt i murów, oraz w Bateriach św. Jędrzeja i św. Alojzego, znajdujących się przy murach Głowerowskich.

Kompleks obronny, zbudowany w mieście od strony Zamku Starego był broniony przez 78 dział, rozmieszczonych na bateriach: św. Jana (tzw. Niski Rondel), św. Marcina, św. Michała, św. Teresy (tzw. Wysoki Rondel), św. Józefa oraz w Arsenale. Ostatnie wreszcie pięć dział stało na Baterii św. Grzegorza i na odwachu, znajdującym się przy Rynku Ormiańskim.

PRZYPISY

1. Ważniejsze opracowania na temat historii Kamieńca Podolskiego, a zwłaszcza jego fortyfikacji, stanowią następujące pozycje: A. Rolle, *Zameczki Podolskie na kresach multańskich*. t. 1–2: *Kamieniec nad Smotryczem*, Kraków 1872, wyd 2 Warszawa 1880; K. Jarochoński, *Kamieniec i Poznań po augustowskiej restauracji* [w:] tegoż, *Opowiadania i studia historyczne*. Seria nowa, Poznań 1884; J. Sjeciński, *Gorod Kamieniec Podolskij. Istoriceskoe opisanie*, Kijew 1895; A. Prusiewicz, *Kamieniec Podolski. Szkic historyczno-topograficzny*, B.m.i d. [Kijów 1915]; J. Woliński, *Oblężenie Kamieńca w 1672 r.*, „Zeszyty Naukowe Wojskowej Akademii Politycznej” nr 14 (44), Warszawa 1966; T. M. Nowak, *Fortyfikacje i artyleria Kamieńca Podolskiego w XVIII w.* „Studia i Mat... do Historii Wojsk...” t. 19, cz. 1, Warszawa 1973.

2. Biblioteka Narodowa. Zbiory Kartograficzne (dalej: BN Zb. Kart.) nr 1315.

3. „Turris in angulo veteris arcis per suppositionem pulveris nitrati diruta et statim reparata”.

4. Według pracy U. Puckalanki i W. Wernerowej, *Piśmiennictwo o dawnych planach miast polskich (materiały do bibliografii)* [w:] *Z dziejów kartografii* t. 3, Miasta. Pod red. J. Janczaka i A. Tomczaka, Warszawa 1984, plany Kamieńca Podolskiego zostały uchwycone w następujących publikacjach: L. Sawicki, *Przyczynki do bibliografii kartograficznej ziem polskich*. *Spis map Archiwum Wojennego w Wiedniu, odnoszących się do ziem polskich*, Warszawa 1920; K. Buczek, *Polonica kartograficzne w zbiorach Saskiej Biblioteki Krajowej w Dreźnie*. „Wiadomości Geograficzne” 1933, nr 1–2; M. Łodyński, *Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce*. Zeszyt 1–4, Warszawa 1961–1968; [Halina Malinowska] *The Malinowski Collection of Maps of Poland*. Part I–V. London 1966–1969; Z. Nowak i A. Tomczak, *Rękopiśmienne plany miast dawnej Rzeczypospolitej w zbiorach Biblioteki Królewskiej w Kopenhadze*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1971 z. 2/3; *Wśród starych map i atlasów Biblioteki Narodowej w Warszawie*. *Katalog*. Pod red. B. Krassowskiego, Warszawa

1982. Do listy tej należałoby dodać omówienie dziesięciu planów Kamieńca Podolskiego w pracy T. M. Nowaka, *op. cit.*, s. 142–154. Ponadto na istnienie trzech planów Kamieńca w Osterreichische Nationalbibliothek w Wiedniu zwrócił moją uwagę mgr Edward Schnayder, podając ich dokładny opis i sygnatury, za co chciałbym Mu tutaj wyrazić moją wdzięczność.

5. Biblioteka Czartoryskich. Zbiory Kartograficzne (dalej: Czart. Zb. Kart.), teka 122 nr 77.

6. Podobny rękopiśmienny plan znajduje się w Osterreichische Nationalbibliothek w Wiedniu, sygn. Alb. 228–30; podziałka liniowa 150 toise = 59 mm, co daje skalę około 1 : 4 500. Informację tę zawdzięczam mgr E. Schnaydrowi.

7. BN Zb. Kart. nr1323 i kopia pod nr 1212 (obie pozycje ze zbiorów A. Czołowskiego).

8. Czart. Zb. Kart., teka 122 nr 76.

9. Podziałka liniowa tego planu nie ma oznaczonych jednostek; przyjmując, że chodzi tu o łokcie, otrzymujemy skalę około 1 : 1 080, odpowiadającą rzeczywistym wymiarom na planie.

10. Wynika to m.in. z daleko idącej zbieżności pomiędzy zasobem obiektów umocnionych narysowanych na tym planie i zestawem punktów, w których była rozmieszczona artyleria w 1778 r.

11. Wymienia je T. M. Nowak, *op. cit.*, s. 149–150, przypis 51.

12. Relacja komisji do odbioru Kamieńca z rąk Tureckich w 1699 r., wydana bez miejsca i daty we Lwowie w 1718 r. (egzemplarz posiada BN Stare Druki, sygn XVIII.3.87); polskie tłumaczenie relacji inżynierów inspekcjonujących twierdzę w 1740 r. K. Jarochoński, *op. cit.*, s. 373–376 i listy gen. Jana de Witte z lat 1777–79, opublikowane przez s. Krzyżanowskiego w Krakowie w 1868 r.

13. Archiwum Państwowe (dalej: AP) Kraków, Zbiór Rusieckich nr 34,38, a zwłaszcza 151.

14. Rkps 2.563 i 2.564 oraz zbiór listów w rkps 5.816.

15. Rkps 286.

16. AP Kraków, Archiwum Dzikowskie Tarnowskich nr 384 oraz wchodzące w skład Archiwum Dzikowskiego akta Archiwum Humieckich.

17. AP Kraków, Archiwum Podhoreckie, sygn. 14/VII.

18. Tamże, sygn. 14/VII i 32/VI.

19. AP Kraków, Archiwum Sanguszków, sygn. 689.

20. Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Zbiór Popielów nr 341–343.

21. Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, rkps nr 1097, s. 213.

Tadeusz Marian Nowak

Warszawa

Fortifications of Kamieniec Podolski in the XVIII c. as seen in the light of cartographical monuments.

Summary

In the studies of the history of defensive architecture, cartographic sources – in form of plans of whole fortification complexes or their parts – are one of three fundamental elements that make it possible to reshape old fortifications and their development. The other two elements are: written sources and the results of archaeological researches. As regards old fortifications, their sections and perspective drawings are interrelated with purely cartographic sources which – as a rule – comprise vertical projections.

Old plans and drawings are of essential importance when reproducing the development of fortifications. It is fully evident on the example of the XVIII-century fortifications of Kamieniec Podolski being a fortress protecting the territories upon which the interests of Poland, Turkey and Russia crossed.

Kamieniec Podolski, captured by the Turks in 1672, was regained by Poland only in 1699 under the terms of the Karłowice peace treaty. Poland lost the city in 1793 when it passed to Russia. During those nearly a hundred years, the Polish military command of the fortress carried on works on conservation, rebuilding and extension of fortifications of the city, particularly of its two gates – Polish and Russian, and the two castles: the Old Castle (of brick), with bastilles and curtains linking them, and the earthen New Castle, a large keratose building having two half-bastions with „orylons”.

The course and results of those works, mentioned in fragmen-

taric written sources, namely in reports by inspectors and fortress commandants, may be revealed only due to the cartographic materials preserved. The objects mentioned in those sources may correctly be localized and characterized.

The starting point in this respect is the plan of Kamieniec Podolski, drawn in 1672/3, in the scale of ca. 1 : 8 000, by Cyprian Tomaszewicz. It illustrated the condition of the fortifications and building-up of the city in the first period of the Turkish occupation. Of later plans most important are: the one dedicated to Jakub Sobieski, issued in Rome, in 1684; the plan by De Fera, published in Paris, in 1691, later many times modified; the anonymous manuscript plan in the scale of ca. 1 : 3 620, drawn before 1746, with a legend in French; the manuscript plan in the scale of ca. 1 : 2 860, of 1761, with a legend in French, and, finally, most valuable due to its detailed character, an anonymous manuscript plan, in the scale of 1 : 1 080, drawn in the years 1775–1785 (probably near the first date), with a legend in Polish; it comprised comments on 149 different objects presented on it. Paper slips (stacked upon that plan) with proposed changes of particular fragments of fortifications, proved its working character.

The above plans, as well as some others make it possible to reproduce all fortifications of Kamieniec Podolski of the XVIII c. and to localize nearly all their elements, either discussed or only mentioned in the written sources of that century. And thus, on the plan with a French legend, the results of fortification works were indicated, as carried out under the direction of Eng. Archibald Andrew Glover de Gleyden (of English origin, ca. 1660–1736 or 1738) in the years 1706–1715 and 1721–1725; on the plan with a German legend (of 1761), effects of works were shown as directed by Eng. Christian Dahlke (of Swedish origin) in the years 1740–1761; and on the most detailed plan (the scale 1 : 1 080) elements of defense architecture built in the years 1768–1785 were shown; the works were directed by the fortress commandant Jan de Witte, of Dutch origin (1716–1785), a known military engineer and architect. On the basis of the latter plan, one can localize the 222 guns which – according to the inventory of 1778 – were used to defend the fortress.

Edmund Szczepański
Jelenia Góra

Średniowieczne fortyfikacje Jeleniej Góry w zachowanych przekazach kartograficznych i ikonograficznych

Zanim przejdę do zwięzłej prezentacji zachowanych przekazów ikonograficznych i kartograficznych obrazujących średniowieczne umocnienia obronne Jeleniej Góry, chciałbym przedstawić Państwu nieco danych dotyczących początków tego miasta, które – wydaje się – są niezbędnym wstępem do tegoż komunikatu.

Początek Jeleniej Góry, z perspektywy wielu wieków, niełatwo jest do ustalenia. Brak jest bowiem jakichkolwiek przekazów pisemnych z tego okresu. Nie dotrwał do naszych czasów dokument lokacyjny dla Jeleniej Góry. W zachowanych, późniejszych relacjach kronikarskich przeważa pogląd, iż Jelenią Górę założył w 1108 r. książę piastowski Bolesław Krzywousty, zwany po łacinie Distortus, aczkolwiek – dodajmy gwoli ścisłości – w niektórych XVI- i XVII-wiecznych kronikach natrafic można na stwierdzenie, przypisujące zasługę założenia miasta Bolesławowi Chrobremu w latach 1002–1004. Ufortyfikowanie Jeleniej Góry – według kronikarzy – nastąpiło w czasie panowania Bolesława Krzywoustego, podczas walk polsko-czeskich na Śląsku, tj. w 1108 r. Jedną z kronik, będącą w posiadaniu parafii św. Erazma i Pankracego w Jeleniej Górze, dostarcza nam odnośnie tego faktu wiele szczegółów. Miasto miało być wówczas otoczone podwójnym murem z wieloma basztami i okrągłymi wieżami oraz głębokim rowem. Należy jed-

nak z dużą ostrożnością podchodzić do tego kronikarskiego przekazu. Nie zachowały się – o ile mi dobrze wiadomo – żadne wiarygodne informacje, opisujące jakiegokolwiek miasto śląskie o tak rozwiniętym, jak na owe czasy, systemie umocnień obronnych (podwójny mur, fosa, baszty, wieże), a przecież na Śląsku było wiele miast, odgrywających w średniowieczu zdecydowanie ważniejszą rolę niż Jelenia Góra, które otrzymały tego rodzaju fortyfikacje znacznie później (Wrocław – pierwsza wzmianka z 1274 r., Świdnica – 1334 r., Głogów – 1337 r.). Najprawdopodobniej zatem mury obronne otrzymała Jelenia Góra na początku XIV stulecia, w czasie odbudowy miasta po wielkim pożarze z 1303 r. Pierwsza wzmianka, świadcząca o istnieniu murów miejskich zawarta jest w dokumencie z 1341 r. wydanym – jak informuje jego treść – przez księcia śląskiego Henryka.

Na początku XV w. umocnienia obronne miasta były już zupełnie dobrym zabezpieczeniem, skoro sami mieszkańcy jeleniogórcy skutecznie odparli w 1427 r. trzykrotnie szturm wojsk husyckich.

Wypada jeszcze w tym miejscu podać krótką charakterystykę jeleniogórskich fortyfikacji miejskich. Zarys dawnych murów obronnych miał kształt owalny, lekko spłaszczony od strony północno-wschodniej, tj. od strony rzeki Bóbr. Mur wewnętrzny miał około 8 m wysokości (25 stóp) i około 1,5 m grubości (5 stóp) oraz posiadał oprócz trzech wież przybramnych 36–38 baszt o kształcie półkolistym lub cylindrycznym, wznoszących się ponad murem około 3 m. Mur zewnętrzny prezentował się mniej okazałe. Wysokość jego wahała się od 2,2 m do 2,5 m, grubość zaś jego wynosiła 0,6 m. Wartość obronna muru zewnętrznego wzmocniona była 9–10 bastejami, wystającymi wyraźnie poza linię muru. Międzymurze miało szerokość od 5,5 do 7,5 m. Przed murem zewnętrznym była bezwodna fosa szerokości od 13 do 20 m, zaś głębokość jej wynosiła od 5,5 do 6,5 m.

Żeby móc w miarę kompetentnie rozwinąć tytuł niniejszego komunikatu, została przeprowadzona kwerenda badawcza nie tylko w jeleniogórskich instytucjach, mogących mieć w swoim posiadaniu ikonografika i kartografika obrazujące średniowieczne fortyfikacje Jeleniej Góry. Spenetrowana została Biblioteka Uniwer-

sytecka we Wrocławiu, wrocławskie Archiwum Państwowe (dalej AP), Muzeum Narodowe we Wrocławiu oraz muzea w Wałbrzychu i Kłodzku. Wyniki tych poszukiwań były bardzo skromne. Zazwyczaj znajdowane tam przekazy źródłowe były również w posiadaniu jeleniogórskich instytucji – głównie Muzeum Okręgowego. Jedynie w zbiorach kartograficznych Archiwum Państwowego we Wrocławiu znajdują się dwa XVIII-wieczne plany, nieosiągalne – jak mi się zdaje – na terenie Jeleniej Góry.

Najstarsze, znane nam, przekazy ikonograficzne są bez mała sto lat starsze od pierwszych zachowanych przekazów kartograficznych. Pierwsze panoramiczne ujęcie Jeleniej Góry pochodzi z 1682 r. Autor tego sztychu jest nieznany. Również nieznany jest wykonawca panoramy miasta (rycina sporządzona techniką miedziorytniczą) z 1710 r. W zbiorach Muzeum Okręgowego w Jeleniej Górze natrafić można na kolejną panoramę miasta (nieznanego autorstwa, datowaną na początek XVIII stulecia) z dość wyraźną ekspozycją fortyfikacji miejskich od strony północnej. Podobne ujęcie mają oba wcześniejsze panoramiczne wizerunki miasta. Bodaj najbardziej wierne ikonograficzne zobrazowanie ufortyfikowanego miasta znajduje się w „Scenographia Urbium Silesiae” Fryderyka Bernarda Wenera.

Pierwsze zachowane plany ukazujące tylko fragmentarycznie miasto wraz z jego umocnieniami obronnymi, autorstwa Michała Weise, zostały wykonane w 1750 i 1755 r. i znajdują się w zbiorach kartograficznych AP we Wrocławiu.

W zespole akt miasta Jeleniej Góry, przechowywanych w AP w Jeleniej Górze, zachowana jest kopia planu miasta z 1769 r. Plan, o wymiarach w świetle ramki 60 x 68 cm, wykonany przez Joachima Fryderyka Isemiera w skali ca. 1 : 2 000, ukazuje dokładnie i w całości obrys średniowiecznych umocnień miejskich. Dodajmy, że ten sam plan posiada AP we Wrocławiu.

Przewaga ikonografików nad przekazami kartograficznymi jest jeszcze wyraźniejsza w pierwszej połowie XIX w. z tym, że Jelenia Góra wraz ze swoimi fortyfikacjami częściej ukazywana była fragmentarycznie niż w całości. Na tych panoramicznych ujęciach coraz trudniej jest jednak dostrzec elementy fortyfikacji miasta. Dwa główne powody o tym decydowały. Pierwszy, to fakt częściowego

wyburzania nieprzydatnych, już od dawna, z militarnego punktu widzenia, miejskich umocnień obronnych, zapoczątkowanego już w XVIII stuleciu. Drugą przyczyną był dość szybki rozwój zabudowy mieszkalnej przedmieść miasta, która skutecznie zasłaniała pejzażystom widok murów obronnych. Do przekazów kartograficznych, w pełnym tego słowa rozumieniu, rejestrujących informacje nas tu interesujące z pierwszej połowy XIX w. w zasadzie nie dotarłem.

Zachowały się i to niezbyt licznie, dopiero od lat sześćdziesiątych poprzedniego stulecia i są przechowywane w zespole akt Urzędu Katastralnego w Jeleniej Górze (AP Jelenia Góra). Do szukać się można na nich już tylko fragmentów miejskich fortyfikacji. w 1862 r. rozpoczęto bowiem, za zezwoleniem władz centralnych, bez mała całkowite wyburzanie murów. Nakazano jedynie zachowanie Wieży Zamkowej i Wojanowskiej (trzecia wieża bramna została zburzona w 1837 r.). Podczas likwidacji żałośnie już wyglądających fortyfikacji miejskich, pominięto tylko te fragmenty muru wewnętrznego, które były ścianami nośnymi różnorodnych konstrukcji budowlanych. Zachowało się kilka półbaszt, które zostały wcześniej zagospodarowane na cele mieszkalne. W smutnym stanie upadku przetrwały resztki umocnień obronnych jeszcze niespełna sto lat. Wyburzone zostały prawie całkowicie podczas odbudowy poszczególnych pierzei jeleniogórskiego rynku, rozpoczętej w latach pięćdziesiątych obecnego wieku. Do czasów nam współczesnych ostały się jedynie dwie wieże bramne, dwie baszty (jedna z nich pełniła już od początków XVI wieku także funkcję sakralną), i gdzieś tam, nie rzucające się za bardzo w oczy, nader skromne szczątki wewnętrznego muru miejskiego.

Gdyby jednak popatrzeć na jeleniogórską starówkę z lotu ptaka (zachowało się takie zdjęcie lotnicze z okresu międzywojennego, nie mówiąc już o licznych, mniej lub bardziej dokładnych planach miasta z tego okresu), to widać wyraźnie jak bardzo wielowiekowe istnienie fortyfikacji średniowiecznych zadecydowało o układzie urbanistycznym i komunikacyjnym Jeleniej Góry.

Edmund Szczepański

Jelenia Góra

Medieval Fortifications of Jelenia Góra (in the preserved cartographical and iconographical pictures). Informative Note

Summary

The above problem has been discussed in form of a communication aimed at presenting the results of an inquiry into cartographical and iconographical materials illustrating the medieval defense fortifications of Jelenia Góra. To make the presentation of those results more evident, brief characteristics of those fortifications were given. On the basis of that historical information the author presented the results of his search made in the following centers: State Archives and District Museum at Jelenia Góra, State Archives in Wrocław and National Museum in Wrocław. Particular source documents were additionally been discussed in brief.

Zenon Hubert Nowak

Andrzej Tomczak

Toruń

Jerzy Fryderyk Wilhelm Rüdiger i jego plany Torunia i Chełmna z drugiej połowy XVII w.

Autorami planów miast i fortyfikacji bywali w XVIII w. najczęściej już zawodowi geometrzy lub inżynierowie wojskowi – oficerowie z odpowiednim wykształceniem. Ich prace cechuje na ogół profesjonalizm. Trafiali się jednak i amatorzy. Do tych należy także prezentowany na tym miejscu Jerzy Fryderyk Wilhelm Rüdiger.

Rodzina Rüdigerów pojawiła się w Toruniu już w XVI w., ale nie należała do miejscowego patrycjatu.¹ O rodzicach Jerzego Fryderyka Wilhelma nic nie wiadomo. On sam urodził się w 1733 r. Jako dorosły był pisarzem i rachmistrzem władz miejskich i toruńskiego Gimnazjum Akademickiego. Uczelnia ta, podobnie jak gimnazja w Gdańsku i Elblągu, reprezentowała wysoki poziom naukowy. Wśród wykładanych przedmiotów znajdowała się także matematyka, geometria, rysunek i kaligrafia.

Po pierwszym rozbiórze Fryderyk II założył w Chełmnie Szkołę Kadetów dla szlachty z obszaru dotychczasowych Prus Królewskich. Uczelnia ta rozpoczęła swoją działalność 1 VI 1776 r. w specjalnie dla niej zbudowanym gmachu przy ul. Tkackiej (obecnie ul. 22 Stycznia).² Uczniami jej w liczbie początkowo 60 byli chłopcy w wieku 8–12 lat i starsi; uczono ich czytania, pisanie i ra-

chowania w języku niemieckim, a także języka francuskiego.³ Przy rekrutowaniu personelu dla nowej szkoły sięgnięto także do torunian. Jednym z sześciu wychowawców tzw. ochmistrzów (Hofmeister) został nasz Rüdiger. Należał do grupy trzech protestanckich nauczycieli, pozostali trzej byli katolikami. Poza tym zajmował się administracją szkoły, prowadził rachunkowość i korespondencję. Z tego tytułu otrzymywał osobną zapłatę w wysokości 36 talarów.⁴ Mimo przeniesienia się do Chełmna nie zrywał kontaktów z rodzinnym Toruniem. Tu też 19 XI 1777 ożenił się z Konstancją Heinrichs ze Starego Miasta, córką nieżyjącego Marcina, kupca i notariusza.⁵ W ostatnich latach swego życia dużo chorował i stawał się coraz mniej przydatny w szkole. Zmarł w 1793 r.⁶

Na znany obecnie dorobek kartograficzno-ikonograficzny Rüdigerę składa się 5 pozycji: rysunek przedstawiający potyczkę z konfederatami pod Bierzgowem w 1769 r., jeden plan Torunia oraz trzy plany Chełmna.

1. W zbiorach kartograficznych Archiwum Państwowego w Toruniu (T. 203 – por. H. Piskorska, *Zbiory kartograficzne Archiwum miasta Torunia*, Toruń 1938, nr 905) zachował się rysunek podpisany *George Friedrich Wilhelm Rüdiger f[ecit] Gouverneur au noble Corps de Cadets-Royaux à Culm. 1776* i zatytułowany *Vorstellung der Attaque beym Schloss Birglau im Jahr 1769, den 13. Monathstag July*. Obok autor umieścił uwagę „*s[iehe] Thorn[ische] Anz[eigen] 29. Woche*”. Jest to odsyłacz do znanego osiemnastowiecznego periodyku toruńskiego, którego pełna nazwa brzmi: „*Thornische woechentliche Nachrichten und Anzeigen nebst einem Anhang von Gelehrten Sachen*”. W numerze tego pisma 28/29 z 15 VII 1769 r. znajduje się rzeczywiście krótki opis potyczki, jaką milicja Torunia wspólnie z oddziałem wojsk rosyjskich stoczyła pod Bierzgowem z konfederatami barskimi i stojącym po ich stronie oddziałem gwardii koronnej. (ryc. 37).

Rysunek jest jednobarwny o rozmiarach 42,4 x 25,8 cm. Pokazuje ikonograficznie, schematycznie ujęty obraz zabudowań zamku i innych doń przyległych, szatę roślinną (pojedyncze drzewa), nierówności terenu oraz rozlokowanie oddziałów wojskowych, także pojedynczych jeźdźców. Poszczególne obiekty oznaczono numerami i objaśniono w legendzie: 1. „*Das Schloß Birglau*. 2. *Die da-*

rzu gehörigen Bauernhäuser. 3. Die Schmiede. 4. Birnen Baum, woselbst die Cron-Garde Posto genomen. 5. Vor Posto der Confoderirten, 6. Überfall der Vorpost von den freywilligen Fleischer Burschen. 7. Anmarsch der Freywilligen. 8. Zwey Stydtt, Canonen, nebst Bedekung von 50 Mann. 9. Stadt. Chirurugi Pogrow sein Wagen. 10. Eine Ruß. Kays. Canone mit Mannschaft. 11. Ruß. Carabinier unterm Commando des Lieutn. Rogozinski. 12. Cosaquen verfolgen die Crongard und Confederirte. 13. Flucht der Confoed. aus dem Schloßnach der Weichsel. 14. Flucht der Confoed. nach dem Schloß.

Pod ramką obok własnego podpisu wykonawca rysunku (?) umieścił później adnotację: *Anno 1782, d[en] 30 Jan[uar], entstand in Birgelau eine Feuersbrunst. debey aber durch Gottes Schutz nur Scheuen, Pferde und Schweine verbrannten., der Hof, das Schloß und der Schaafstall bleiben unversehrt. Es soll durch Unvorsichtigkeit der Leute entstanden seyn.*

Rysunek jest wyraźnie datowany na r. 1776. Można sądzić, że Rüdiger sporządził go w związku z nowo podjętą pracą w Szkole Kadetów w Chełmnie. Nie jest znana droga, jaką rysunek trafił do Archiwum miasta. Nie jest wykluczone, że sam autor podarował go miastu.

2. Plan Torunia autorstwa Rüdigera, powstały po 1773 r. (ryc. 38) został już opisany na innym miejscu.⁷ Zachował się w zbiorze kartograficznym Deutsche Staatsbibliothek w Berlinie (DDR), sygn. X 35018,⁸ dokąd trafił z zasobem kartograficznym Pruskiego Sztabu Generalnego (Königlicher Preussischer Grosser Generalstab). Nie ma tytułu, daty, ani podpisu wykonawcy, autorstwo Rüdigera jednak nie podlega wątpliwości, technika wykonania jest bowiem identyczna jak innych prac tego autora. Rysunek wielobarwny, bez podziałki, ma rozmiary 31,5 x 23 cm. Przedstawia Stare i Nowe Miasto Toruń w zdeformowanym rzucie poziomym z zabudową pokazaną ikonograficznie, także fortyfikacjami wokół miasta. Aż 64 obiekty na tym planie ponumerowano i objaśniono w umieszczonej poniżej legendzie.⁹

3. W zbiorach Tajnego Archiwum Państwowego Berlin-Dahlem (Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz) pod sygnaturą XI, HA, Allg. Ks., G 50695 (dawniej: HA. Allg. Ks. 7636)

przechowywany jest plan Chełmna zatytuowany *Culm.* (ryc. 39). U dołu z lewej strony w ramce ma podpis: *Rüdiger fec[it]*. Plan jest wielobarwny o rozmiarach 58,5 x 56,6 cm. Nie datowany, nie ma też podziałki. Być może jest jednak najwcześniejszym z trzech znanych planów miasta Chełmna tego autora. Powstał na pewno po 1 VI 1776 r. (data otwarcia Szkoły Kadetów), jest bowiem na nim zaznaczony *Cadetten Hauss.* Datą ante quem powstania planu jest r. 1779, w tym bowiem roku rozebrano uwidoczniony jeszcze na planie w obrębie Rynku *Englische Pack-Hauss.* Z tego samego czasu pochodzi także następny plan Chełmna, o którym szczegółowo dalej, wydaje się jednak, że teraz opisywany jest wcześniejszy, gdyż objaśniono na nim mniej elementów.

Na planie pokazano miasto w obrębie średniowiecznych murów z bramami i basztami, w ich obrębie zabudowę (ikonograficznie), granice między poszczególnymi działkami, a również – dwoma różnymi sygnaturami (nie objaśnionymi w legendzie) – ogrody. Oznaczono natomiast numerami i objaśniono w legendzie 18 obiektów: 1. *Graudenzer Thor.* 2. *Hollandsche Mühle.* 3. *Cadetten Hauss.* 4. *Heil. Geist Kirche.* 5. *Thorner Thor.* 6. *Martins Kirche.* 7. *Barmherzige Schwestern.* 8. *Missionarien.* 9. *Pfaar Kirsche.* 10. *Academie.* 11. *Bassin.* 12. *Rathhaus.* 13. *Englische Pack Haus.* 14. *Evangelisch bet Hauss.* 15. *Franciscaner.* 16. *Nonnen.* 17. *Dominicaner.* 18. *Wasser Thor.*¹⁰

4. Inny plan Chełmna spoczywa w zbiorach kartograficznych Niemieckiej Biblioteki Państwowej w Berlinie (– Deutsche Staatsbibliothek) pod sygnaturą X 22178 i podobnie jak poprzednio wymieniany plan Torunia stanowił kiedyś własność Królewskiego Pruskiego Sztabu Generalnego. Nosił też tytuł *Culm* i w ramce u dołu (ale z prawej strony) podpisany jest: *Rüdiger fec[it]*. (ryc. 40) Plan jest wielobarwny o rozmiarach 36 x 25 cm, z podziałką liniową w stopach, rozwiązana w Niemieckiej Bibliotece Państwowej: *circa 1 : 2 200.* Rozwiązano tam również datę (plan jest nie datowany) na *circa 1780* – w rzeczywistości plan musiał powstać nieco wcześniej, ponieważ zaznaczono na nim ów *Englisch Pachhauss* [s.0], rozebrany, jak wspomniano, w r. 1779. Plan obejmuje obszar identyczny, jak plan poprzedni. Identyczna też wydaje się treść, są jednak drobne różnice: rozplanowanie pokazano siatką

ulic, wszystkie ogrody oznaczono jednym rodzajem sygnatury. Ponomerowano na planie i objaśniono w legendzie nie 18 a 22 obiekty. W stosunku do planu poprzedniego przybyły: 3. *Neue Hauser*. 17. *Franciscaner Garden*. 19. *Nonnen Garten*. 20. *Post Hauss*.¹¹

5. Trzeci plan Chełmna znany jest dziś tylko z reprodukcji. Stanowił on własność miasta i spoczywał w jego archiwum w Chełmnie jeszcze długo w XIX i XX w. Nie znalazł się w zespole akt miasta w Chełmna po przekazaniu archiwaliów chełmińskich do powstałego w 1902 r. w Gdańsku Archiwum Państwowego (*Staatsarchiv*) o czym świadczy katalog - *Stadtarchiv Kulm niederlegt im Königlichen Staatsarchiv Danzing* Abt. 322, t. 2, który obecnie przechowywany jest w Archiwum Państwowym w Toruniu, sygnatura: Akta m. Chełmna, 2807. Do akt miejskich wniósł go doktor filozofii, profesor Chełmińskiej Akademii i geometra miasta Chełmna Jan Kanty Grodzki, współczesny Rüdigerowi (do Chełmna przybył w roku 1766 z grupą profesorów krakowskich).¹² Wiadomo o tym z adnotacji na planie: *Grodzki Senior Obtulit*. Zreprodukował plan pierwszy J. Heise w *Bau - und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*¹³ przed r. 1895 (ryc. 41). Druga znana reprodukcja (znaczne powiększenie fotograficzne) znajduje się po dziś dzień na ratuszu w Chełmnie (obecnie muzeum).¹⁴ W miejscu legendy w języku niemieckim ma ona legendę w języku polskim (treść jest identyczna) a notatka o oblatowaniu planu przez Grodzkiego jest dopisana pod legendą, w miejscu, gdzie na reprodukcji Heisego jest wymieniony Rüdiger, jako twórca planu. Podstawa reprodukcji, oryginalny plan Rüdigera musiał być w Chełmnie przechowywany dłużej, także w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Zachowała się jeszcze jedna jego reprodukcja (tym razem bez przeróbek, z pierwotną legendą w języku niemieckim) wykonana w tym okresie przez fotografa K. Bajona, a przechowywana dziś w Archiwum Państwowym w Toruniu w zespole akt miasta Chełmna (sygnatura: 2806). Jest dziś naklejona na sztywny karton i nosi podpis: „Chełmno. Archiwum Miejskie. Plan sytuacyjny m. Chełmna z początków XVIII w.”

Plan nie ma tytułu i nie jest datowany. U dołu legendy umieszczonej na tablicy w lewym dolnym rogu i ozdobionej ornamentem roślinnym podpis „Rudig[er] del[ineavit]”. Nie znamy roz-

miarów oryginału. Można przypuścić, że był wielobarwny, podobnie jak poprzednie. Posiada podziałkę liniową w stopach. Powstał po sierpniu 1782 r. gdyż jest na nim zaznaczony nowy kościół ewangelicki, wówczas właśnie konsekrowany.¹⁵ Nie ma na nim też oczywiście rozebranego w 1779 r. angielskiego domu kupieckiego. Datą ad quem powstania planu jest data śmierci Rüdigera (rok 1793).

Przedstawia obszar i zawiera treść na ogół identyczną, jak plany poprzednie (o różnicach wynikających z odmiennego czasu powstania była już mowa). Rozplanowanie pokazano blokami tak jak w pierwszym planie Chełmna, podobnie też jak na tamtym planie użyto dwóch różnych sygnatur na oznaczenie ogrodów. Odmiennie natomiast jak na planie pierwszym i drugim rysowano budowlę: na pierwszych dwóch w ten sposób, jak gdyby rysownik patrzył na nie obchodząc każdy blok dookoła, na planie trzecim na osi dłuższej miasta są pokazane tylko od jednej strony. W legendzie objaśniono też więcej obiektów ponumerowanych na planie: w stosunku do planu drugiego przybyły jeszcze: „9. *Der Pulver Thurm*. 15. *Das Sprinzenhauss*. 16. *Die Brod und Fleisch Bäncke*. 17. *Das neue Ordonanzhauss*. 19. *Die Hauptwache*. 20. *Die neue Evangel. Kirche*.”

Na tym się wyczerpuje nasza aktualna znajomość spuścizny kartograficznej Rüdigera. Czy stworzył więcej dzieł kartograficznych – nie wiadomo. Nie był fachowym geometrą. Zastosowanie ikonografii w jego pracach kartograficznych świadczy niewątpliwie o pewnej anachroniczności warsztatu. Z tego samego wypływają też słabe podstawy matematyczne jego prac. Jest to dostrzegalne szczególnie na planie Torunia – plany Chełmna wyglądają pod tym względem już lepiej. Nic też dziwnego, że jeden z jego planów (właśnie plan Torunia) próbowano w Niemieckiej Bibliotece Państwowej datować na 1600 r.(!).

Plany Rüdigera mają jednak dużą wartość źródłową przede wszystkim dzięki zaznaczeniu i opisaniu wielu obiektów miejskich. Odnosi się to zwłaszcza do trzeciego planu Chełmna i planu Torunia. Chełmno posiada wprawdzie plan nieco wcześniejszy, Steinera, z ok. połowy XVIII w. (zachowany w Albumie Steinera w Muzeum Okręgowym w Toruniu), który zasięgiem obejmuje nie

tylko miasto, ale i obszar wokół, ale samo miasto opracowano na nim znacznie mniej dokładnie, niż uczynił to Rüdiger. Toruń posiada zachowane dwa plany z końca lat sześćdziesiątych XVIII w., oba jednak w przeróbkach i kopiach znacznie późniejszych i dopiero plan zdjęty w 1793 r. przez pruskiego oficera von Douglasa według wszelkich reguł sztuki mierniczej dał wierny obraz ówczesnego miasta.¹⁶ Stan Torunia w latach siedemdziesiątych musimy nadal odtwarzać przede wszystkim w oparciu o plan Rüdiger.

PRZYPISY

1. W roku 1600 występuje Jan Rüdiger z Torunia w metrykach uniwersytetów w Lipsku i Altdorfie - *Die jüngere Matrikel der Universität Leipzig*, hrsg. von G. Erler, Bd. 1, Leipzig 1909; *Matrikel der Universität Altdorf*, hrsg. von E. von Steimeyer, Bd. 1-2. *Veröffentlichungen der Gesellschaft für Fränkische Geschichte*, IV Reihe, Bd. 1-2, Würzburg 1912.
2. Th. Breysig, *Das königliche Kadettenhaus zu Culm 1776-1876*, Culm 1876; M. Bär, *Westpreussen unter Friedrich dem Großen*, Bd. 1, Leipzig 1900, s. 566-572; Z. H. Nowak, *Dzieje Chełmna do końca XVIII w.*, [w:] *Dzieje Chełmna. Zarys monograficzny*, pod red. M. Biskupa, Warszawa-Poznań-Toruń 1987, s. 123.
3. Z. H. Nowak, *op. cit.*, s. 124.
4. Th. Breysig, *op. cit.*, s. 21.
5. Archiwum Państwowe, Toruń, Akta ewangelickiej gminy Starego Miasta Torunia, 12, s. 15 i 27.
6. Th. Breysig, *op. cit.*, s. 23, 39 i 63.
7. A. Tomczak, *Źródła kartograficzne do dziejów Torunia z przełomu XVIII i XIX wieku*, [w:] *Acta Universitatis Nicolai Copernici. Historia IX, Nauki Humanistyczno-społeczne*, z. 58, Toruń 1973, s. 191-192.
8. *Pläne und Grundrisse von Städten sozialistischer Länder Europas (1574-1850)*, bearb. von W. Klaus, *Kartographische Bestandsverzeichnisse der Deutschen Staatsbibliothek*, Bd. 3, hrsg. von E. Kemp, 1976.
9. Reprodukowany w pracach: A. Tomczak, *op. cit.*, po s. 192; tegoż, *Cartographiae Torunensis Exemplum*, Toruń 1979, nr. 5; J. Stankiewicz, *Twierdza Toruń*, „Zapiski Historyczne”, t. 37, 1972, s. 591.
10. Reprodukowany w pracach: *750 Jahre Kulm und Marienwerder*, hrsg. von B. Jähnig und P. Letkemann, Münster/Westf. 1983 (=Beiträge zur Geschichte Westpreussen. Zeitschrift der Copernicus-Vereinigung zur Pflege der Heimatkunde und Geschichte Westpreussen e. V., Nr 8), po s. 80; *Dzieje Chełmna. Zarys monograficzny*, s. 103.

11. Reprodukowany w pracy J. Kaldowskiego, *Ratusz w Chełmnie*, Toruń 1984 („Biblioteczka Toruńska” Nr 11).
12. Por. J. K. Grodzki, *Pamiętnik Jana Kantego Grodzkiego. Przyczynek do historii miasta Chełmna i oświaty*, podał K. Kościński, „Zapiski Tow. Nauk. w Toruniu”, t. 10, 1935, nr 3, s. 41-46.
13. J. Heise, *Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*, H. 5: *Kreis Kulm*, Danzig 1887.
14. Stanowiła podstawę dla reprodukcji w pracach: *Chełmno. Przewodnik*, Gdynia 1967, s. 24-25; *Dzieje Chełmna i jego regionu. Zarys monograficzny*, pod red. M. Biskupa, Toruń 1968, s. 450.
15. Z. H. Nowak, *op. cit.*, s. 124.
16. Zob. A. Tomczak *Źródła kartograficzne do dziejów Torunia z przełomu XVIII i XIX wieku*, s. 192.

Andrzej Tomczak,
Zenon Nowak
Toruń

**Georg Friedrich Wilhelm Rüdiger
and his Plans of Toruń and Chełmno
of the second half of the XVIII c.**

Summary

G.F.W. Rüdiger, born in Toruń, in 1733, was a copyist and accountant of the city authorities and the Toruń Academic Gymnasium. After the first partition of Poland, in 1772, he became a tutor and an administrative clerk at the Chełmno cadet school, established by Frederick II. He died in 1793.

His cartographic and iconographic contributions are not numerous. These are: a drawing showing a battle of the Toruń inhabitants and Russian troops with the Bar confederates at Bierzłowo, in 1769; a plan of Toruń drawn shortly after 1773; three plans of Chełmno (little differing in details among themselves): the plan drawn in 1776-1779, the one drawn shortly before 1779, and that drawn up past 1782. Rüdiger used the iconographic method to show on those maps the building-up of the towns. The plans have but a weak mathematical foundation (Rüdiger was not a geometrician). Anyway they are a valuable source due to the details they contain. The materials discussed have been preserved in the State Archives in Toruń, in Deutsche Staatsbibliothek in Berlin (DDR) and in Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz in Berlin-Dahlem.

[Figures No.37-41]

ILUSTRACJE

J. Bogdanowski *Mapy dawnej twierdzy Kraków ze szczególnym uwzględnieniem map warstwicznych*

Ryc. 1. Jeden z pierwszych planów Krakowa jako twierdzy z przedstawieniem schematycznym topografii. Widoczne pogórze, wzgórze Wawelu, rzeki, mokradła, wsie i skupiska drzew. Wokół miasta fortyfikacje systemu basztowego i kleszczowego oraz oblężnicza „circumwallacja”. Fragment planu *Delin(eatio) obsidionis Cracoviae...1657*.

Ryc. 2. Schematyczne przedstawienie podstawowych systemów obronnych: I-ścianowy, II-zatokowy, III-wieżowy, IV-basztowy, V-bastejowy, VI-bastionowy, VII-kleszczowy, VIII-poligonalny (a-kaponiera, b-boki poligonu), IX-fortowy ześrodkowany (c-rdzeń, d-fort, e-teoretyczna linia pierścienia fortów), X-fortowy grupowy, XI-fortyfikacji rozproszonej (oprac. J. Bogdanowski).

Ryc. 3. Fragment planu Chastelera z widocznymi fortyfikacjami systemu bastionowego wokół śródmieścia, tworzącymi rdzeń twierdzy oraz wewnętrznym pierścieniem systemu kleszczowego. Wg planu: No.3. *Projects Plan Eines verschanzten Laagers vor und um Krakau...1798*. Skala 1 : 3 600.

Ryc. 4. Plan Krakowa w obrębie okopów. Widoczne fragmenty dawnych fortyfikacji kościuszkowskich systemu kleszczowego od północy i zachodu. Wg: *Stanisława Kaweckiego, Opis Miasta Krakowa w obrębie Okopów w r. 1836*.

Ryc. 5. Plan wariantu fortyfikacji rdzenia twierdzy krakowskiej z ok. r. 1860 naniesiony na *Plan von Krakau und Podgórze... Olmütz 1847*.

Ryc. 6. Forty Werony należące do tego samego typu fortyfikacji systemu poligonalnego szkoły austriackiej co forty Krakowa. U góry: Bastione di Reformati, ok. r. 1859 stanowiący część rdzenia twierdzy. Charakterystyczne dla szkoły austriackiej podobieństwo do bastionu. U dołu: Ridotto imperatore Francesco Giuseppe, 1850-52. Typowy fort reditowy. Por. forty Krakowa na ryc.8. Wg Perbelliniego.

Ryc. 7. Fragment mapy 1 : 75 000. Ark. 3964 – *Krakau. Umgebungs-karte von Krakau*. Wien 1880. Ukształtowanie terenu oznaczono kreskami, miejscami dodając warstwicę. Widoczny rdzeń twierdzy i dwa pierścienie fortów.

Ryc. 8. Fragment mapy warstwicowej twierdzy Kraków, pierwszej znanej o tej dokładności. Widoczny rdzeń twierdzy oraz odcinek pierwszego pierścienia szańców i fortów reditowych (u góry). *Generalübersichtsplan von Krakau*, b.r.w. (ok.1895). Skala 1 : 25 000.

Ryc. 9. Tenże plan z fragmentem otoczenia Fortu Kościuszko umieszczonego na wysokim wzgórzu Sikornika.

Ryc. 10. Przykłady fortów wrysowanych na plan twierdzy. U góry Fort Batowice 48 typowy dla systemu fortowego ześrodkowanego – artyleryjski. U dołu Fort Mistrzejowice 48a typowy dla systemu fortowego grupowego – pancerny. Wg *Generalübersichtsplan von Krakau*, b.r.w. (ok. 1895). Skala 1 : 25 000.

M.Stelmach *Plany twierdzy Szczecin*

Ryc. 11. *Alten Stettin* (widok perspektywiczny z lotu ptaka), miedzioryt ok. 1 : 3 500, wg G. Brauna, F. Hogenberga, *Beschreibung und Contrafactur der vornembster Staet der Welt*, Band 4, Cölln (po r. 1590) (DSB, KA sygn. X 34013).

Ryc. 12. D. Portius, *Stettin*, 1630–31 (oryg. Königl. Krieg-sarkivet, Stockholm, K.K. Sveriges Krieg, Stettin, 1630–31, Nr.1).

Ryc. 13. *Plan de la Fortification de Stettin*, ok. 1738 r., projekt pułkownika G. C. Walrave (DSB, KA sygn. X 34065,).

Ryc. 14. Projekt Fortu Wilhelma i Leopolda G. C. Walrave z ok. 1738 r. (DSB, KA sygn. 34065, Blatt 6).

Ryc. 15. Projekt Fortu Wilhelma i Fortu Prusy G. C. Walrave z ok. 1733 r. z adnotacją Fryderyka Wilhelma (DSB, KA sygn. X 34065, Blatt 8).

Ryc. 16. Plan Szczecina z 1808 r. wykonany przez Francuzów (Service Historique de l' Armée de Ferre, Château de Vicennes, *Stettin et Damm*, Nr. 8).

Ryc. 17. *Plan von der Festung und Stadt Stettin* (fragment), November 1816, Hulbe (AP Szczecin, Zb. Kart. sygn. 1063,

oryginał, rękopis wielobarwny).

Ryc. 18. Plan Szczecina F. Müllera z 1842 r. z zaznaczoną linią kolejową Berlin-Szczecin, 1 : 5 000 (AP Szczecin, Zb. Kart. sygn. 255).

Ryc. 19. Plan nowych fortyfikacji powstałych po rozbudowie Szczecina tzw. Nowe Miasto), (oryginał, Müller, rękopis wielobarwny 1 : 2 000, AP Szczecin, Zb. Kart. sygn. 165).

Eckhard Jäger *Festungskartographie in Graudenz 1807. Vermessungsaktivitäten der hessischen Belagerer und der Preussischen Verteidiger*

Ryc. 20. *Belagerung von Graudenz im Juni 1807*, staloryt (wycinek), przez Chavane według Simeona Fort (Galerie historique de Versailles, Paris 1838).

Ryc. 21. *Graudenz und Umgebung*, zdjęcie oryginalne do mapy Schroettera, (Deutsche Staatsbibliothek, Berlin-Ost).

Ryc. 22. *Topographische Karte der Gegend Graudenz*, szkic Lynckera z 1807 r. (Hessische Landes – und Hochschulbibliothek, Darmstadt).

Ryc. 23. *Plan der Festung Graudenz*, szkic Lynckera/Bechtholda. (Hessische Landes – und Hochschulbibliothek, Darmstadt).

Ryc. 24. *Die Belagerung von Graudenz*, plan okolicy (z wrysowaniem budynków wewnątrz twierdzy). Szkic Lynckera z 1807 r. (Hessische Landes – und Hochschulbibliothek, Darmstadt).

Ryc. 25. *Karte der Gegend, Blokade und Belagerung der Festung Graudenz*, według mapy Lynckera zmodyfikowane i wrysowane przez Bechstatta, Wielkoksiażęcego Budowniczego Fortu Hejsji, 1808 r. (Hessische Landes – und Hochschulbibliothek, Darmstadt).

Ryc. 26. *Carte der Gegend, Blokade und Belagerung der Festung Graudenz*, miedzioryt C. Felsinga według rysunku Ludwiga Lynckera. (Hessische Landes – und Hochschulbibliothek, Darmstadt).

W. Trzebiński *Plany Twierdz Księstwa Warszawskiego w zbiorach Bibliothèque du Génie w Paryżu*

Ryc. 27. Plan Modlina z 1808 r. – zob. Aneks poz. 2.

Ryc. 28. Plan Pułtuska z 1807 albo 1808 r. – zob. Aneks poz. 4.

Ryc. 29. Plan Serocka z 1808 r. – zob. Aneks poz. 5.

Ryc. 30. Projekt przekształcenia Warszawy w twierdzę. Część prawa (północna) planu – zob. Aneks poz. 7.

Ryc. 31. Projekt przekształcenia Warszawy w twierdzę. Część lewa (południowa) planu – zob. Aneks poz. 7.

J. Berger *Plany fortyfikacyjne Pragi z końca osiemnastego i pierwszej połowy dziewiętnastego wieku*

Ryc. 32. Umocnienia przedmościa praskiego 1807 r. (Wiedeń – Österreichische Nationalbibliothek, Kartensammlung, sygn. Alb. 228–20).

Ryc. 33. Plan twierdzy praskiej – 1808 r. (Wiedeń – Österreichische Nationalbibliothek, Kartensammlung, sygn. Alb. 228–21).

Ryc. 34. Plan końcowej fazy budowy twierdzy praskiej – 1811 r. (Warszawa – AGAD, Zb. Kart. sygn. 548–24).

Ryc. 35. Fragment *Mappy części Miasta Pragi...* z 1820 r. z zarysem fortyfikacji na tle układu ulic przed 1806 r. (kopia z 1881 r. – AP m. st. Warszawy, Zb. Kart. sygn. k–228).

Ryc. 36. Plan działek części Pragi zajętych pod fortyfikacje twierdzy praskiej na tle rozplanowania sieci ulic w II poł XIX w. (Warszawa – AGAD, Zb. Kart. sygn. 360–76).

Z.H. Nowak, A. Tomczak *Jerzy Fryderyk Wilhelm Rüdiger i jego plany Torunia i Chełmna z drugiej połowy XVII w.*

Ryc. 37. Potyczka milicji miejskiej Torunia i oddziału wojsk rosyjskich z oddziałem gwardii konnej i konfederatami barskimi pod Bierzgłowem 13 VII 1769 (AP Toruń, Zb. Kart., T.203).

Ryc. 38. Plan Torunia (po 1773), (DSB, KA sygn. X 35018).

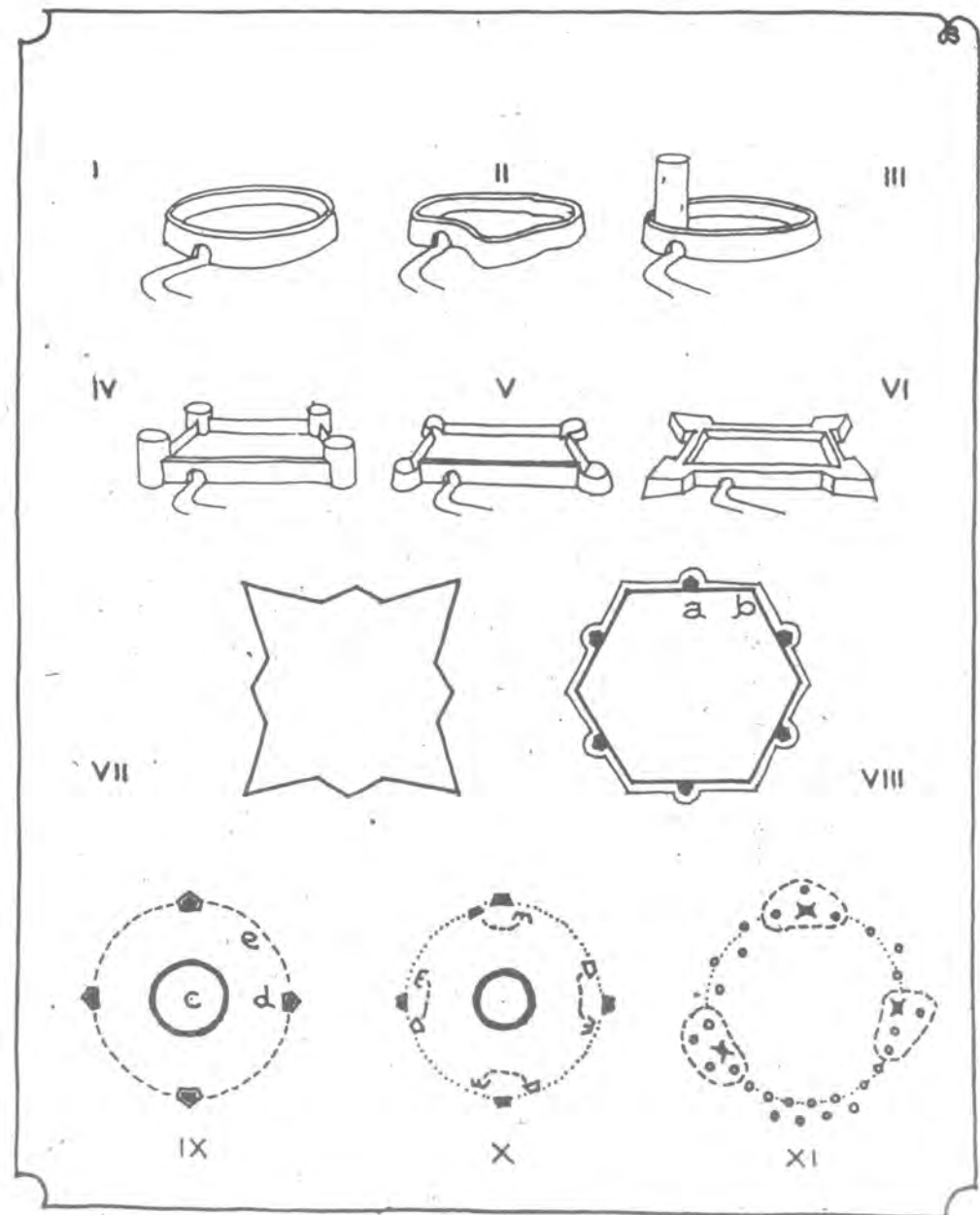
Ryc. 39. Plan Chełmna (między 1776–1779) – Geheimes Staatsarchiv Berlin-Dahlem, XI, HA, Allg.Ks., G 50695 (dawniej: HA. Allg. Ks. 7636).

Ryc. 40. Plan Chełmna (między 1776–1779), (DSB, KA sygn. X 22178).

Ryc. 41. Plan Chełmna (po 1782) – Reprodukcje: Heise, *Bau- und Kunstdenkmäler der Provinz Westpreussen*; (AP Toruń, Akta m. Chełmna, sygn. 2806).

Ryc. 1

Ryc. 2

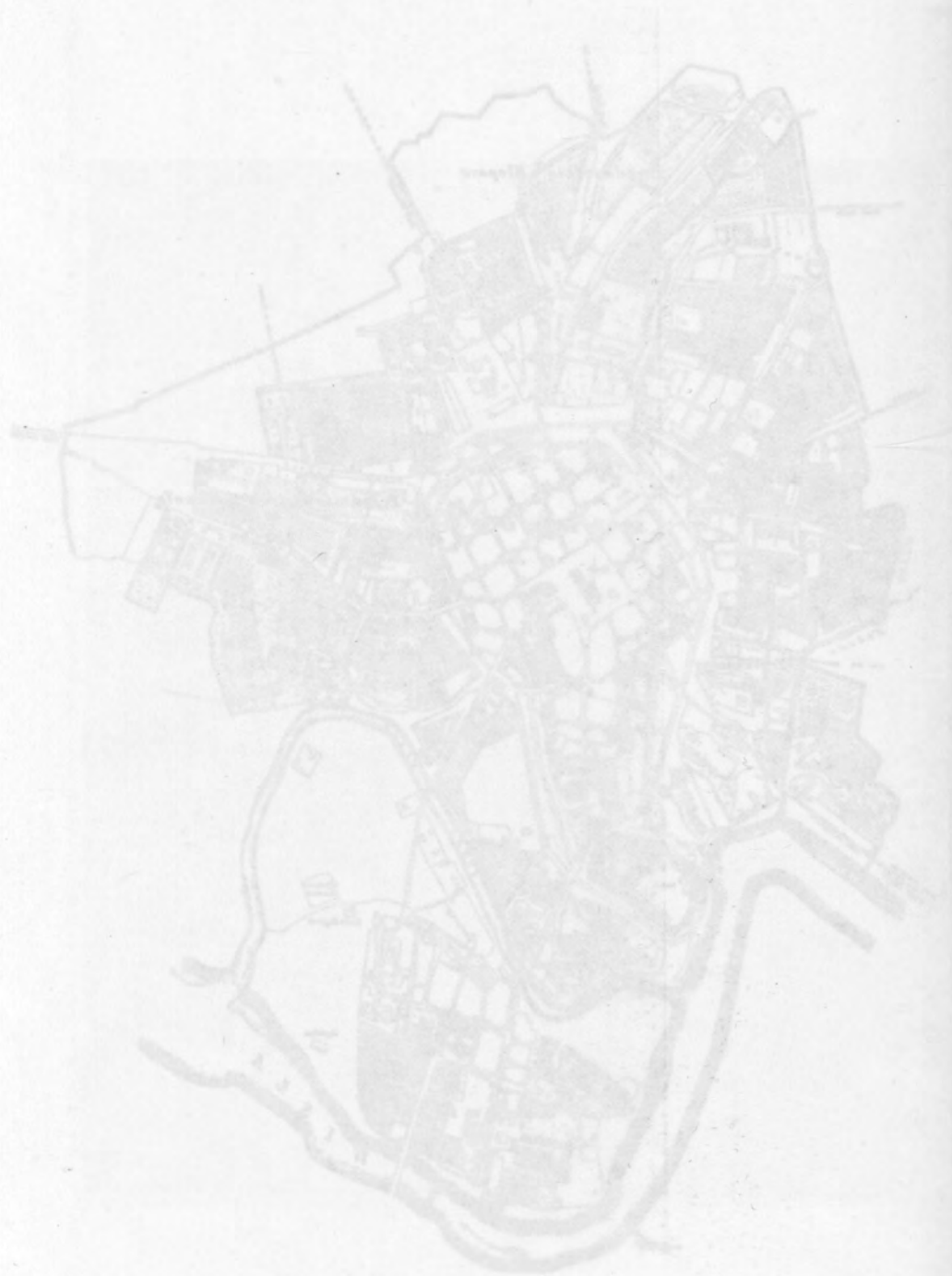

Ryc. 3

Административная таблица	
№	Имя
1	Генерал-майор
2	Полковник
3	Подполковник
4	Кавалер
5	Секретарь
6	Секретарь
7	Секретарь
8	Секретарь
9	Секретарь
10	Секретарь
11	Секретарь
12	Секретарь
13	Секретарь
14	Секретарь
15	Секретарь
16	Секретарь
17	Секретарь
18	Секретарь
19	Секретарь
20	Секретарь
21	Секретарь
22	Секретарь
23	Секретарь
24	Секретарь
25	Секретарь
26	Секретарь
27	Секретарь
28	Секретарь
29	Секретарь
30	Секретарь
31	Секретарь
32	Секретарь
33	Секретарь
34	Секретарь
35	Секретарь
36	Секретарь
37	Секретарь
38	Секретарь
39	Секретарь
40	Секретарь
41	Секретарь
42	Секретарь
43	Секретарь
44	Секретарь
45	Секретарь
46	Секретарь
47	Секретарь
48	Секретарь
49	Секретарь
50	Секретарь

Ryc. 5

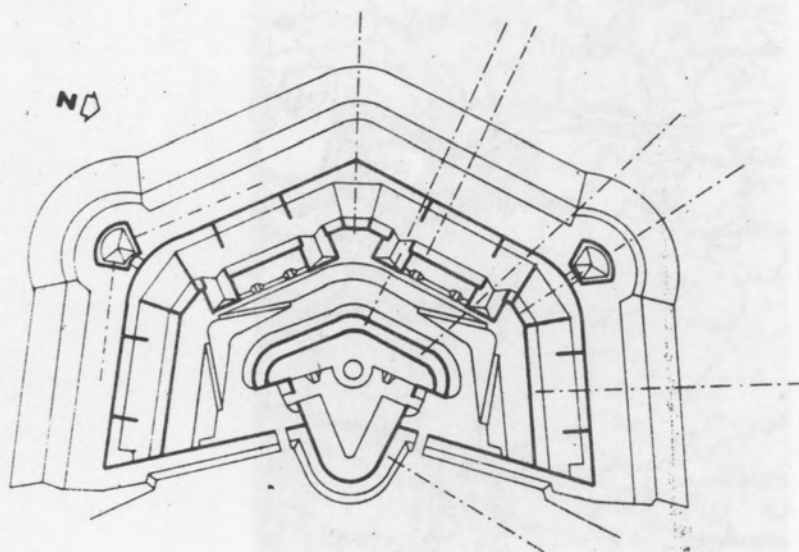
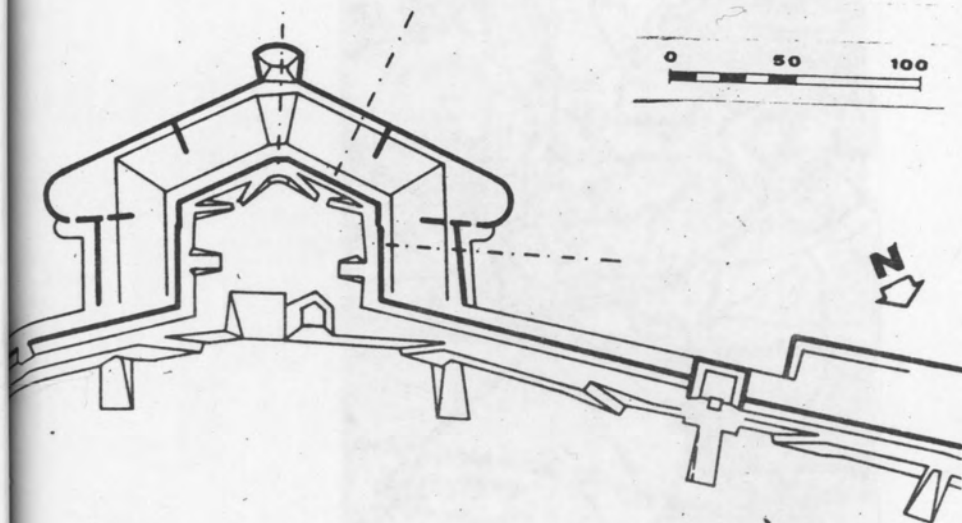

PLAN
KRAKAU
PODGORZE
 und der nächsten Umgebung.
 Herausgegeben und lithographirt
 von
ALEXANDER HORNBERG
 1857.

BEZEICHNUNG DER STRASSEN

STRASSE	BEZEICHNUNG	STRASSE	BEZEICHNUNG
1. Krakauer Strasse	1. Markt	1. Krakauer Strasse	1. Markt
2. ...	2. ...	2. ...	2. ...
3. ...	3. ...	3. ...	3. ...
4. ...	4. ...	4. ...	4. ...
5. ...	5. ...	5. ...	5. ...
6. ...	6. ...	6. ...	6. ...
7. ...	7. ...	7. ...	7. ...
8. ...	8. ...	8. ...	8. ...
9. ...	9. ...	9. ...	9. ...
10. ...	10. ...	10. ...	10. ...
11. ...	11. ...	11. ...	11. ...
12. ...	12. ...	12. ...	12. ...
13. ...	13. ...	13. ...	13. ...
14. ...	14. ...	14. ...	14. ...
15. ...	15. ...	15. ...	15. ...
16. ...	16. ...	16. ...	16. ...
17. ...	17. ...	17. ...	17. ...
18. ...	18. ...	18. ...	18. ...
19. ...	19. ...	19. ...	19. ...
20. ...	20. ...	20. ...	20. ...
21. ...	21. ...	21. ...	21. ...
22. ...	22. ...	22. ...	22. ...
23. ...	23. ...	23. ...	23. ...
24. ...	24. ...	24. ...	24. ...
25. ...	25. ...	25. ...	25. ...
26. ...	26. ...	26. ...	26. ...
27. ...	27. ...	27. ...	27. ...
28. ...	28. ...	28. ...	28. ...
29. ...	29. ...	29. ...	29. ...
30. ...	30. ...	30. ...	30. ...
31. ...	31. ...	31. ...	31. ...
32. ...	32. ...	32. ...	32. ...
33. ...	33. ...	33. ...	33. ...
34. ...	34. ...	34. ...	34. ...
35. ...	35. ...	35. ...	35. ...
36. ...	36. ...	36. ...	36. ...
37. ...	37. ...	37. ...	37. ...
38. ...	38. ...	38. ...	38. ...
39. ...	39. ...	39. ...	39. ...
40. ...	40. ...	40. ...	40. ...
41. ...	41. ...	41. ...	41. ...
42. ...	42. ...	42. ...	42. ...
43. ...	43. ...	43. ...	43. ...
44. ...	44. ...	44. ...	44. ...
45. ...	45. ...	45. ...	45. ...
46. ...	46. ...	46. ...	46. ...
47. ...	47. ...	47. ...	47. ...
48. ...	48. ...	48. ...	48. ...
49. ...	49. ...	49. ...	49. ...
50. ...	50. ...	50. ...	50. ...

MASS-STAB
 Wiener Zoll - Ein Klafter

Ryc. 7

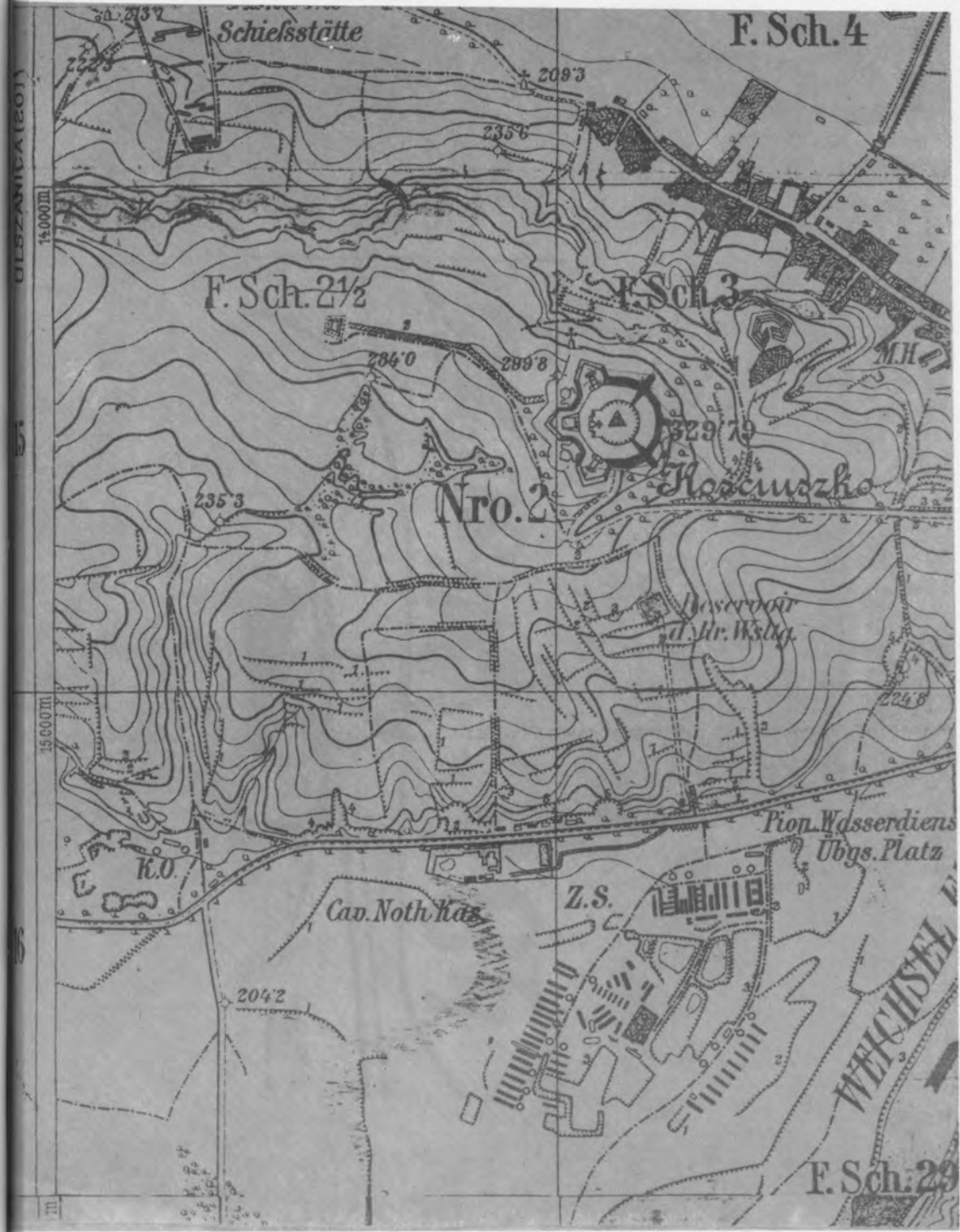
Ryc. 6

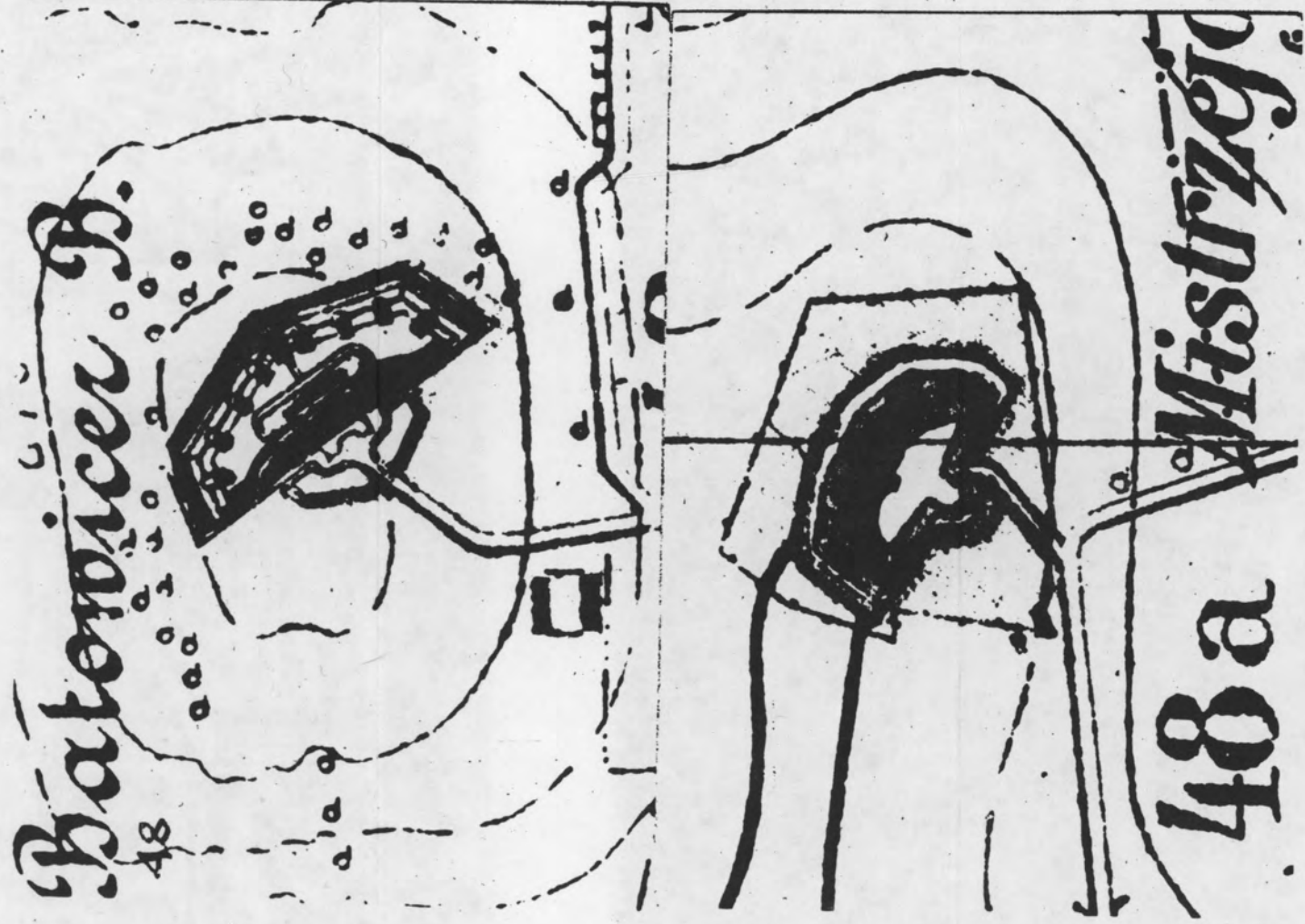
Ryc. 7

Ryc. 8

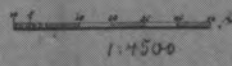
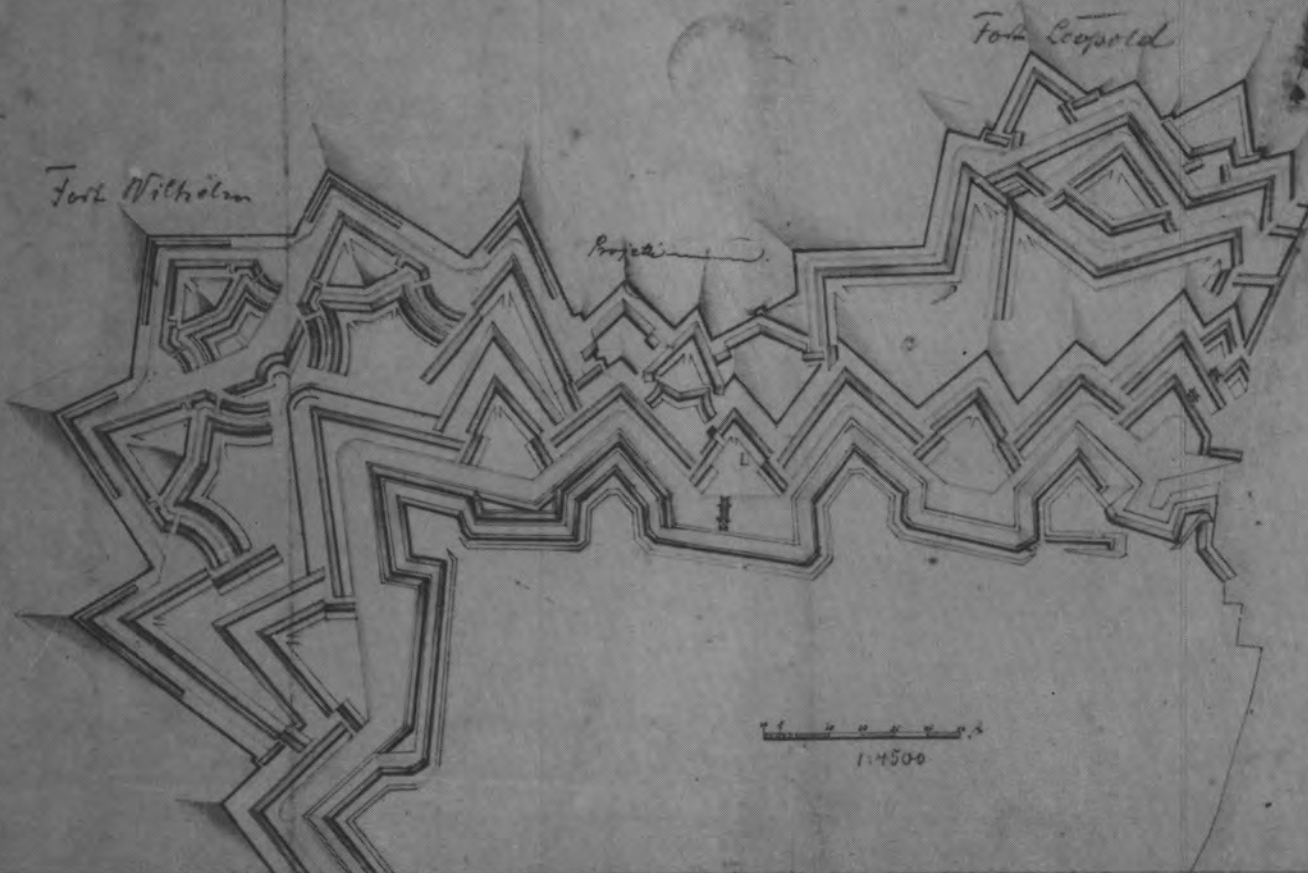

Blau 6.

Handwritten notes in the top right corner, possibly including the name of the fort or a reference.

Handwritten vertical text on the left margin, possibly a file number or date.

Handwritten mark or signature on the left margin.

PLAN DE LA PLACE DE STETTIN ET DES FORTS QUI EN DÉPENDENT

Place de Stettin.

Fort	Description
Fort de l'Alstadt	Sur le bord de la rivière d'Alstadt, à l'extrémité de la ville, sur le front de la rive gauche de l'Oder II.
Fort de Bleich-Julin	Sur l'île de Bleich-Julin, dans le bras de l'Oder II qui se jette dans l'Oder I.
Fort Léopold	Sur l'île de Bleich-Julin, dans le bras de l'Oder II qui se jette dans l'Oder I.
Fort Guillaume	Sur l'île de Bleich-Julin, dans le bras de l'Oder II qui se jette dans l'Oder I.
Fort de Bulle	Sur l'île de Bleich-Julin, dans le bras de l'Oder II qui se jette dans l'Oder I.

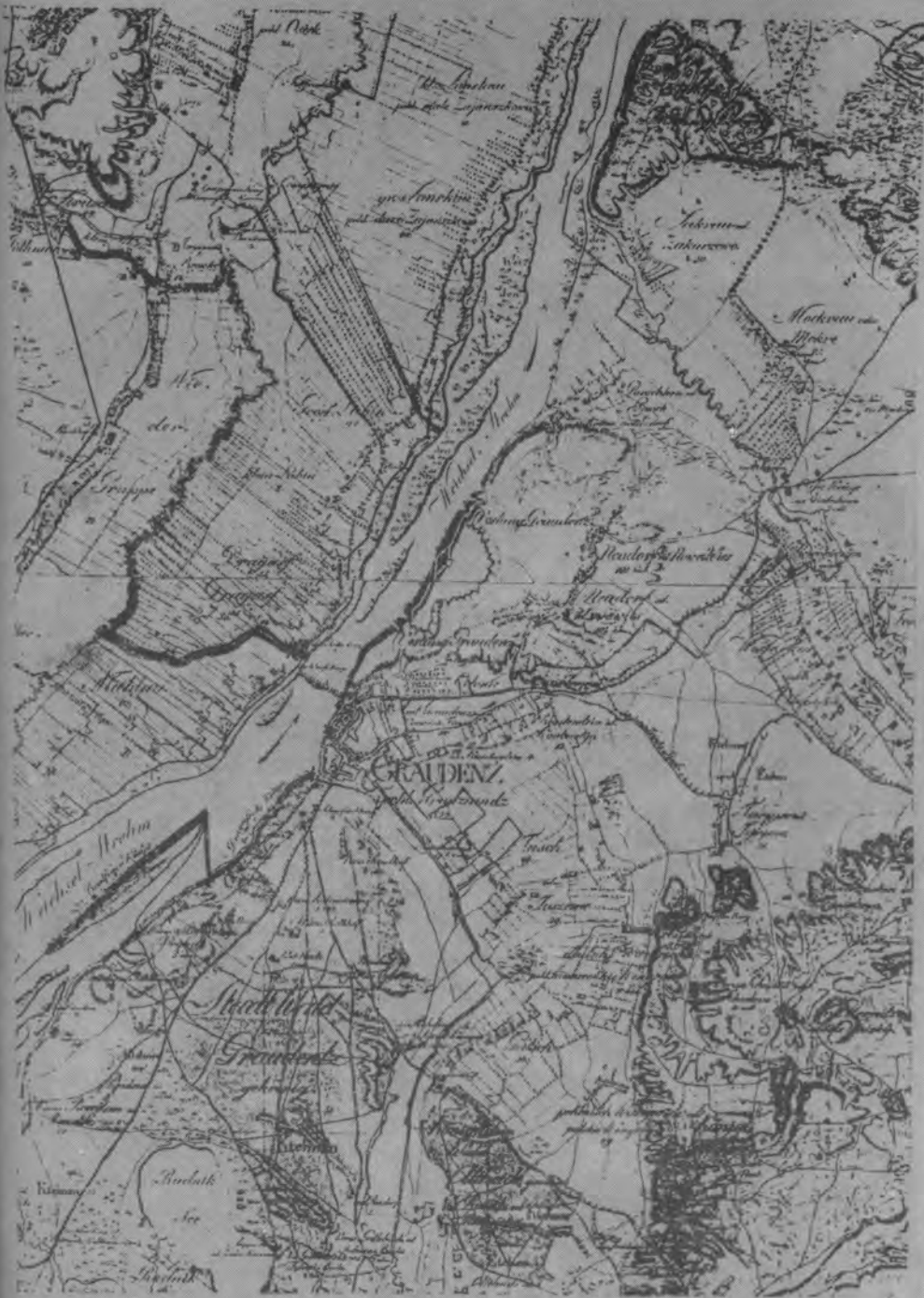

Peint par Siméon fort

Gravé par Chavane

Siege de Graudenz
Juin 1807

Belagerung von Graudenz im Juni 1807. Stahlstich (Ausschnitt) von Chavane nach Siméon Fort (aus Galerie historique de Versailles, Paris 1838)

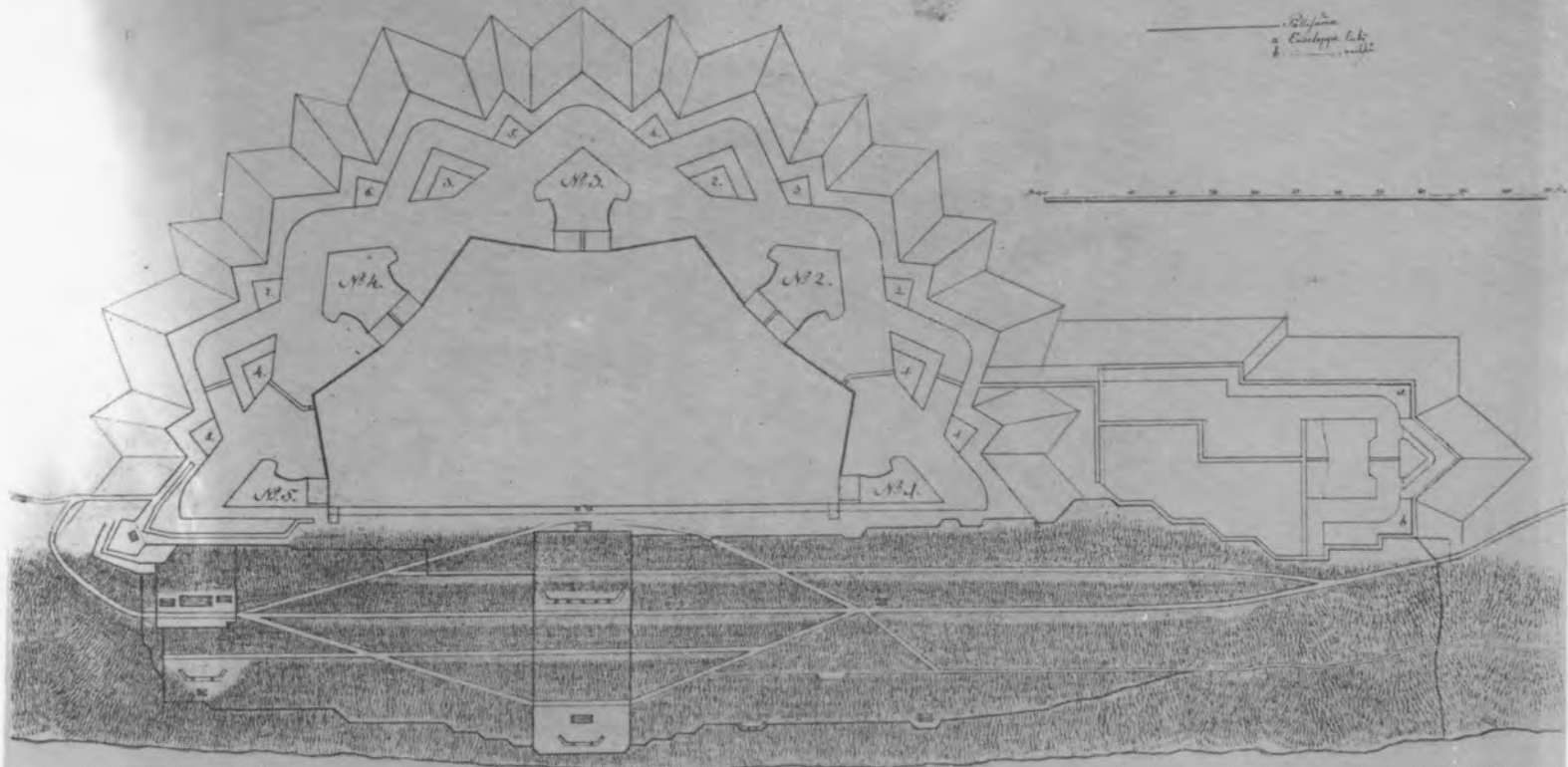

Graudenz und Umgebung, Originalaufnahme zur Schroetter-Karte (Deutsche Staatsbibliothek, Berlin-Ost)

Graudenz.

Bl. 100
a. C. 1000. l. 10.
1000.

Plan der Festung Graudenz. Handzeichnung von Lyncker/Bechthold (Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, Darmstadt)

Die Belagerung von Graudenz
in der Epoche des darwinischen ge-
nehmigten
Waffenstillstands mit Rußland und Preußen.

Erörterungen

- A. Hauptplätze.
- B. Lage Haupt-Plätze.
- C. Belagerungs-Plan der Festung.
- 1) Die im umgränzten Räume von Neudorf ist der sogenannte Brückenkopf, welches in der Mitte der Stadt zu erbauet worden, ist, von dem Russen schon besetzt, ungeachtet weis und entfernt ist.
- 2) Die Brücke des Haupten Ausganges von Graudenz ist aber lag ganz in der Mitte des Brückenkopfes, und ist schon gemeinlich besetzt.
- 3) Die von der Stadt, und in der Richtung der Russen besetzten Brücke sind die vornehmlichen Hauptplätze der Belagerung nach dem obigen Plan.
- 4) Die Stadt, die 5. und auch die Brücke genannt, wird zu genau auf dem Neudorf besetzt angelegt ist.
- 5) Die 6. heißt, ich ist, nach dem Plan, der von dem Russen besetzt, und die ganze Linie geht zwischen der Stadt und Brücke, welche die Belagerung richtig aufzuheben, ist, in der Richtung der Stadt, in Verbindung mit der umgränzten Stadt.
- 6) Diese Brücke, als Klippe über, welches die Stadt zu verbinden können, die Belagerung bei Graudenz, die 6. Klippe, in dem von der Stadt, in der Richtung der Stadt, als Belagerungsplan, besetzt werden.

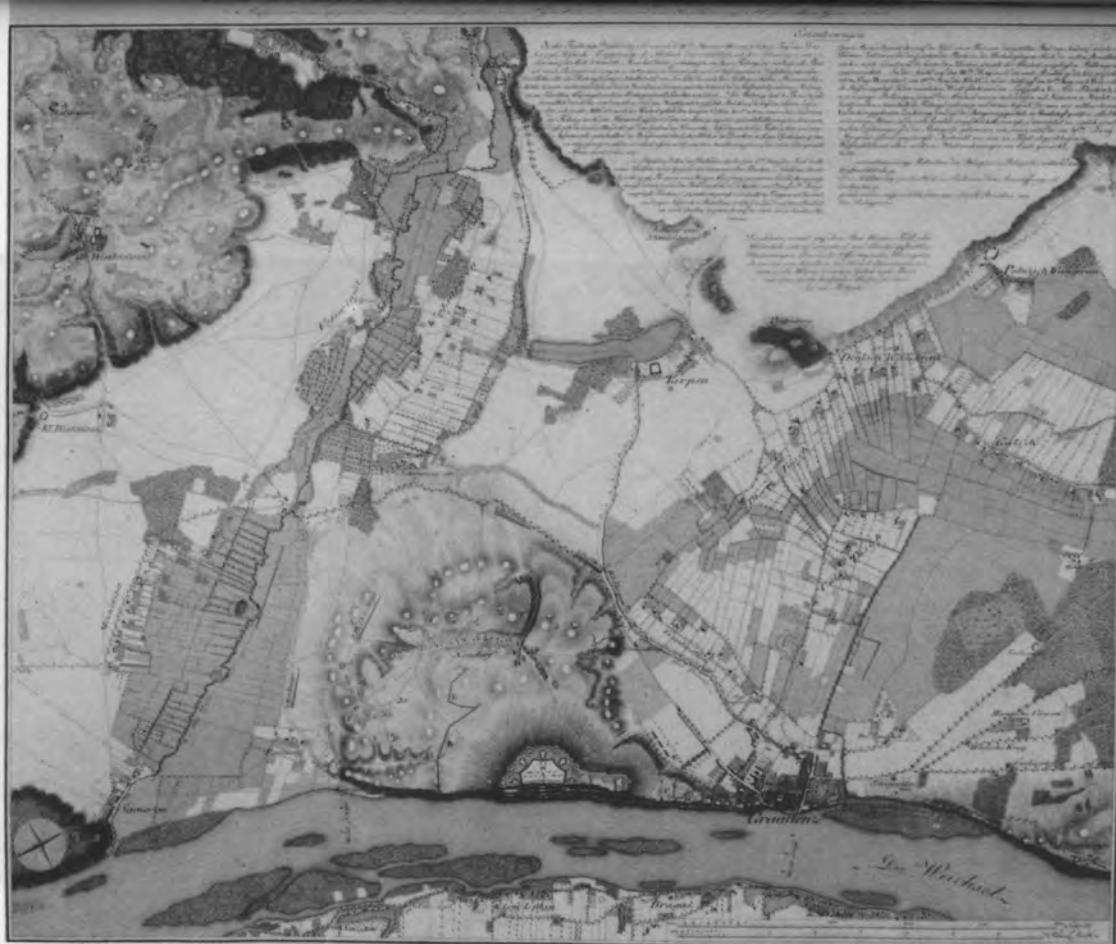
Andam den 12. November 1807.
Lyncker
Hessisch-ländischer im Generalstab

Die Belagerung von Graudenz. Umgebungsplan (mit Einzeichnung der Gebäude innerhalb der Festung), Handzeichnung von Lyncker 1807 (Hessische Landes- und Hochschulbibliothek, Darmstadt)

Karte der Gegend, Blokade und Belagerung der Festung Graudenz,
 nach der Lynckerischen Karte verjungt und Gezeichnet von Bechstatt,
 Großherzoglich Hessischer Forstmeister, 1808. (Hessische Landes- und
 Hochschulbibliothek, Darmstadt)

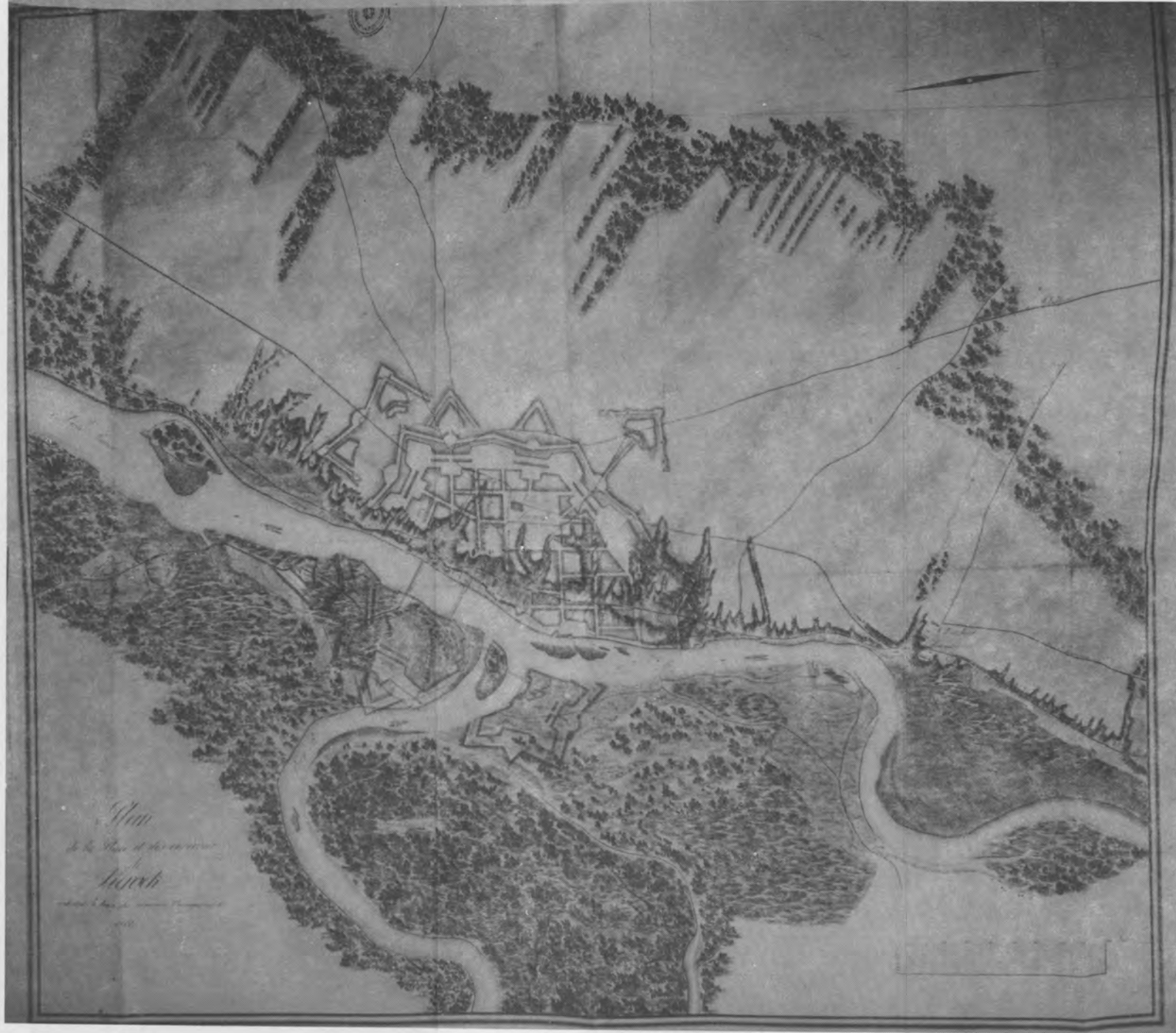

Carte der Gegend, Blokade und Belagerung der Festung Graudenz. Kupferstich von C. Felsing nach einer Zeichnung von Ludwig Lyncker (Hess. Landes- und Hochschulbibliothek, Darmstadt)

Plan
de la Place de la Citadelle
de North
le 20 Mars 1758

Plan de la Ville Warsvie

et des Environs avec l'Etat de fortification
de la Ville de Vint de Praga et du
Camp Polonois.

Légende

A. Fort de Marsden	de ligne de terre de la Ville
B. Fort de la Courtille	de ligne de terre de la Ville
C. Fort de la Courtille	de ligne de terre de la Ville
D. Fort de la Courtille	de ligne de terre de la Ville
E. Fort de la Courtille	de ligne de terre de la Ville
F. Fort de la Courtille	de ligne de terre de la Ville
G. Fort de la Courtille	de ligne de terre de la Ville
H. Fort de la Courtille	de ligne de terre de la Ville
I. Fort de la Courtille	de ligne de terre de la Ville
K. Fort de la Courtille	de ligne de terre de la Ville
L. Fort de la Courtille	de ligne de terre de la Ville
M. Fort de la Courtille	de ligne de terre de la Ville
N. Fort de la Courtille	de ligne de terre de la Ville
O. Fort de la Courtille	de ligne de terre de la Ville
P. Fort de la Courtille	de ligne de terre de la Ville
Q. Fort de la Courtille	de ligne de terre de la Ville
R. Fort de la Courtille	de ligne de terre de la Ville
S. Fort de la Courtille	de ligne de terre de la Ville
T. Fort de la Courtille	de ligne de terre de la Ville
U. Fort de la Courtille	de ligne de terre de la Ville
V. Fort de la Courtille	de ligne de terre de la Ville
X. Fort de la Courtille	de ligne de terre de la Ville
Y. Fort de la Courtille	de ligne de terre de la Ville
Z. Fort de la Courtille	de ligne de terre de la Ville

Ouvrages projettes

A. Fort de la Courtille	B. Fort de la Courtille
C. Fort de la Courtille	D. Fort de la Courtille
E. Fort de la Courtille	F. Fort de la Courtille
G. Fort de la Courtille	H. Fort de la Courtille
I. Fort de la Courtille	J. Fort de la Courtille
K. Fort de la Courtille	L. Fort de la Courtille
M. Fort de la Courtille	N. Fort de la Courtille
O. Fort de la Courtille	P. Fort de la Courtille
Q. Fort de la Courtille	R. Fort de la Courtille
S. Fort de la Courtille	T. Fort de la Courtille
U. Fort de la Courtille	V. Fort de la Courtille
X. Fort de la Courtille	Y. Fort de la Courtille
Z. Fort de la Courtille	

Etat de Praga

A. Praga	B. Praga
C. Praga	D. Praga
E. Praga	F. Praga
G. Praga	H. Praga
I. Praga	J. Praga
K. Praga	L. Praga
M. Praga	N. Praga
O. Praga	P. Praga
Q. Praga	R. Praga
S. Praga	T. Praga
U. Praga	V. Praga
X. Praga	Y. Praga
Z. Praga	

Befestigung
von
Praga

im Jahre 1807

Plan

Des an der Brücke liegenden Theils
von Warschau samt der Vorstadt
Praga.

Erklärung der Prager Vortification.

- a. Thurm.
- b. Brückenkopf von Batterien und Bastionen.
- c. Den Brückenkopf umschützender Graben, mit runder, gewölbter
- d. Den Graben umschützender Graben.
- e. Den Brückenkopf schützende vier Batterien, mit Graben umgeben, die er-
stere ist ein überaus starke Bastion, der eingang ist verdeckt
dies, die folgende Hauptgep in den Brückenkopfbatterien vertheilt ange-
brachten Graben vertheilt.
- f. In der Brückenköpfe angeordnete Batterie Bastion.
- g. In der Brücke, an einer Stelle angelegte Brückenthor von einer Kanone
h. h. h. m. Batterien welche Praga schützen, zwischen h. auf einer Seite
ist. Kanon. aber, auf runder hohen Mauer angebracht sind,
diese Batterien sind mit Graben umgeben, die Mauerung der
Batterien im Graben vertheilt, der eingang ist verdeckt.
- n. n. Batterien, welche in den Graben hineingerichtet haben, der eingang ist
verdeckt.
- p. Batterie, mit einem Graben umgeben, die Mauerung ist von Batterien
vertheilt, der eingang ist verdeckt.
- q. Versauerter Speicher, zur weite eingerichtet, mit abwärts weisen ver-
deckt.
- r. Brückenthor von der Brücke, von einer Kanone.

Vermerk: Warschau ist, ist die ganze Stadt von Warschau auf einer über
Praga hinüber der Brücke, also die über Befestigung ist, ist
mit angelegte viele Kanone angebracht werden können.

Erklärung der abtragung von Praga.

- A. Orte, wo die Häuser abgetragen werden sind.
- B. Geheimes Ort von Häusern.
- C. Danach abzutragen können Häuser.

Geht auf ein Plan von
1811 in Warschau
D. H. H. H. H. H.

10. 4. 9. 11.

Vorstellung der Attaque beym Schloß Birgau im Jahr 1760 den 13. Monatsstag July. f. Dorn. Ans. 20. Woche.

1. Das Schloß Birgau.
2. Die beyzu gehörigen Bauernhäuser.
3. Die Schanze.

4. Bir.

5. Birna Baum, worin die Cron Garde Posto gezogen.

6. Die Fels der Confoederirten.

7. Überfall der Vorpost von den Freymüthigen Jäglern.

8. Inmarsch der Freymüthigen.

9. Groyß Kan. Canonen, nach Befehung von 30 Mann.

10. Kapl. Chirurgi Pogner sein Obigen.

11. Ein Fuß-Kap. Canon mit Mannschaft.

12. Fuß. Carabinier unterm Comando des Licutn. Royodrin.

13. Escadron verfertigen die Erongard und Confoederirte.

14. Einß der Confoed. aus dem Schloß nach der Müschel.

15. Aufß der Confoed. nach dem Schloß.

1760. 1. 13. 1760. bestehend in Birgau aus Schloß und 1000 Mann. nach dem Krieg Grolus. 1760. 1. 13. 1760. bestehend in Birgau aus Schloß und 1000 Mann. nach dem Krieg Grolus.

Herrn Friedrich Wilhelm. Major. f. Gouverneur an noble Corps de Cadets. 1760. & Cöln. 1760.

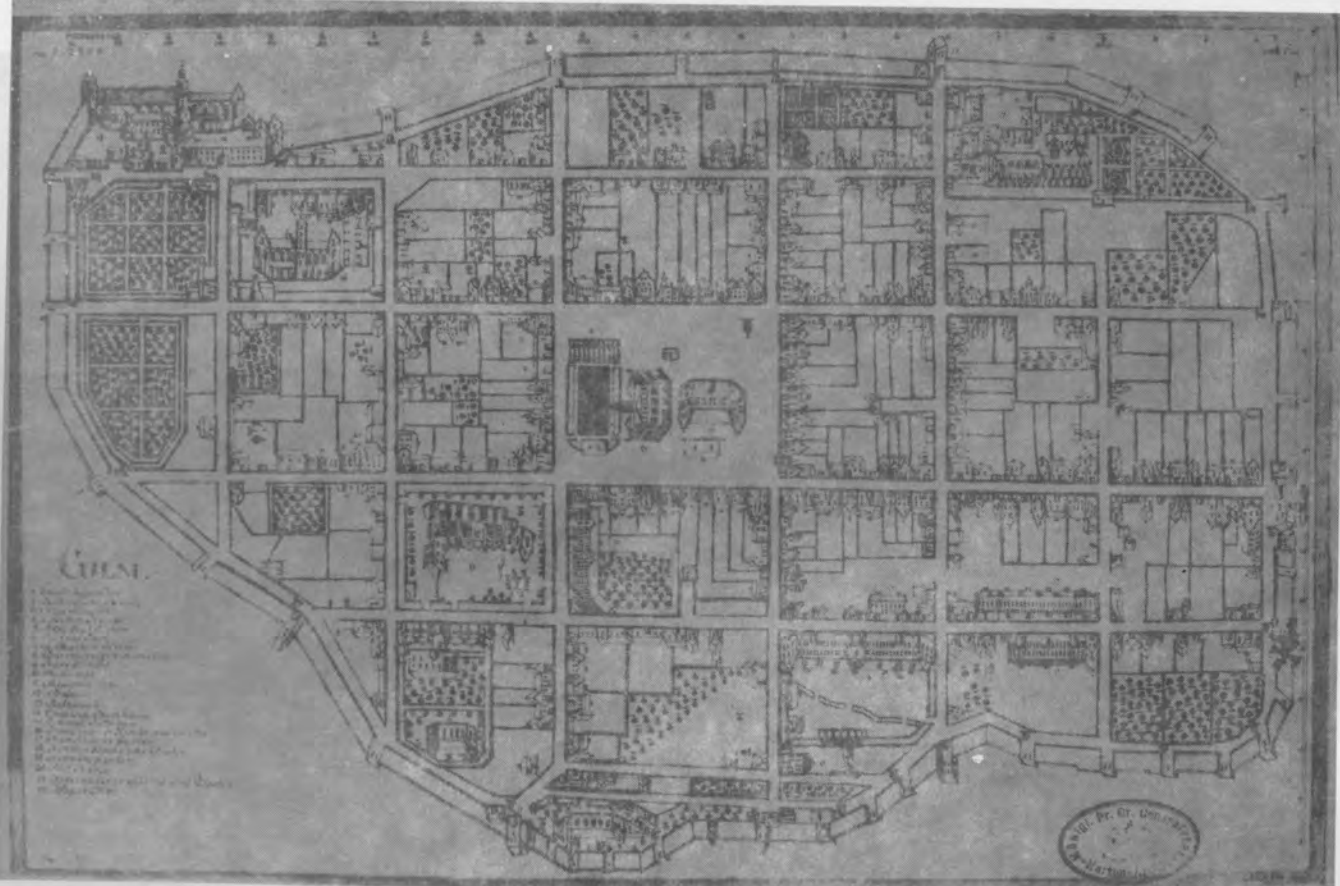

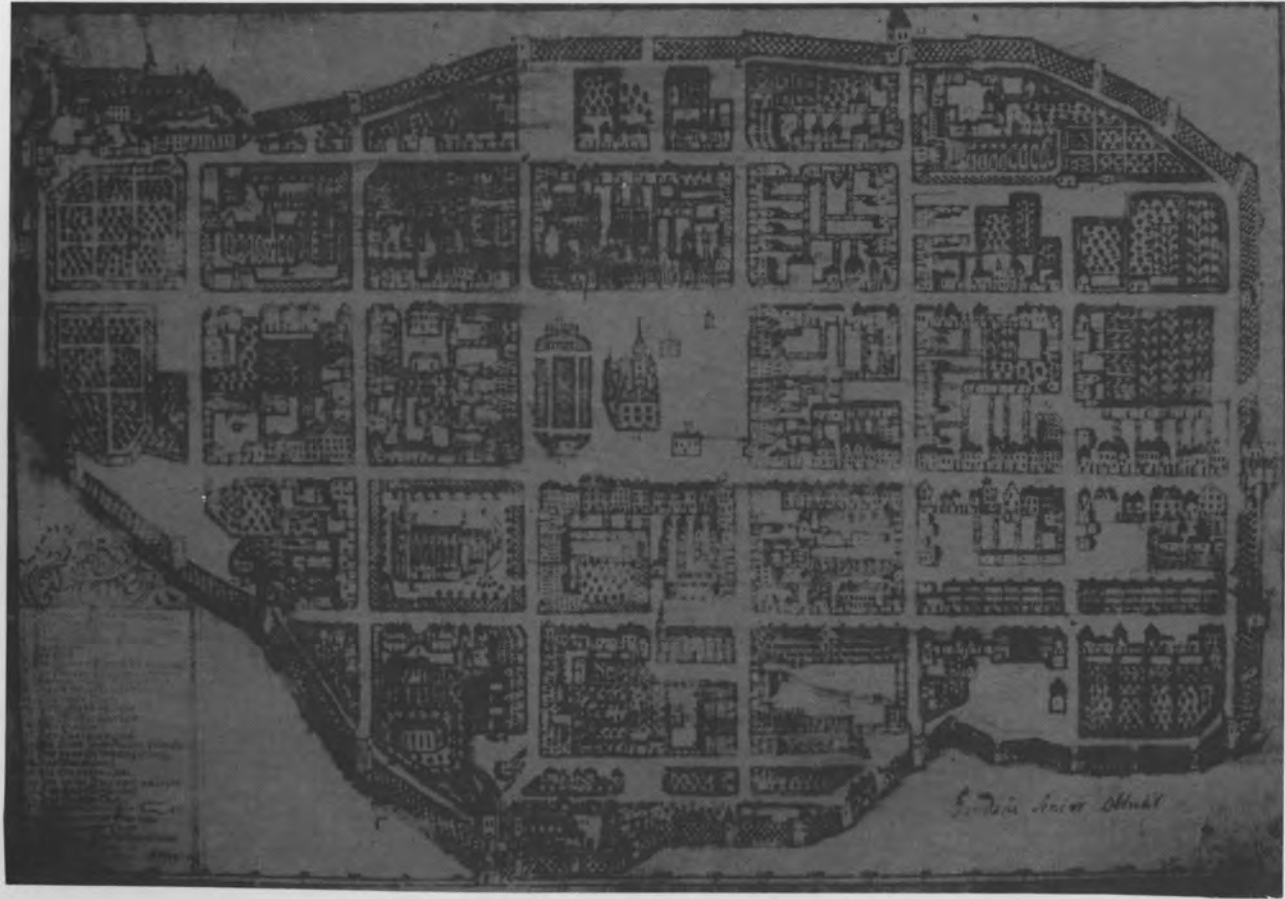
CULM.

1. Schloss zu Culm
2. Schloss zu Culm
3. Schloss zu Culm
4. Schloss zu Culm
5. Schloss zu Culm
6. Schloss zu Culm
7. Schloss zu Culm
8. Schloss zu Culm
9. Schloss zu Culm
10. Schloss zu Culm
11. Schloss zu Culm
12. Schloss zu Culm
13. Schloss zu Culm
14. Schloss zu Culm
15. Schloss zu Culm
16. Schloss zu Culm
17. Schloss zu Culm
18. Schloss zu Culm

Berliner Hauptstadt
Allgem. Ka.

Судейский двор